

SANJIN KODRIĆ

Studije iz kulturalne bosnistike

(Književnoteorijske i književnohistorijske teme)

BIBLIOTEKA BOSNISTIKA | **MONOGRAFIJE**

B

KNJIGA 20

SANJIN KODRIĆ

**STUDIJE IZ KULTURALNE BOSNISTIKE
(Književnoteorijske i književnohistorijske teme)**

© Slavistički komitet i Sanjin Kodrić; prvo izdanje 2018.

Sva prava pridržana. Nijedan dio ove publikacije ne smije se umnožavati na bilo koji način ili javno reproducirati bez prethodnog dopuštenja izdavača i autora.

Izdavač

Slavistički komitet, Sarajevo

Filozofski fakultet u Sarajevu, F. Račkog 1, Sarajevo, BiH

tel. (+387) 33 253 170 e-mail info@slavistickikomitet.ba

www.slavistickikomitet.ba

Izdavački savjet Biblioteke *Bosnistika – Književnost i kulturalne studije*

Enes Duraković, Muhidin Džanko, Renate Hansen-Kokoruš, Sanjin Kodrić, Zvonko Kovač, Nazif Kusturica, Angela Richter, Fahrudin Rizvanbegović, Elbisa Ustamujić, Bogusław Zieliński

Glavni urednik

Senahid Halilović

Urednik

Sanjin Kodrić

Recenzenti

Muhidin Džanko

Fahrudin Rizvanbegović

Sead Šemsović

ISBN 978-9958-648-22-9

Sanjin Kodrić

Studije iz kulturalne bosnistike

(Književnoteorijske
i književnohistorijske teme)

Sarajevo, 2018.

B

KNJIGA 20

Objavlivanje ove knjige finansijski je podržala Fondacija za izdavaštvo / nakladništvo Federacije Bosne i Hercegovine.

Sinu Skenderu

Sadržaj

Uvodne napomene:	
Prema kulturalnoj bosnistici	9
I. Usmenoknjiževni arhiv i teorija historije književnosti	
Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost	
Bošnjaka do kraja 19. stoljeća	23
II. Pitanja i problemi književnohistorijske sistematizacije	
Preporod prije preporoda? (Pjesma <i>Pozdrav</i> “gospodina hodže	
Mehmed-Emin-efendije” i počeci novije bošnjačke književnosti)	111
Rukopisna ostavština i <i>Kameni spavač</i> Maka Dizdara	
(O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)	149
III. Kulturalna historija i poetika	
Bard za sva vremena? (Pjesničko djelo Alekse Šantića i njegova	
poetika i politika kulture)	183
“Zanos i stradanje”: Sarajevski atentat i njegovi odjeci u književnom	
djelu Ive Andrića	193
Izvori i literatura	211
Summary: Towards the Cultural Bosnistics	227
Резюме: К культуральной боснистике	235
Indeks važnijih imena i književnih naslova	245
O autoru	257

Uvodne napomene: Prema kulturalnoj bosnistici

...što kulturnije postanu povijesne znanosti, a što povjesnije postanu one kulturne, to bolje za jedne i za druge.

1.

Ova knjiga proizlazi iz moja dva ključna kontinuirana i paralelna interesa – iz interesa za konkretna književnohistorijska pitanja povijesti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, na jednoj strani, ali i interesa za pitanja književnih i kulturalnih teorija, a prije svega pitanja teorije historije književnosti, na drugoj strani. Riječ je, dakle, o pitanjima koja su u pristupu koji zagovaram i prakticiram neodvojiva, pri čemu i onda kad se bavim konkretnim književnohistorijskim istraživanjima, ovim pitanjima pristupam i s književnoteorijskom sviješću, posebno u kontekstu ispitivanja mogućnosti primjene različitih književnoteorijskih koncepata u proučavanju bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prošlosti. U tom smislu, između svega ostalog, posebno me zanima i to kako se historijom književnosti baviti danas, u vremenu savremenih književnih i kulturalnih teorija, ali i kako pritom sačuvati i neke neupitne vrijednosti tradicionalne književnonaučne paradigme i pomiriti ih sa savremenim književnoteorijskim stanjem. Takvo što izrazito mi je važno i zato što povijest ni bošnjačke ni bosanskohercegovačke književnosti još uvijek nije temeljito i cjelovito istražena, a što današnjeg proučavaoca bilo bošnjačke, bilo bosanskohercegovačke književnosti dovodi u specifičan položaj: s jedne strane, on je u suštinskoj obavezi da se bavi i temeljnim, klasičnim, nerijetko i pozitivističkim istraživanjima niza nepoznatih književnohistorijskih pitanja, dok je, s druge strane, potrebno svim ovim pitanjima pristupiti i u skladu s onim što je književnoteorijski i uopće spoznajni domet savremenog književnonaučnog trenutka. Samo ili prvenstveno tako moguće je, naime, proučavanja bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti ostvariti na onaj način koji korespondira s današnjim vremenom, ali i istovremeno nadoknaditi ono što je golemi zaostatak u istraživanju bošnjačke i bosanskohercegova-

vačke književne prošlosti, što je problem koji je uvjetovan nizom različitih razloga, a posebno činjenicom da su sve do novijeg vremena bosansko-hercegovačka, a naročito bošnjačka književnost bile književnosti kojima se negirao njihov samosvojni književnohistorijski status i identitet, pa su kao takve desetljećima bile zanemarene i u smislu temeljitih i cjelovitih književnohistorijskih istraživanja.

O bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti i dalje se, dakle, malo zna, odnosno čitave dionice bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prošlosti još uvijek su nedovoljno poznate, a u nekim slučajevima i gotovo sasvim nepoznate, a što i pred proučavaoca ovih književnosti stavlja naročite i književnohistorijske i književnoteorijske izazove. To se odnosi i na bosnistiku kao književnonaučnu disciplinu, koja, kao i bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost, ima, naravno svoju znatno dužu tradiciju, ali se cjelovitije formira tek u novije vrijeme, naročito počev od trenutka zvaničnog priznavanja samosvojnog književnohistorijskog statusa i identiteta najprije bosanskohercegovačke, a onda i bošnjačke književnosti, tj. od sedamdesetih godina 20. st. pa nadalje. Uz različite druge okolnosti, poput u nekim slučajevima i dalje prisutnog osporavanja bosanskohercegovačke, a naročito bošnjačke književnosti, odnosno same bosnistike kao takve, bosnistika kao književnonaučna disciplina sučeljena je posebno i s dva osobena izazova: prvi je upravo istaknuti problem neistraženosti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, odnosno potreba naročitog pomirenja tradicionalne i savremene književnonaučne paradigme u proučavanju bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti prošlosti, a drugi je položaj i odnos bošnjačkog i bosanskohercegovačkog unutar same bosnistike. U oba slučaja riječ je o ključnim pitanjima, pri čemu je pitanje *Šta je bosnistika?* pitanje od prvorazredne važnosti za proučavanje književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini. Od odgovora na ovo pitanje zavisi i čitav niz drugih s njim usko povezanih pitanja, među kojima su i ona načelna, npr. ona koja se odnose na ukupnost književnog fenomena u Bosni i Hercegovini, kao i ona pojedinačna, koja se spuštaju sve do npr. razine pojedinačnog književnog teksta i mogućnosti njegova razumijevanja. Jedno od ovih i ovakvih pitanja jeste ili bi, pak, trebalo biti i pitanje *Šta je to kulturalna bosnistika?*, pitanje izrazito važno također kako na načelnoj, tako i na pojedinačnoj razini.

No, uprkos njihovoj izuzetnoj važnosti, nijedno od ovih i njima bliskih pitanja ne podrazumijeva mogućnost jednostavnog i jednoznačnog odgovora, a razlozi za takvo što također jesu brojni. Oni se suštinski tiču prije svega upravo i književnohistorijskog statusa i identiteta samog književnog

stvaranja u Bosni i Hercegovini, njegove prirode te povijesnorazvojnih procesa i pojava koji ga obilježavaju, tj. uopće karakteristika i zakonitosti njegova povijesnog postojanja, s jedne strane. S druge strane, pak, odgovori na pitanja o bosnistici, pa tako i o kulturalnoj bosnistici, usko su vezani i za tradiciju proučavanja književnosti u Bosni i Hercegovini, odnosno za ono što je ukupna prošlost naučnog bavljenja bosanskohercegovačkom književnom praksom sve do danas, a posebno za ono što je način njezina statusnog posmatranja i određivanja, a što, naime, predstavlja svojevrsni "filter" kroz koji je književnonaučno artikulirana i sama zbilja bosanskohercegovačkog književnog rada i književnog života. Ovakvo što nužno i neizostavno uključuje i u datom trenutku dominantna književnoteorijska stajališta, počev od elementarnih pitanja prirode i karaktera književnog stvaranja uopće ili od općenitog razumijevanja smisla nauke o književnosti, njezinih ciljeva i zadataka pa nadalje, a naročito u ovom kontekstu nezaobilazna, fundamentalna pitanja iz domena teorije historije književnosti. U tom smislu, i pitanje određenja kako bosnistike, tako i kulturalne bosnistike izrazito je složen, višestruko kompleksan i književnoteorijski i književnohistorijski problem.¹

2.

Kao i sama Bosna i Hercegovina, i književno stvaranje u Bosni i Hercegovini izrazito je, naime, složeno.²

Sagledano kao cjelina i u svojem povijesnom trajanju, ono, prije svega drugog, nije ostvareno samo u okvirima jednog naroda, odnosno jedne etno-nacionalne zajednice, pogotovo onda ako se ovakvo što promatra sa sviješću o *realnosti* složenih procesa etno-nacionalnih identifikacija koji se u Bosni i Hercegovini intenzivno odvijaju počev od sredine 19. st. pa nadalje, sve do danas, a zahvaljujući kojima nekadašnja relativno homogena pojava bosanskog naroda razvila se tokom vremena u najmanje tri zasebne etno-nacionalne zajednice, prvenstveno tragom njihovih ranijih religijsko-konfesionalnih identifikacija i veza ove vrste u širem južnoslavenskom kontekstu. Ovoj, karakterističnoj novovjekovnoj i savremenoj bosanskohercegovačkoj etno-nacionalnoj situaciji potrebno je dodati i činjenicu po-

¹ Usp.: Sanjin Kodrić, "Bošnjačka književnost i kulturalna bosnistika", *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Zbornik radova, Preporod, Brčko, 2017, str. 25-42.

² Usp. npr.: Muhsin Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Mašleša, Sarajevo, 1985.

stojanja i drugih naroda u Bosni i Hercegovini, od koji su neki ostvarili i čitave vlastite književne tradicije, a među kojima, uz druge manjinske zajednice, najpoznatiji primjer jesu bosanskohercegovački Jevreji i njihova vlastita, jevrejska književna tradicija u Bosni i Hercegovini. Tako, u Bosni i Hercegovini u ovom smislu kao realnost i činjenica postoje paralelne književne prakse najmanje tri, odnosno četiri uglavnom jasno zaokružene i prepoznatljive etno-nacionalne zajednice, sve to i uz svijest o širem bosanskohercegovačkom okviru, svijest koja je u pojedinim vremenima i pojedinim slučajevima više ili manje izražena, ili manje ili više rado prihvaćena i afirmirana, odnosno svijest koja je u nekim povijesnim trenucima jačala i dovodila do približavanja, pa i gotovo cjelovitog stapanja ovih pojedinačnih etno-nacionalnih književnih tokova u jedan i jedinstven književni sistem, dok je u nekim drugim vremenima bila slabija ili sasvim slaba, imajući za rezultat manju ili veću udaljenost, pa i punu odvojenost i zasebnost književnog rada i književnog života u Bosni i Hercegovini.

Književno stvaranje u Bosni i Hercegovini, također, nije ostvareno na samo jednom jeziku, kao ni na samo jednom pismu. To se, naravno, ne odnosi prvenstveno na savremenu činjenicu supostojanja triju zvaničnih službenih jezika u Bosni i Hercegovini – bosanskog, hrvatskog i srpskog, a koji lingvistički predstavljaju u osnovi jedan (iako ne dokraja jedinstven) jezički sistem, odnosno ne odnosi se tek na zvanične, a zapravo u nekim slučajevima i manje-više tek formalne jezičke nominacijske oznake. Štaviše, osim na maternjem, književni rad u Bosni i Hercegovini ostvarivan je i na drugim jezicima – na starobosanskom, odnosno staroslavenskom i crkvenoslavenskom, na turskom, perzijskom i arapskom, na latinskom, na hebrejskom, jevrejskošpanskom ili ladinu, uz pojedine primjere i na drugim jezicima. Slično ovom, književnost u Bosni i Hercegovini pisana je i na glagoljici, i na staroj bosanskoj ćirilici – bosančici, i na arebici, kao i na različitim starijim i novijim varijantama latinice i ćirilice te na hebrejskom pismu, dakle na pismima ne samo različitih jezika već i različitih kulturnih, pa i civilizacijskih tradicija.

Isto tako, književnost u Bosni i Hercegovini stoljećima je bila i sastavni dio različitih i širih književnih, ali i kulturno-civilizacijskih sistema. U svojim počecima, kao i srednjovjekovna Bosna, dio je medievalne kulture evropskog tipa, ali na razmeđu njegova zapadnog i istočnog modela, a sve to, po svemu sudeći, u svojoj osobenoj, bosanskoj varijanti kakvu su njegovali srednjovjekovni bosanski starenici – bosanski krstjani, “dobri Bošnjani”. S ulaskom Bosne u granice Osmanskog carstva (1463), književno stvaranje u Bosni i Hercegovini ulazi i u okvire orijentalno-islamske kulture i

civilizacije, što je, naravno, najočitije u slučaju književne prakse bosanskih muslimana – Bošnjaka, ali je na različite načine i u različitim oblicima ovakvo što svoje tragove ostavilo i u književnoj baštini drugih bosansko-hercegovačkih religijsko-konfesionalnih, odnosno etno-nacionalnih zajednica. Nakon nešto više od četiri stoljeća zvanične osmanske vlasti u Bosni (1463–1878) slijedi i austrougarska okupacija (1878), a potom i aneksija Bosne (1908), s čim u vezi u punom kapacitetu počeo se odvijati dugotrajan i složen proces “evropeizacije” cjelokupnog bosanskohercegovačkog društva, pa tako i kulture te same književnosti, a zapravo proces svojevrsne “repatrijacije” Bosne u okviru evropske kulture i civilizacije. Istina, ovi procesi započeti su još u posljednjim desetljećima osmanske vlasti u Bosni kao dio šireg projekta usvajanja nekih od tekovina moderne Evrope u samom Osmanskom carstvu, a i tad, a posebno kasnije, na važne načine odrazili su se u svim pojedinačnim književnim praksama u Bosni i Hercegovini. Međutim, ni ovaj prvi, kao ni drugi val usvajanja evropskih kulturnih i civilizacijskih stečevina neće predstavljati i čin odbacivanja orijentalno-islamskog naslijeđa, naročito kod bosanskomuslimanske, bošnjačke zajednice, već je posrijedi izrazito interkulturalna situacija s čitavim šarenilom prijelaznih, hibridnih i sinkretičkih kulturalnih tvorbi nastalih susretom tradicija muslimanskog Orijenta i aktualnih oblika kulture evropskog Zapada. Ovakvo što nastaviti će se dalje razvijati i u kasnijim vremenima, uz pojavu i usvajanje elemenata različitih drugih kulturalnih dominanti, koje će se u cjelini bosanskohercegovačkog društva javljati slijedom uključenja Bosne u različite državne tvorbe i njihove kulturalne projekte od Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kao začetka zajedničke jugoslavenske države pa sve do njezina konačnog raspada tokom ratnih devedesetih godina 20. st. i obnove bosanskohercegovačke državne samostalnosti, a što će – sve zajedno – književnost u Bosni i Hercegovini učiniti naročito složenom upravu i u kulturalnom smislu.³

Ova i ovakva književnohistorijska i kulturalnohistorijska realnost predstavlja onu osnovu na kojoj je danas moguće govoriti i o jedinstvenoj, singularnoj *književnosti Bosne i Hercegovine*, odnosno o *bosanskohercegovačkoj književnosti*, ali, isto tako, i o paralelnim, pluralno između sebe postavljenim *književnostima Bosne i Hercegovine* – bošnjačkoj te hrvatskoj i srpskoj književnosti u Bosni i Hercegovini, uz književne tradicije bosanskohercegovačkih manjinskih zajednica poput jevrejske i drugih, odnosno

³ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.

u konačnici o pojavi koju je s obzirom na njezinu vlastitu, unutrašnju povijesnorazvojnu dinamiku i uopće njezine povijesnorazvojne zakonitosti i odnose vjerovatno najprimjerenije odrediti pojmom *bosanskohercegovačka interliterarna zajednica*. Pritom, ovakvo što, naravno, nužno se reflektira i na određenje same bosnistike, a posebno na određenje kulturalne bosnistike. Bosnistika, a naročito kulturalna bosnistika, ne može se, naime, definirati po principu jedan jezik – jedna književnost – jedan narod – jedna kultura, pa ni u okvirima samo jedne države, jer ovaj princip ne odgovara onom što je povijesna zbilja književnog stvaranja, ali ni onom što je savremena realnost književne prakse u Bosni i Hercegovini. Pritom, a s obzirom na to da se pojedine sastavnice bosanskohercegovačke interliterarne zajednice vezuju i za druge južnoslavenske književnosti, prije svega za hrvatsku i srpsku, a potom i za crnogorsku, određenje bosnistike u obzir mora uzeti i ovakvo što. A to onda znači da je bosnistiku potrebno definirati barem dvostruko, u dva smisla.

U prvom, širem smislu, bosnistika predmetno obuhvata cjelokupno književno stvaranje vezano za okvire bosanskohercegovačke interliterarne zajednice. Ona se u predmetnom smislu tiče cjeline književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, ali i u vezi s Bosnom i Hercegovinom i njezinim književno-kulturalnim kontekstom, pa u tom smislu uključuje ne samo bošnjačku te hrvatsku i srpsku književnost u Bosni i Hercegovini i književnu praksu bosanskohercegovačkih manjinskih zajednica već i npr. sandžačkobošnjačku književnost, a potom i književnost dijaspornih autora, kako iz etabliranih dijaspore poput dijaspore u Hrvatskoj, tako i iz drugih dijaspornih sredina itd. U problemskom smislu, a uzevši u obzir upravo interliterarni karakter bosanskohercegovačke interliterarne zajednice, šire shvaćena bosnistika posebno bi se trebala baviti i pitanjima međuknjiževnih odnosa i veza unutar ovakvo shvaćenog bosanskohercegovačkog književnog (među)sistema, odnosno pitanjima odnosa i veza najrazličitijih vrsta između sastavnica bosanskohercegovačke interliterarne zajednice u svoj njezinoj višestrukosti i složenosti. Definirati u ovom smislu i bosanskohercegovačko književno jedinstvo i unutarbosanskohercegovačke pojedinačne specifičnosti bili bi, otud, neki od temeljnih zadataka šire shvaćene bosnistike, sve to uz još šira interliterarno-komparativna povezivanja s pitanjima kroatistike i srbistike te montenegristike, kao i uopće južne slavistike i slavistike te još šire, uključujući i npr. široka evropeistička ili orijentološka pitanja itd.

U drugom, užem smislu, bosnistika je vezana za bošnjačku književnost kao takvu, i u ovom kontekstu ekvivalentna je kroatistici ili srbistici (slučaj

montenegristike, pak, bliži je slučaju bosnistike u širem smislu riječi). Po prirodi stvari, ovakvo shvaćena bosnistika jeste predmetno usmjerena prije svega na bošnjačku književnost, ali ni u ovom slučaju proučavanja bošnjačke književnosti ne mogu isključiti veze i odnose bošnjačke književne prakse s književnošću ostatka bosanskohercegovačke interliterarne zajednice, kao ni još šira interliterarna pitanja, a s obzirom na izrazito interliterarni karakter bošnjačke književne povijesti. Tako je bosnistika u užem smislu uvijek nužno vezana za bosnistiku u širem smislu, i obratno.

No, i šire i uže shvaćena bosnistika najuže je skopčana i sa širim kulturološkim pitanjima. Književnost ne samo da je dio kulture, već je ona jedan od ključnih kulturalnih diskursa, a i sama je bitno kulturalno oblikovana. Pritom, složenost bosanskohercegovačke interliterarne zajednice jeste dominantno složenost upravo u kulturalnom smislu, a što onda bosnistička istraživanja nužno vodi i putem kulturalno orijentiranih proučavanja. Drugačije rečeno, zahvaljujući bosanskohercegovačkoj kulturalnoj složenosti koja se ostvaruje i u složenosti književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, bosnistika je gotovo nužno i kulturalna bosnistika, pri čemu je ovaj kulturalni aspekt na neki način i nužno imanentan bosnistici. Štaviše, upravo na ovaj, kulturalni način bosnistika danas u sebi može pomiriti i potrebu za nastavljanjem klasičnih, tradicionalnih književnohistorijskih istraživanja tamo gdje je to nužno i važno, kao i, naravno, potrebu za onim što su proučavanja književnosti utemeljena na savremenim književnoteorijskim i, posebno, kulturalnoteorijskim iskustvima koja bitno obilježavaju današnji književnonaučni kontekst, dok su se u proučavanju bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti već pokazala vrlo upotrebljivim i korisnim. Takvo što otvara i brojna nova, često vrlo slabo ili nikako istražena književnohistorijska, ali i književnoteorijska pitanja povijesti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, a u svakom slučaju predstavlja još cjelovitiji povratak činjenicama o književnoj, ali i s njom usko povezanoj kulturalnoj povijesti Bosne.⁴

3.

Na temelju ovih i ovakvih književnoteorijskih i književnohistorijskih razumijevanja nastala je i ova knjiga. Pritom, knjiga funkcionira i kao prikaz

⁴ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010; odnosno: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.

različitih istraživačkih mogućnosti koje bi se danas mogle podvesti pod interes naročite kulturalne bosnistike, kao neka vrsta ilustracije pristupa književnosti koji zagovaram onda kad je riječ o proučavanju bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prošlosti. Naravno, pojedinačne studije koje se nalaze u ovoj knjizi samo neki od mogućih primjera u ovom smislu, a nipošto jedine mogućnosti koje nudi ili koje bi mogla nuditi cjelovito ostvarena ideja kulturalne bosnistike. Štaviše, raznolikost pitanja kojima se bavim u ovim studijama, kao i ono što su različite uže metodološke perspektive iz kojih su one ostvarene treba sugerirati i širinu kako predmetno-problemskih, tako i užih metodoloških vidika kulturalne bosnistike, mada se ovim, naravno, ni u kojem slučaju ovakvo što ne iscrpljuje jer u konačnici kulturalnu bosnistiku smatram najširim okvirom za proučavanje bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti danas, pa tako i okvirom koji u sebe može uključiti i na osoben način pomiriti većinu onog što su i tradicionalni, ali i savremeni interesi nauke o književnosti.

Tako, prva studija u knjizi – *Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća* – na nov i drugačiji način bavi se jednim relativno starim i izrazito važnim, ali još uvijek nedovoljno istraženim pitanjem bosanskohercegovačke nauke o književnosti – pitanjem književnohistorijskog statusa i identiteta bošnjačke književnosti. No, za razliku od ranijih istraživanja, ovo pitanje ovdje je i književnoteorijski i književnohistorijski osviješteno, a postavljeno je u kontekstu mogućnosti koje u ovom smislu nudi usmenoknjiževna tradicija, tj. kulturalno shvaćeni usmenoknjiževni arhiv. S ovim u vezi studija fokusira naročito ono što su oblici književno-kulturalne autorefleksije u sferi bošnjačke usmene baštine do kraja 19. st., baveći se ovim, a onda i drugim srodnim pokazateljima koji upućuju na ono što se danas prepoznaje kao pitanje književnohistorijskog statusa i identiteta bošnjačke književnosti, uključujući i prve izvanknjiževne ili vanjske vijesti o ovom književnom stvaranju u istoj perspektivi.

Studija *Preporod prije preporoda? (Pjesma “Pozdrav” “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” i počeci novije bošnjačke književnosti)* prvi je od dva rada koji se tiču pitanja i problema književnohistorijske sistematizacije kao nekih od ključnih interesa tradicionalne historije književnosti, ali i interesa koji ne bi smjeli biti zanemareni ni u savremenoj književnonaučnoj perspektivi, ma koliko ovakvi interesi uglavnom bili manje privlačeni većini savremenih književnih i kulturalnih teorija. Pritom, u pitanju je rad koji se bavi prvom poznatom pjesmom jednog Bošnjaka pisanom bosanskim jezikom a “zapadnim pismom”, tj. u ovom slučaju Vukovom ćirilicom. Međutim, ovo pitanje prerasta svoj početni okvir i postaje pitanje o problemu

razgraničenja starije i novije bošnjačke književne prakse, čime se suštinski preispituje u književnoj historiografiji ustaljena teza o austrougarskoj okupaciji Bosne i godini 1878. kao razdjelnoj godini između starijeg i novijeg bošnjačkog književnog stvaranja. Riječ je, dakle, o izrazito važnom pitanju, pogotovo za historiju bošnjačke književnosti, ali i pitanju koje se tiče i šire kulturne historije Bosne i Bošnjaka. U tom smislu, a kako se ovaj problem ne može cjelovito razriješiti samo iz uske književnonaučne perspektive, u pitanju je i studija koja istovremeno sugerira, između svega ostalog, i važnost širenja perspektive književnohistorijskih istraživanja prema širem kulturalnom kontekstu, ali isto tako i važnost obnove interesa za arhivska istraživanja u književnohistorijskim proučavanjima, no sad na način povezivanja različitih “tekstualnih tragova prošlosti” u osobeni “tekstualni kontinuum”.

Rukopisna ostavština i “Kameni spavač” Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju) druga je studija koja se bavi pitanjima i problemima književnohistorijske sistematizacije, pri čemu se ova studija fokusira na jedan drugi aspekt vezan za teorijska pitanja i praktične mogućnosti historije književnosti danas – na nužnu vezu između književne historiografije i književne tekstologije. S ovom sviješću u studiji se, pritom, bavim rukopisnom ostavštinom Maka Dizdara, tj. dosad šire nepoznatim varijantama autorovih tekstova, kao i dosad šire nepoznatim aspektima Dizdareva književnog rada koje otkriva njegova rukopisna ostavština, s tim da u ovom smislu posebno fokusiram *Kameni spavač* (1966) kao autorovu najznačajniju pjesničku knjigu, ali i knjigu u čijem su slučaju ovakva istraživanja posebno plodotvorna. Sve to pokazuje da je u proučavanjima bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prošlosti potrebno obnoviti interes i za književnu tekstologiju, tim prije što su dosad ovakva istraživanja bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti bila rijetkost, a nužna su za cjelovito razumijevanje književne povijesti, s jedne strane, dok se, s druge strane, vrlo uspješno mogu kombinirati i sa savremenim književnoteorijskim interesima.

Studije *Bard za sva vremena? (Pjesničko djelo Alekse Šantića i njegova poetika i politika kulture)* i *“Zanos i stradanje”: Sarajevski atentat i njegovi odjeci u književnom djelu Ive Andrića* radovi su koji se tiču kulturalne historije i poetike, odnosno sad već pitanja koja su sasvim karakteristična za savremeni književnoteorijski i kulturalnoteorijski trenutak, s tim što i one baštine važna iskustva starije književnonaučne paradigme, prije svega u smislu interesa za objektivne činjenice književne prošlosti. Pritom, prvi od ova dva rada bavi se mjestom i ulogom pjesničkog djela Alekse Šantića

u književnim kanonima različitih književnih konteksta, tj. bosanskohercegovačke i srpske književnosti u Bosni i Hercegovini, na jednoj strani, odnosno srpske književnosti kao cjeline te jugoslavenske književnosti, na drugoj strani. S ovim u vezi posebna pažnja posvećena je ranoj recepciji Šantićeva pjesničkog rada, uz naglašavanje nepodudarnosti između lokalnog i šireg razumijevanja karaktera i vrijednosti autorova pjesničkog djela, čime se ukazuje na složeni proces kanoniziranja pjesničkog rada Alekse Šantića, ali i na mogućnosti njegova razumijevanja danas, naročito u smislu uvažavanja i onog što je poetika i politika kulture autorova vremena. Također, a u kontekstu pitanja bosnistike, odnosno kulturalne bosnistike, studija sugerira i potrebu uvažavanja upravo različitih književnih, ali i kulturalnih konteksta kao faktora koji modelira razumijevanje književne prošlosti uopće, pa tako i pojedinačnih autorskih opusa i njihova značenja te mjesta u književnoj povijesti.

Drugi od ova dva rada tiče se Sarajevskog atentata i ono što su, govoreći jezikom tradicionalne historije književnosti, njegovi “odjaci” u književnom djelu Ive Andrića. Naime, Sarajevski atentat iz 1914. godine, uključujući i ono što mu prethodi te ono što nakon njega slijedi, višestruko je tekstualiziran i memoriran i u književnom djelu nobelovca Ive Andrića, pisca čiji je književni rad dominantno vezan za temu prošlosti Bosne, ali i pisca koji je kao svojevremeno mladobosanac i sam bio povezan s krugom sarajevskih atentatora. Uz različite druge segmente Andrićeva književnog djela, tako je ono što je predstavljao Sarajevski atentat manje ili više eksplicitno tekstualizirano i memorirano i u, naročito, autorovu romanu *Na Drini ćuprija* (1945), koji je pripovijedan iz perspektive vezane za upravo 1914. godinu, pri čemu ovakvo što nije samo važan aspekt Andrićeva književnog djela kao cjeline, već je, isto tako, vrlo značajan element u onom što je književna reprezentacija i memorijalizacija Sarajevskog atentata. Upravo u ovom smislu u studiji se bavim Andrićevim književnim djelom, s tim da, šire gledano, ova studija sugerira i barem još jednu važnu ideju – to da, ako se i sama kulturalizira, odnosno ako se otvori ka širim kulturalnim interesima kao interesima koji bi joj po prirodi stvari također trebali biti svojstveni, i historija književnosti može pomoći razumijevanje značenja različitih kulturalnih fenomena, poput upravo Sarajevskog atentata kao izrazito kompleksnog znaka i memorijskog fenomena u južnoslavenskom književnom i kulturalnom kontekstu jednog, sad već prošlog vremena.

Kako je spomenuto, studije koje se nalaze u ovoj knjizi jesu različite kako po pitanjima kojima se bave, tako i po svojim užim metodološkim fokusima, no one su i cjelina u smislu predstavljanja nekih mogućnosti onog

pristupa bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj prošlosti koji zagovaram pod imenom kulturalne bosnistike. Neke od ovih studija i ranije su objavljene, ali se ovdje javljaju uglavnom izmijenjene i proširene, a prije svega u drugačijem kontekstu, a u kojem tako dobivaju i bitno drugačiji karakter. One su, na kraju, i uvijek otvoren poticaj za nova, uvijek drugačija istraživanja složene a slabo poznate bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prošlosti, potvrđujući još jednom da “što kulturnije postanu povijesne znanosti, a što povjesnije postanu one kulturne, to bolje za jedne i za druge”⁵. To se odnosi i na bosnistiku, odnosno na potrebu da se bosnistika konstituirala i kao kulturalna bosnistika, pa što prije osvijesti ono što je na neki način njezin istaknuti imanentni kulturalni aspekt, to bolje i za bosnistiku.

⁵ Lynn Hunt, “Uvod: Historija, kultura i tekst”, u: Lynn Hunt, ur., *Nova kulturna historija*, prev. Anamarija Hucika, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001, str. 51.

I.

Usmenoknjiževni arhiv i teorija historije književnosti

Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća

I bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost danas su statusno-identitetski zvanično priznate književnohistorijske realnosti i u tom smislu u osnovi su jednake svim drugim južnoslavenskim književnostima, s tim da, nažalost, to i dalje nije uvijek i svugdje slučaj. Pa ipak, za razliku od većine drugih južnoslavenskih književnosti, naročito hrvatske i srpske, i bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost sve do, praktično, savremenog doba bile su književnosti upitnog, osporavanog i nepriznavanog književnohistorijskog statusa i identiteta – književnosti koje su na različite načine marginalizirane, problematizirane i negirane, a što je naročito bilo izraženo u slučaju upravo bošnjačke književnosti. U pitanju je poseban i vrlo složen širi problem, odnosno, o samoj književnosti kad je riječ, u pitanju je duga tradicija koju uz nepriznavanje i negiranje bilo bošnjačke, bilo bosanskohercegovačke književnosti karakterizira i istovremeno uvrštavanje njihovih pisaca i ostvarenja, a zapravo cjeline njihovih književnopovijesnih procesa i pojava u okviru prije svega srpske ili hrvatske književnosti ili, pak, različitih drugih koncepata u koje su se ove književnosti utapale i tako praktično postajale nevidljive, tj. “nepostojeće” književnosti, a kako je to npr. bio naročito slučaj s tzv. “srpsko-hrvatskom”, pa i jugoslavenskom književnošću. Razlozi za ovakav odnos prema i bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti bili su i ostali prvenstveno ideološke prirode, pri čemu je suštinski problem bio prvenstveno problem Bosne i Hercegovine kao takve, a posebno tzv. “muslimansko pitanje”, tj. pitanje etno-nacionalnog statusa i identiteta bosanskih muslimana, a koje se najčešće svodilo na pitanje jesu li bosanski muslimani Hrvati, Srbi ili, pak, nešto treće, odnosno zaseban narod. Riječ je, stoga, o onim ideološkim koncepcijama koje eksplicitno ili implicitno Bosnu i Hercegovinu nisu prihvatale kao samosvojan i jedinstven, organski cjelovit državni i društveni, odnosno kulturni i književni prostor sa svojim dubokim povijesnim utemeljenjem, a kad su u pitanju Bošnjaci, pa tako i njihova, bošnjačka književnost, posrijedi je i negiranje Bošnjaka kao zasebne etno-nacionalne zajednice, kao i ono što su s ovim usko povezani dugotrajni procesi tzv. “nacionaliziranja muslimana”, tj. nastojanja uključivanja bosanskih muslimana u okviru nacionalnog hr-

vatstva ili srpstva, prije svega temeljem devetnaestostoljetnih, nacional-romantičarskih velikonacionalnih ideologema.¹

Mada su korijeni ovih i ovakvih procesa i pojava još stariji i dublji, ovakvo što kao dominantan odnos prema Bosni i Bošnjacima započet će upravo tokom 19. st., odnosno u okvirima tadašnjih širih nacionalnih projekata na Slavenskom jugu, a od tada pa nadalje trajat će u svim državnim ili društveno-političkim okvirima i ideološkim kontekstima u kojima su se nalazili Bosna i Hercegovina i Bošnjaci, počev od Austro-Ugarske monarhije, preko Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, pa sve do socijalističke Jugoslavije, u kojoj Bosna i Hercegovina jeste otpočетка bila jedna od federalnih jedinica, ali je dugo vremena imala suštinski drugačiji status u poređenju s ostalim jugoslavenskim republikama, dok su Bošnjaci i dalje ostali zvanično nepriznati i “nepostojeći” narod, jednako kao i svih prethodnih desetljeća. Situacija u ovom smislu počinje se mijenjati nabolje tek u vremenu svojevrsnog bosanskohercegovačkog i bošnjačkog političko-nacionalnog ili nacionalno-kulturnog preporoda počev od sedamdesetih godina 20. st., kad se u tadašnjoj Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini unekoliko mijenja i društveno-politička klima i uopće ideološki kontekst.² Tad Bosna i Hercegovina postepeno dobiva nešto adekvatniji položaj u jugoslavenskoj federaciji, dok Bošnjaci bivaju i zvanično priznati kao zasebna etno-nacionalna zajednica, istina ne pod svojim povijesnim narodnim imenom već pod vjerskom kao etno-nacionalnom odrednicom, a što će, uprkos nizu oštrih rasprava i žestokih protivljenja jednog značajnog dijela onovremene jugoslavenske politike, biti moguće naročito nakon odluke Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine iz 1968. godine o priznavanju vjerske zajednice muslimana kao “Muslimana” u etno-nacionalnom smislu. S ovim u vezi bit će i amandmani na jugoslavenski Ustav iz 1971. godine te novi Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije iz 1974. godine, kojim će Bošnjaci po prvi put u modernoj historiji južnoslavenskih naroda i država dobiti pravo vlastitog etno-nacionalnog izjašnjavanja, mada još uvijek ne pod svojim stvarnim, povijesnim narodnim imenom, koje će ostati neprihvatljivo i biti osporavano sve do Prvog bošnjačkog sabora iz 1993. godine. Pritom, sve ove promjene koje se javljaju od sedamdesetih godina 20. st.

¹ Usp. npr.: Alija Isaković, prir., *O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb, 1990; odnosno: Muhammed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1974. i sl.

² Usp. npr.: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.

pa nadalje između svega ostalog jasno će pokazati i to da su i bosansko-hercegovački problem i, posebno, “muslimansko pitanje” sve vrijeme bili prvenstveno političko-ideološki problemi, a ne pitanja stvarnog identiteta Bosne i Hercegovine, odnosno stvarnog etno-nacionalnog identiteta Bošnjaka, kako je to predstavljano od 19. st. pa nadalje.

Ovakvo što, naravno, slučaj je i onda kad je riječ o književnom stvaranju u Bosni i Hercegovini, odnosno o književnoj praksi Bošnjaka, čiji književnohistorijski status i identitet očito nikad nisu bili stvarni već također prije svega političko-ideološki problemi. Otud, tek tad, počev od sedamdesetih godina 20. st. pa nadalje, u ovim novim društveno-političkim i ideološkim uvjetima, javljaju se napokon i procesi postepenog afirmiranja, a onda i zvaničnog etabliranja najprije ideje bosanskohercegovačke, a potom i bošnjačke književnosti kao takve, istina u ovo vrijeme također pod muslimanskim ili bosanskomuslimanskim, a ne bošnjačkim imenom. Uz nesumnjivo ključni konačni pristanak i dozvolu tadašnje zvanične politike, u ovim procesima izrazito značajnu ulogu imala je i duga tradicija ideje i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, a koja je, naime, posebno od sredine 19. st. pa nadalje sve vrijeme postojala kao tiha, marginalna, nekad i subverzivna, ali realna alternativa dominantom negirajućem i “nacionalizirajućem”, tj. posvajajućem odnosu prema bošnjačkom i bosanskohercegovačkom književnom stvaranju, a koja sad postaje također jedan od važnih priloga afirmiranju i etabliranju kako bošnjačke, tako i bosanskohercegovačke književnosti kao takve. Na ovim osnovama te u skladu s novim društveno-političkim i ideološkim okolnostima u ovom trenutku dolazi i do one artikulacije cjeline osobenog bosanskohercegovačkog književnog fenomena koja je aktuelna i suštinski potpuno i književnoteorijski i književnohistorijski održiva i danas, pri čemu su u profiliranju najprije ideje bosanskohercegovačke, a potom i ideje bošnjačke književnosti kao takve u ovo vrijeme ključnu ulogu imali autori kakvi su, prije svih, Midhat Begić, Muhsin Rizvić i Alija Isaković, a u narednim godinama i naročito Enes Duraković, a onda i niz drugih.³

³ Među njima su i npr. Abdurahman Nametak, Hazim Šabanović, Muhamed Huković, Lamija Hadžiosmanović, Đenana Buturović, Hatidža Dizdarević-Krnjević, Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Elbisa Ustamujić, Kasim Prohić, Emina Memija, Fehim Nametak, Lejla Gazić, Munib Maglajlić, Fahrudin Rizvanbegović, Nihad Agić, Uzeir Bavčić, Esad Duraković, Gordana Muzaferija, Fatma Hasanbegović i njima slični, ali u istom kontekstu treba spomenuti npr. i Josipa i Zdenku Lešića, Dragomira Gajevića, Borisa Ćorića, Radovana Vučkovića, Dejana Đuričkovića, Ljubicu Tomić-Kovač ili Ivana Lovrenovića i dr. Kad je riječ o autorima novije generacije koji u savremenom trenutku nastavlja-

Iako se pitanja fenomena bosanskohercegovačke i bosanskomuslimanske, odnosno bošnjačke književnosti doticao i ranije, svoje prve potpuno eksplicitne stavove o ovim pitanjima Midhat Begić iznosi tek na *Simpozijumu o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, koji će se u novembru 1970. godine održati u Sarajevu u organizaciji tad ugledne izdavačke kuće “Svjetlost”, a uz saglasnost tadašnjeg političkog i partijskog rukovodstva, pri čemu je cilj ovog simpozija bio upravo to da se “o problemima ove literature progovori kritički i naučno”, kako se to navodi u kratkoj uvodnoj bilješci na početku zbornika simpozijjskih izlaganja.⁴ Tom prilikom, a uz prethodnu partijsku dozvolu, Begić nastupa kao glavni simpozijjski izlagač i predstavlja studiozni referat *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas (Nacrt)*⁵, u kojem će iznijeti manje-više sve svoje ključne stavove o bosanskohercegovačkom književnom pitanju, a koje će dalje varirati i razrađivati u nizu svojih kasnijih radova, uključujući i polemičke tekstove koji su nastali kao odgovor na prigovore upućene Begiću na simpoziju i nakon njega. Prema stavovima koje iznosi ovdje i u drugim svojim radovima, bosanskohercegovačko književno stvaranje za Begića je zaseban i samosvojan element južnoslavenskog, odnosno tad jugoslavenskog književnog sistema, koji Begić vidi kao pluralan, kompozitan i policentričan, a u koji se bosanskohercegovačka književna praksa prirodno uključuje kao jedna od njegovih statusno ravnopravnih sastavnica, ali unutar kojeg, također, zadržava i vlastite značajke te vlastite razvojne zakonitosti i tendencije. U tom smislu, bosanskohercegovačko književno stvaralaštvo za Begića je vrlo blisko, neraskidivo povezano s drugim južnoslavenskim, odnosno tadašnjim jugoslavenskim književnostima, naročito u pogledu jezika, barem u novije vrijeme, ali, istovremeno, ni u kojem slučaju ne predstavlja tek neki sporedni, zavičajni ili regionalni književni tok bilo koje

ju bavljenje fenomenom književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini u smislu njegova književnohistorijskog statusa i identiteta, posebno treba spomenuti Muhidina Džanku i Vedada Spahića, pri čemu su važne priloge historiji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti već ostvarili i autori kakvi su npr. Aiša Softić, Kerima Filan, Nedžad Ibrahimović, Mirsad Kunić, Zilhad Ključanin, Almedina Čengić, Enver Kazaz, Amina Šiljak-Jesenković, Dijana Hadžizukić, Adnan Kadrić, Edina Murtić, Alma Denić-Grabić, Amira Dervišević, Vildana Pečenković, Mevlida Đuvić, Alena Čatović, Sead Nazibegović, Anisa Avdagić, Muris Bajramović, Sead Šemsović, Nirha Efendić, Mirzana Pašić Kodrić, Jahja Fehratović, Dženan Kos, Ena Begović-Sokolija, Šeherzada Džafić, Naida Osmanbegović, Lejla Žujo-Marić, Erna Murić, Irma Marić, Nehrudin Rebihić i niz drugih.

⁴ *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 5.

⁵ Midhat Begić, “Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas (Nacrt)”, *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 7-75.

druge južnoslavenske, odnosno jugoslavenske književnosti, kako se to ranije desetljećima tvrdilo, već upravo zasebnu književnost. Pritom, i samo bosanskohercegovačko književno stvaranje Begić razumijeva u skladu s idejom o pluralnosti, kompozitnosti i policentričnosti književnih praksi, pri čemu ovdje misli na “dinamički” karakter bosanskohercegovačke književne povijesti, odnosno na osobenu bosanskohercegovačku “kompozitnu integralnost”, te književnu prošlost Bosne i Hercegovine vidi prije svega u kontekstu promjena koje se tiču odnosa između pojedinačnih etno-nacionalnih književnih komponenti u bosanskohercegovačkom literarnom sistemu. Tako, prema Begiću, s jedne strane moguće je govoriti i o jedinstvenoj, integralnoj bosanskohercegovačkoj književnosti, naročito nakon Drugog svjetskog rata, odnosno uopće u novije vrijeme, dok je, s druge strane, moguće istovremeno govoriti i o postojanju u prvom redu triju različitih, etno-nacionalnih književnih komponenti u bosanskohercegovačkom književnom okviru, tj. o trima etno-nacionalnim književnostima u Bosni i Hercegovini: o (bosansko)srpskoj i (bosansko)hrvatskoj književnosti, koje su bile priznate i ranije, ali i o bosanskomuslimanskoj, odnosno bošnjačkoj književnosti, koja je do ovog trenutka desetljećima bila nepriznata. Istina, ovakvo što kod Begića, posebno u početku, primarno se odnosilo na dotad gotovo sasvim neistraženu bošnjačku književnu prošlost, ali se također istovremeno moglo primijeniti i na tadašnji savremeni književni trenutak. Bilo je to, naime, opće upozorenje da su književnosti nekadašnjeg srpskohrvatskog / hrvatskosrpskog jezika ne samo dvije, već, uz bosanskohercegovačku i bošnjačku, najmanje tri ili četiri, dok bi ostale predstavljale crnogorska književnost i književnosti nacionalnih manjina u Jugoslaviji, uključujući i jevrejsku književnu tradiciju u Bosni i Hercegovini, koju Begić također afirmira. Također, ovakvo što značilo je i upozorenje da sve ove književnosti uz brojne međusobne veze i uzajamnosti imaju i vlastite razvojne linije i vlastiti sistem vrijednosti, sve to na način koji ni u kojem smislu nije u suprotnosti s idejom šireg zajedničkog, nads nacionalnog južnoslavenskog književnog okvira. Taj okvir Begić, stoga, ne odbacuje, već ga, naprotiv, tek realnije iznutra redefinira – na način pluralnog, kompozitnog i policentričnog južnoslavenskog i bosanskohercegovačkog “književnog mozaika”, kako je to eksplicirao upravo u simpozijском referatu *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas (Nacrt)* iz 1970. godine. Iste stavove Begić će zastupati i razvijati i u drugim svojim radovima, a vrlo odlučno i u otvorenom pismu koje je nakon *Simpozijuma o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine* objavio u sarajevskoj reviji za kulturu *Odjek*, a povodom oštrih prigovora koji su Begiću i njegovu tu-

mačenju književne prošlosti Bosne i Hercegovine upućeni kako na samom simpoziju, tako i nakon njega:

Za bosanskohercegovačko književno stvaranje bitan trenutak preloma izvršio se u NOB i socijalističkoj revoluciji: dotad su postojale u Bosni i Hercegovini bar tri odvojene književnosti sa svim potrebnim atributima, istina nejednakih vrijednosti, odvojene među sobom samim duhom životnog i istorijskog podnožja iz kojeg su izrasle. Izvjesni elementi njihovog zbližavanja i stapanja pojavljivali su se i prije 1941. i između dva rata, ali oni ne mijenjaju osnovnu činjenicu podvojenosti i samostalnosti, što, naravno, ondašnje vlasti nisu priznavale. Jedino takvo viđenje i tretiranje ovih pojava može se nazvati naučnim; jer ono jedino ima svoju zasnovu na istini o kulturnom razvitku pojedinih naroda u Bosni i Hercegovini.⁶

U osnovi identične stavove o bosanskohercegovačkom književnom pitanju, odnosno o bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj književnosti u isto ovo vrijeme zastupa i Muhsin Rizvić, koji, pritom, cijelom ovom pitanju daje još čvršću i pouzdaniju prije svega književnohistorijsku, ali i književnoteorijsku osnovu. Uz niz Rizvićevih knjiga i pojedinačnih radova, u ovom smislu posebno je eksplikativan Rizvićev važni rad *Teze za pristup izučavanju bosanskohercegovačke književnosti i neki primjeri koji ih učvršćuju* iz 1974/75. godine,⁷ a koji je predstavljao naročitu književnoteorijsku i književnohistorijsku elaboraciju za rješenje problema književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini. Riječ je, naime, o radu koji je izrastao neposredno iz cjelokupnih dotadašnjih Rizvićevih konkretnih književnohistorijskih istraživanja, odnosno radu čiji teorijski zaključci imaju sasvim činjenično i realno književnohistorijsko utemeljenje u vrlo širokom književnom korpusu, tj. praktično na uvidu u manje-više cjelinu književne povijesti Bosne i Hercegovine, zbog čega se ovaj rad javio i kao svojevrsni metodološko-problemski uvod i osnovna Rizvićeve knjige *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, a koja je predstavljala i neku vrstu nacрта za cjelovitu historiju književnosti Bosne i Hercegovine, uključujući i osobene "mikrohistorije" svake od pojedinačnih etno-nacionalnih književnosti u Bosni i Hercegovini.⁸

⁶ "Pismo Midhata Begića", *Odjek*, god. XXIV, br. 4, Sarajevo, 1971, str. 7.

⁷ Muhsin Rizvić, "Teze za pristup izučavanju bosanskohercegovačke književnosti i neki primjeri koji ih učvršćuju", *Godišnjak instituta za jezik i književnost – Odjeljenje za književnost*, knj. 3/4, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1974/75, str. 227-231.

⁸ Usp.: Muhsin Rizvić, "Teze za pristup izučavanju bosanskohercegovačke književnosti i neki primjeri koji ih učvršćuju", *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985, str. 7-12.

U kontekstu razumijevanja bosanskohercegovačkog književnog pitanja najrelevantniji su principijelni stavovi – “teze” koje Rizvić navodi u prvom dijelu ovog svojeg rada, a koji potom svoju književnohistorijsku argumentaciju dobivaju u njegovu ostatku. Slično kao kod Begića, i za Rizvića bosanskohercegovačka književnost jeste zapravo skup književnih tradicija, odnosno pojedinačnih etno-nacionalnih književnih praksi koje u bosanskohercegovačkom okviru funkcioniraju i pojedinačno – kao zasebne književnosti, ali i zajednički – kao cjelina bosanskohercegovačke književnosti. U tom smislu, za Rizvića su svojevrsne konstante bosanskohercegovačkog književnog stvaranja i etno-nacionalne književne tradicije ili književnosti u Bosni i Hercegovini – muslimanska, odnosno bošnjačka te hrvatska i srpska, kao i jevrejska, a koje, stoga, imaju i svoje realne specifičnosti u vlastitim povijesnorazvojnim pojavama i procesima. No, uz ove, etno-nacionalne književne konstante, isto tako konstanta je svoje vrste i književnost Bosne i Hercegovine, odnosno bosanskohercegovačka književnost u smislu “ukupnosti” i “skupnosti” svih književnih stvaranja i tradicija u bosanskohercegovačkom okviru, a što Rizvić jezgrovito eksplicira na samom početku svojeg rada:

Pojavnost bosanskohercegovačke književnosti u njenom historijskom sumiranju konstituira nekoliko evidentnih statičkih kategorija i dinamičkih činilaca. Prvo je vertikalna (dijahronijska) ukupnost i horizontalna (sinhronijska) skupnost svih stvaranja i tradicija. Drugo je ono što prva kategorija nužno podrazumijeva – tolerancija koja pretpostavlja postojanje razlika. Treći činilac je zalaženje kao pojava cirkuliranja, difuzije i osmoze književnih pojava, kako u horizontalnom tako u vertikalnom smislu.

Postoje u daljem razmatranju četiri faktora koji strukturiraju historijsku svijest o bosanskohercegovačkoj književnosti: a. Svijest (genetička) svake književne tradicije o sebi i sopstvenom kontinuitetu. b. Svijest o bosanskohercegovačkoj skupnosti koja proizlazi iz immanentne i evidentne tolerancije prema drugim književnim tradicijama, te iz znanja o autohtonom položaju svake tradicije na bosanskohercegovačkom tlu. c. Svijest o međusobnim odnosima koji su nužnost na liniji zajedničkog jezika, bolje rečeno kada se historijski posmatra, fundamentalne jezičke baze, zatim, na liniji historijske nužnosti življenja i interesa održanja, na liniji zajedničke uzajamne tematike, ideologije socijalnog opstanka, te, najzad, na liniji interesa stilsko-estetskih dodira i prožimanja. d. Svijest o prirodnom zalaženju u matične literature kod srpskih i hrvatskih pisaca. Kod bosansko-muslimanskih pisaca – uzimanje srpskih i

hrvatskih književnih djela kao uzora na liniji književnostilskih osobina srpskohrvatskog jezika te južnoslavenske, kasnije jugoslavenske uzajamnosti.⁹

Ovakvim Begićevim i Rizvićevim tragom, u procese zvaničnog priznavanja fenomena bosanskohercegovačkog književnog stvaralaštva počev posebno od sedamdesetih godina 20. st. uključit će se postepeno i drugi autori, nastavljajući na svoj način ono što je u osnovi Begićev, a onda i Rizvićev rad u ovom smislu. Među njima jedan od prvih i hronološki i po važnosti jeste Alija Isaković, koji je također jedna od najznačajnijih ličnosti u procesima afirmiranja i etabliranja kako ideje bosanskohercegovačke, tako i, posebno, ideje bosanskomuslimanske, odnosno bošnjačke književnosti. Ovog zalaganja Isaković se poduzima također već početkom sedamdesetih godina 20. st., dakle faktički uporedo s Begićem i Rizvićem, pri čemu je Isaković na neki način bio i slobodniji ili barem direktniji onda kad je riječ o, naročito, ranom afirmiranju bosanskomuslimanske književne prakse. Takvo što svjedoči, prije svega drugog, historijska pojava Isakovićeva *Biserja* 1972. godine,¹⁰ prvog ikad objavljenog cjelovitog izbora iz bosanskomuslimanske, odnosno bošnjačke književnosti kao takve, knjiga koja se javila naspram desetljeća negiranja samosvojnosti bošnjačkog književnog stvaranja, a koja je sad i sasvim konkretno upozorila na postojanje bošnjačke književne prakse, i to ne samo u smislu postojanja pojedinih pisaca i djela već cijele književne tradicije, i to kako u usmenom, tako i u pisanom stvaralaštvu tadašnjih Muslimana, tj. Bošnjaka u današnjem smislu riječi.

Ono što će u ranim sedamdesetim godinama 20. st. u domenu historije književnosti predstavljati rad Midhata Begića i Muhsina Rizvića, to će, dakle, na konkretnoj razini biti *Biserje* Alije Isakovića, koji se u uvodu ove knjige već sasvim eksplicitno zalaže za zvanično priznavanje bosanskomuslimanske književnosti kao takve, pri čemu sasvim otvoreno kritizira i višedesetljetno zanemarivanje ove književnosti:

Ovaj izbor iz književnosti naših Muslimana ponikao je u prostoj želji da nanijeti nisku BISERJE, rasutu u prašini vremenâ, izgublenu u okrajcima nemara i zaborava i da je izloži ljepoti ljudskog poimanja, voljenja, da ona bude razgovor, da bude sjećanje, da bude damar duha i slijed činjenica – u nizu drugih, srodnih.

⁹ Muhsin Rizvić, "Teze za pristup izučavanju bosanskohercegovačke književnosti i nekim primjerima koji ih učvršćuju", *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985, str. 7.

¹⁰ *Biserje: Izbor iz muslimanske književnosti*, prir. Alija Isaković, Stvarnost, Zagreb, 1972.

Nema sumnje da je književna komponenta koju su naši Muslimani utkali u zajedničko-jezičku književnu sferu veoma značajna. Mada, na žalost, nema sumnje da je upravo ta komponenta nedovoljno proučena, često nepravedno zapostavljena i često pogrešno cijenjena. Ili nikako. Ali, ono što je prošlo – niti se može povratiti, niti se može negirati. Od *Hasanaginice* (i prije), do Selimovićevog *Derviša* (i poslije), traje emanacija osobene duhovne komponente i osobenog kontinuiteta, lome se osjećanja, pretaču voljenja, teku želje i ljubavi, slažu gatke i knade pjesme.

Otuda moje nastojanje da se ova literatura dâ u vertikalnom nizu i da se pri tome ostane u granicama jednog dosta strogog kriterija – određenog ukusom i podređenog namjeni; u mjeri koja se ne može izbjeći.¹¹

Očito, Isaković je od samog početka potpuno otvoreni emancipator bosanskomuslimanske, odnosno bošnjačke književnosti, s tim da njegov emotivno naglašeni odnos prema ovom dotad desetljećima negiranom književnom stvaranju podrazumijeva i nesumnjivu naučnu utemeljenost stavova koje zastupa, a kako se to jasno vidi i onda kad se Isakovićeva razumijevanja fenomena bošnjačke književnosti uporede s Begićevim ili Rizvićevim shvatanjima u ovom smislu. Kako to pokazuje i ostatak Isakovićeva uvodnog teksta, i za Isakovića, dakle, bošnjačka književnost jedna je od komponenti šire cjeline bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, ali i samostalna književna pojava, statusno ekvivalentna drugim južnoslavenskim književnostima i pri svemu tome obilježena upravo vlastitim književnopovijesnim kontinuitetom i vlastitim književnopovijesnim osobenostima, a koje Isaković ovdje jasno naglašava u reprezentativnom nizu “od *Hasanaginice* (i prije), do Selimovićevog *Derviša* (i poslije)”. Ovo afirmiranje bosanskomuslimanske književnosti ni kod Isakovića, kao ni kod Begića ili Rizvića ranije, ne znači, naravno, bilo kakvo nacionalno ekskluzivističko izdvajanje bošnjačke književnosti jer i Isaković bošnjačku književnost vidi u vrlo važnim, ali sad statusno ravnopravnim vezama i odnosima s drugim južnoslavenskim književnostima, zbog čega jasno naglašava njezinu poziciju “u nizu drugih, srodnih”. Naravno, kao i Begić ili Rizvić prije, i Isaković s punim pravom upozorava i na nedopustivu neistraženost bošnjačke književne prošlosti, ali i na također neutemeljenost negiranja vrijednosti bošnjačke književne prakse, čime i Isaković direktno polemizira s onim kontrastavovima koji su ideju o samosvojnosti bosanskomuslimanske književnosti odbacivali između ostalog i tvrdnjama o tobože njezinoj niskoj književnoestetskoj razini. Uz ovo, u nastavku uvodnog teksta ideju

¹¹ Alija Isaković, “Uvod”, *Biserje: Izbor iz muslimanske književnosti*, prir. Alija Isaković, Stvarnost, Zagreb, 1972, str. V.

bošnjačke književnosti Isaković afirmira i tako što podsjeća i na realnu povijest ove ideje kod niza autora, uključujući i autore iz okvira nekadašnje jugoslavenske književne ljevice i tzv. socijalne literature, pri čemu ne zaboravlja ni procese “nacionaliziranja muslimana” i posljedice ovih procesa na zvanični status bosanskomuslimanskog književnog stvaranja.

Sva ova, fundamentalno važna artikuliranja bosanskohercegovačkog književnog pitanja, odnosno fenomena kako bosanskohercegovačke, tako i bošnjačke književnosti na ključno važan način reflektirat će se posebno kod Enesa Durakovića, koji je u ovom smislu i najautentičniji Begićev i Rizvićev nasljednik i nastavljatelj, uz vrlo blisku saradnju i s Isakovićem. Uz druge njegove radove i knjige iz ovog vremena, uglavnom u vezi s pojedinačnim pitanjima prije svega novijeg bošnjačkog i bosanskohercegovačkog književnog stvaralaštva, to vrlo jasno pokazuje najprije Durakovićev rad *Tri primjera sintetskog prikaza poslijeratne bosanskohercegovačke književnosti*¹², a naročito *Vlastiti povijesni kontinuitet (Status muslimanske književnosti i modeli njenog proučavanja)*¹³, u kojem se Duraković sad već potpuno eksplicitno posvećuje problemu određenja bosanskohercegovačkog književnog stvaranja, a posebno statusa bošnjačke književnosti, najavljujući tako ono što će inače biti jedna od dominantni njegova kasnijeg književnonaučnog rada, počev od devedesetih godina 20. st. pa sve do danas. Naime, sve ono što se u prethodnim Durakovićevim knjigama i radovima, pa i u radu *Tri primjera sintetskog prikaza poslijeratne bosanskohercegovačke književnosti*, javljalo uglavnom kao implicitni autorov stav o bosanskohercegovačkom književnom fenomenu ovdje se javlja sasvim di-

¹² Enes Duraković, “Tri primjera sintetskog prikaza poslijeratne bosanskohercegovačke književnosti”, *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, ur. Midhat Begić, Posebna izdanja, knj. XXXV, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 5, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977, str. 185-191.

¹³ Enes Duraković, “Vlastiti povijesni kontinuitet (Status muslimanske književnosti i modeli njenog proučavanja)”, *Odjek*, god. XXXVIII, br. 22, Sarajevo, 1985, str. 6-7. Inače, Duraković će ovaj rad predstaviti i na naučnom skupu o komparativnom proučavanju jugoslavenskih književnosti održanom u Zagrebu i Samoboru u oktobru 1986. godine, a kasnije će ga objaviti i u knjizi *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti* iz 2003. godine s izmijenjenim naslovom *Status i modeli izučavanja bošnjačke književnosti*, uz druge prateće, uglavnom minimalne izmjene (usp.: Enes Duraković, “Vlastiti povijesni kontinuitet (Status muslimanske književnosti i modeli njenog proučavanja)”, *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti* 2, Zbornik radova, ur. Ernest Fišer i Franjo Grčević, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu / Uredništvo časopisa “Gesta”, Zagreb / Varaždin, 1987, str. 46-50; odnosno: Enes Duraković, “Status i modeli izučavanja bošnjačke književnosti”, *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica, 2003, str. 21-30).

rektno i otvoreno, kao autorov jasan pogled na ovo pitanje. Tako je već na samom početku teksta, gdje Duraković na sljedeći način definira status bosanskohercegovačke i pojedinačnih etno-nacionalnih književnosti u Bosni i Hercegovini, a posebno tad bosanskomuslimanske, odnosno bošnjačke književnosti:

Znanstveno definiran status književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine za većinu književnih kritičara koji su se ovim problemom ozbiljnije bavili (M. Begić, R. Vučković, R. Trifković, M. Rizvić, V. Maksimović, K. Prohić, I. Lovrenović, S. Blagojević...) otkriva se u dinamici i dijalektici kompozitno shvaćene književne realnosti: književno stvaranje Muslimana, Srba, Hrvata i Jevreja i kada se razvijalo u posebno organiziranim i razvijenim institucijama i kad se književni život, slijedom revolucionarnih društvenih preobražaja počeo odvijati zajednički, vazda je nosilo mnogo istorodnog, sličnog i zajedničkog, kao što, neosporno, svaki od kompozitnih književnih tokova posjeduje posebnosti autentičnog i autohtonog razvitka i preobražaja. Iz toga, logično, proizlazi da se srpsko i hrvatsko stvaralaštvo u Bosni i Hercegovini mogu, u drukčijoj optici i perspektivi, posmatrati i kao sastavni dio cjeline srpske odnosno hrvatske *nacionalne literature*. U tom smislu i muslimanska književnost se može izučavati i kao jedan od naporednih, kompozitnih tokova književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, ali i kao samostalna nacionalna literatura. Jasno je da ovo razlikovanje pojmova nacionalnih i književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine nije zasnovano na principu subordinacije, nego su ti odnosi određeni različitim perspektivama metodoloških opredjeljenja.¹⁴

Sasvim je očito da bosanskohercegovački književni fenomen Duraković razumijeva u potpunosti u duhu prije svega ranijih Begićevih i Rizvićevih stavova, s tim što ih sistematizira na svoj način te uz primjese elemenata razumijevanja ovog problema i kod drugih autora. Istina, Duraković ovdje govori o “književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine”, pri čemu, međutim, pod ovim određenjem podrazumijeva u osnovi isto ono što Begić i Rizvić podrazumijevaju pod pojmom bosanskohercegovačke književnosti. I za Durakovića je, stoga, bosanskohercegovačka književnost složena, pluralna i policentrična, odnosno kompozitna cjelina dinamičkog karaktera, koja prije svega u prošlosti podrazumijeva paralelno postojanje različitih etno-nacionalnih književnosti u Bosni i Hercegovini, dok u novijem vremenu dolazi do njihova približavanja u jedinstvenu i zajedničku, bosanskohercegovačku književnu cjelinu, a što, međutim, u

¹⁴ Enes Duraković, “Vlastiti povijesni kontinuitet (Status muslimanske književnosti i modeli njenog proučavanja)”, *Odjek*, god. XXXVIII, br. 22, Sarajevo, 1985, str. 6.

novijem vremenu ne poništava zasebnost pojedinačnih etno-nacionalnih književnosti, kao što u prošlosti ne negira ni postojanje na naročit način zaokružene pojave bosanskohercegovačke književnosti kao takve. Također, i za Durakovića srpska i hrvatska književnost u Bosni i Hercegovini jesu, s jedne strane, sastavnice cjeline bosanskohercegovačke književnosti, dok su, s druge strane, istovremeno sastavnice i cjeline srpske, odnosno hrvatske književnosti uopće. Tako je i s bosanskomuslimanskom, odnosno bošnjačkom književnošću, koja se također može posmatrati i kao dio bosanskohercegovačke književnosti, ali i kao samostalna književnost, statusno jednaka hrvatskoj i srpskoj književnosti. Uz ovo, i Duraković bosanskohercegovačku književnost također definira prije svega u teritorijalnom smislu, dok bosanskomuslimansku, kao i hrvatsku i srpsku književnost, definira kao nacionalne književnosti neomeđene teritorijalnim aspektom, baš kao i Begić i Rizvić ranije.

Kako je istaknuto, sva ova shvatanja razvijana počev od sedamdesetih godina 20. st. na liniji od Begića, preko Rizvića do Durakovića, uključujući i Isakovića, suštinski su potpuno i književnoteorijski i književnohistorijski održiva i danas, a slično se odnosi i na niz ranijih shvatanja iz prethodne tradicije ideje i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, naročito od sredine 19. st. pa nadalje.¹⁵ To potvrđuje posebno koncepcija interliterarne i interkulturalne historije književnosti, a prema kojoj je ovakvu složenu bosanskohercegovačku književnu situaciju najprimjerenije odrediti pojmom bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice, a koja, također, može podrazumijevati i ideju o postojanju bosanskohercegovačke književnosti kao integralnog književnog fenomena nadnacionalnog karaktera, ali i ideju o postojanju na naročiti način povezanih pojedinačnih etno-nacionalnih književnosti u bosanskohercegovačkom okviru – bošnjačke te hrvatske i srpske književnosti u Bosni i Hercegovini, kao i književnih tradicija manjinskih zajednica, a kakva je naročito jevrejska književna praksa. Pa ipak, bez obzira na to kako ideja i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti bila i književnoteorijski i književnohistorijski u potpunosti utemeljena, takvo što tokom svih prethodnih desetljeća

¹⁵ Uz podrobna razmatranja Begićeva i Rizvićeva, odnosno Isakovićeve i Durakovićeve rada na afirmaciji i etabliranju bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, svim ovim te brojnim drugim pitanjima povijesti i razvoja ideje bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti (a koja su, naravno, znatno složenija u poređenju s onim što je ovdje bilo moguće sažeto predstaviti) cjelovito i detaljno bavio sam se iz književnoteorijske i književnohistorijske perspektive u zasebnoj studiji koja je trenutno u pripremi za štampu, te bi uskoro trebala biti objavljena kao posebna knjiga.

nije predstavljalo prepreku za kontinuirano negiranje ovih književnosti, a što je rezultiralo i značajnim negativnim učincima i stvarnim posljedicama posebno onda kad je riječ o pojavi i statusu bošnjačke književnosti. Tako je prije svega bošnjačka književnost i danas književnost čija se književnohistorijska egzistencija nerijetko uzima “s rezervom”, priznaje mnogo češće iz “političke korektnosti” nego na temelju stvarnog stava da ona istinski postoji kao samosvojna književna pojava, pri čemu je i dalje prisutno i njezino relativiziranje, baš kao i direktno negiranje i poricanje njezina postojanja, uključujući i deprivaciju njezinih autora i ostvarenja, odnosno ukupnih književnopovijesnih procesa i pojava. Pri svemu ovom, nerijetko se nameće u osnovi nepostojeća, artificijelna dvojba između bošnjačkog i bosanskohercegovačkog književnog koncepta, pa se, npr., koncepcija bošnjačke književnosti podrazumijeva ili predstavlja i kao “isključiva”, “izolatorska”, “reduktivna” i sl., u konačnici kao svojevrsno postjugoslavensko “izmišljanje tradicije” ili čak kao “nacionalistička”, dok se koncepcija bosanskohercegovačke književnosti nastoji predstaviti kao, navodno, njezina suprotnost i nužna zamjena za prethodni, “neodrživi” književni koncept.

I književnoteorijski i književnohistorijski gledano, u pitanju su, naravno, potpuno neutemeljeni pristupi, pa čak i svojevrsan apsurd, a kako to jasno svjedoči i realna književna složenost u bosanskohercegovačkom okviru, tj. realna tradicija i bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse kao takvih, ali i cjelokupna ranija tradicija proučavanja i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, uključujući i – što je posebno važno – procese njihova zajedničkog i uporednog afirmiranja, naročito počev od sedamdesetih godina 20. st. pa nadalje. A koliko je ovakvo što i apsurdno možda ponajbolje pokazuje i to da će se za navodno nacionalističko “izmišljanje tradicije” u bošnjačkom slučaju ponajviše optuživati upravo npr. Muhsin Rizvić i Enes Duraković, mada su i Rizvić i Duraković zajedno s Begićem i Isakovićem upravo autori ponajviše zaslužni za konačno zvanično priznanje i ideje bosanskohercegovačke književnosti, i to ništa manje nego u slučaju bošnjačke književnosti. Štaviše, posebno Begić, Rizvić i Duraković najprije su insistirali na afirmaciji bosanskohercegovačke, a tek onda bošnjačke književnosti kao takve, i to uvijek sa sviješću o njihovoj podjednakoj važnosti i neraskidljivoj povezanosti, a kako to danas pokazuju upravo i Durakovićeve knjige kakve su *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*¹⁶ i *Obzori bošnjačke književnosti*¹⁷, gdje se iznova potvrđuje

¹⁶ Usp.: Enes Duraković, *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica, 2003.

¹⁷ Usp.: Enes Duraković, *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2012.

da se ideje bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti međusobno ne isključuju, nego se, naprotiv, one nadopunjavaju i ukrštaju temeljem bošnjačke i bosanskohercegovačke književnohistorijske zbilje, dakle baš onako kako je to Duraković pisao još u radu *Vlastiti povijesni kontinuitet (Status muslimanske književnosti i modeli njenog proučavanja)* iz 1985. godine.

Pa ipak, a s obzirom na različite rezerve i prigovore, pa i očita osporavanja i negiranja koja se i dalje javljaju s ovim u vezi, posebno pitanje statusa i identiteta bošnjačke književnosti i dalje je aktuelno i u književnohistorijskom i u književnoteorijskom smislu, a naročito u kontekstu teorije historije književnosti. Uz književnonaučnu tradiciju ideje bošnjačke, kao i ukupne bosanskohercegovačke književnosti, u ovom kontekstu pitanje statusa i identiteta bošnjačke književnosti kao takve moguće je pratiti i počev već od prvih, još u samim književnim počecima, a posebno u usmenoj književnosti prisutnih unutar književnih autorefleksivnih i drugih pokazatelja koji upućuju na ono što se danas prepoznaje kao pitanje književnohistorijskog statusa i identiteta bošnjačke književnosti, a onda i prvih izvan književnih ili vanjskih vijesti o ovom književnom stvaranju, još uvijek ne naučnih viđenja, ali vrlo bitnih u istom kontekstu. I ova, prednaučna tradicija ideje bošnjačke književnosti kao takve bit će izrazito važna za niz kasnijih nastojanja u pravcu književnohistorijske sistematizacije i određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini, i to kako na samom početku novog doba, posebno krajem 19. i početkom 20. st., tako i kasnije, tokom narednih desetljeća, sve do neposredne, nedavne prošlosti, kad pitanje statusa i identiteta bošnjačke te ukupne bosanskohercegovačke književnosti dobiva one oblike kakvi su aktuelni i danas. Riječ je, pritom, o pitanjima posebne i književnoteorijske i književnohistorijske vrijednosti, a koja kao takva na nešto drugačiji način osvjetljavaju cjelinu pitanja statusa i identiteta bošnjačke književnosti kao takve prije svega, a onda i ukupnog književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini ili u vezi sa širim bosanskohercegovačkim književnim kontekstom.

2.

Prvi stvarni pokušaji naučne sistematizacije i književnohistorijskog određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini javljaju se tek krajem 19. i početkom 20. st., prvenstveno nakon austrougarske okupacije dotadašnje osmanske Bosne 1878. godine, odnosno s izlaskom današnjeg bosanskohercegovačkog prostora iz Osmanskog carstva i neposrednih okvira orijentalno-islamske kulture i civilizacije te njegovim ulaskom u Austro-Ugarsku

monarhiju i zapadno-evropski kulturalno-civilizacijski kontekst. Pojava nekadašnje osmanske Bosne u zapadno-evropskom okruženju predstavljala je, naime, i prvi neposredni susret evropskog Zapada s jednom bitno drugačijom, za zapadni pogled egzotičnom zemljom i njezinom kulturom, pa tako i književnošću, što je bio već dovoljan poticaj da se i zapadna nauka pozabavi ovim prostorom koji je stoljećima bio s druge strane granice, predstavljajući nepoznati, strani, pa i prijeteći prostor “tamnog vilajeta”. Tako će nastati i knjižica *Kratek pregled bosanskega slovstva*, svojevrsan prvi pregled bosanskohercegovačke književnosti, iako vrlo selektivan i nepotpun, a koji je u Mariboru 1884. godine objavio Mihael Napotnik, slovenački katolički teolog, filozof, historičar i spisatelj, vođen prije svega željom da se Bosna i Hercegovina kao novouspostavljena pokrajina Austro-Ugarske monarhije i u književnom smislu predstavi zainteresiranoj javnosti, kako to u predgovoru ovoj knjižici piše autor.¹⁸ Uz Napotnikovu knjižicu, tu su, također, i književna poglavlja unutar širih publikacija pisanih manje-više sa sličnim namjerama, kakve su npr. knjiga *Bosnien und die Herzegowina: Reisebilder und Studien* mađarskog pisca Jánosa Asbótha, odnosno Johanna von Asbótha, objavljena u Beču 1888. godine,¹⁹ ili knjiga *Bosnien und Herzegowina*, objavljena 1901. godine također u Beču, i to u uglednoj ediciji “Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild”,²⁰ unutar koje je poglavlje o književnosti napisao Kosta Hörmann, u širem kontekstu najpoznatiji kao jedan od pokretača i prvi direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine te, posebno, kao sabirač glasovitih *Narodnih pjesama Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* u dva sveska (I – 1888, II – 1889). Upravo ovako, na način egzotiziranog “pogleda u Bosnu”, doći će do prvih naučnih razumijevanja i književnosti u Bosni i Hercegovini, razumijevanja koja su, dakle, najprije vanjska, sa strane, ali će, isto tako, apostrofirani prelazak Bosne i Hercegovine iz jednog u drugi kulturalno-civilizacijski poredak biti osnova i za prve domaće, vlastite poglede na bosanskohercegovačko književno stvaranje. Ovi potonji procesi bit će u vezi i s razvojem nove, novim povijesnim i društvenim trenutkom uvjetovane i njemu prilagođene domaće književne prakse, i uopće bit će dio cjelovitog uključivanja Bosne i Hercegovine u zapadno-evropski kulturalno-civilizacij-

¹⁸ Usp.: Mihael Napotnik, *Kratek pregled bosanskega slovstva*, Maribor, 1884.

¹⁹ Usp.: Johann von Asbóth, *Bosnien und die Herzegowina: Reisebilder und Studien*, A. Hölder, Beč, 1888.

²⁰ Usp.: *Bosnien und Herzegowina*, Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, knj. 22, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1901.

ski kontekst, što je slučaj i s Bošnjacima i njihovim odnosom prema vlastitom književnom stvaranju.

Istina, u povijesti ideje o bosanskohercegovačkom književnom stvaranju, elementi eksplicitne svijesti o književnosti Bosne i Hercegovine još su stariji, mada nisu strogo književnonaučnog karaktera u današnjem smislu riječi. U tom smislu, kao zasad prvi poznati tekst u kojem se izrijeком govori o bosanskohercegovačkoj književnosti kao takvoj smatra se danas uglavnom zaboravljeni tekst *Bosanska i hercegovačka književnost* Ljubomira Martića Hercegovca, tj. fra Grge Martića, iz 1844. godine,²¹ bosanskog franjevca i ilirca, jednog od najznačajnijih pisaca bosanskog franciskanzima tokom 19. st. Uz tekst *Knjižestvo ilirsko*, objavljen iste godine kad i Martićev tekst,²² ubrzo nakon ovog, 1850. i 1851. godine, u *Bosanskom prijatelju*, prvom bosanskohercegovačkom književnom časopisu, slijedi i tekst *Književnost bosanska* fra Ivana Franje Jukića,²³ prvaka ilirističke ideje u Bosni i Hercegovini i nesumnjivo najznačajnije ličnosti bosanskog franciskanzima, rad koji je u suštini vrlo blizak Maritićevu radu *Bosanska i hercegovačka književnost*. Kad je riječ o bosanskim muslimanima, moguće je da je sličnih tekstova bilo i ranije, tj. u starijoj bošnjačkoj orijentalno-islamskoj pisanoj praksi, a danas su u ovom kontekstu poznati kratki osvrti na književno stvaranje pojedinih bošnjačkih autora na orijentalno-islamskim jezicima koje je u bosanskim salnamama, odnosno godišnjacima-kalendarima na turskom jeziku objavljivao Ibrahim-beg Bašagić, otac Safvet-begov, tokom osamdesetih,²⁴ kao i Mehmed Teufik Okić u časopisu *Vatan*, također na turskom jeziku, tokom devedesetih godina 19. st., dakle

²¹ "Bosanska i hercegovačka književnost od Ljubomira Martića Hercegovca", *Serbski narodni list*, god. IX, br. 12, 13, Pešta, 1844, str. 90-93, 97-102; odnosno: Grgo Martić, "Bosanska i hercegovačka književnost", *Izabrana djela*, knj. 3, prir. Branko Letić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 159-169.

²² "Knjižestvo ilirsko: U kratko spisao I. F. Jukić – Banjalučanin 1844.", *Podunavka*, god. II, br. 29, Beograd, 1844, str. 114-116; odnosno: Ivan Franjo Jukić, "Knjižestvo ilirsko: U kratko spisao I. F. Jukić – Banjalučanin 1844.", *Sabrana djela*, knj. 1, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 90-93.

²³ Ivan Franjo Jukić, "Književnost bosanska", *Bosanski prijatelj*, sv. I-II, Zagreb, 1850-1851, str. 25-32, 83-90; odnosno: Ivan Franjo Jukić, "Književnost bosanska", *Bosanski prijatelj*, sv. I-II, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 48-56, 254-261.

²⁴ Usp.: Bisera Nurudinović, "Bosanske salname (1866-1878. i 1882-1893)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. X-XI, Orijentalni institut, Sarajevo, 1960-61, str. 262-263.

u vremenu austrougarske okupacije Bosne.²⁵ Prvi tekst za koji bi se kod Bošnjaka moglo konstatirati da predstavlja kakvu-takvu nešto cjelovitiju književnohistorijsku radnju pisanu na maternjem, bosanskom jeziku jeste, pak, rad *O našijem pjesnicima i književnicima* Mehmed bega-Kapetanovića Ljubušaka, objavljen u drugoj knjizi njegova *Istočnog blaga* 1897. godine,²⁶ i to kao svojevrsni uvod ili predgovor za autorov "mini" izbor bošnjačke alhamijado književnosti naslovljen kao *Ilahije i kaside bosanskih derviša*.²⁷ Prvom stvarnom cjelovitom književnohistorijskom radnjom kod Bošnjaka može se, međutim, smatrati rad *Herceg-Bosna i istočna prosvjeta* Safvet-bega Bašagića, a koja je inače objavljena kao dodatak u autorovoj knjizi *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine* iz 1900 godine.²⁸ Bašagić je, pritom, i stvarni utemeljitelj bošnjačke književne historiografije te prvi bošnjački doktor nauka iz oblasti filologije, pri čemu je u ovom kontekstu od izuzetne važnosti upravo njegova doktorska disertacija *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der orientalischen Literatur*, koju je odbranio na Bečkom univerzitetu 1910. godine²⁹, odnosno njezina bosanska verzija, knjiga *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* iz 1912. godine³⁰, a potom i svojevrsni biografski leksikon istaknutih ličnosti kod Bošnjaka iz vremena osmanske uprave u Bosni *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini* iz 1931. godine³¹.

No, kako je spomenuto, i prije ovog, u starijoj književnoj i kulturnoj povijesti, daju se pratiti barem naznake razumijevanja onog što će u kasnijem vremenu biti određeno kao pitanje statusa i identiteta književne prakse

²⁵ Usp.: Lejla Gazić, *Naučno i stručno djelo dr. Safvet-bega Bašagića*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2010, str. 7, 19-20.

²⁶ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, "O našijem pjesnicima i književnicima", *Istočno blago*, sv. II, Tisak i naklada Spindlera i Löschnera, Sarajevo, 1897, str. 216-219; odnosno: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, "O našijem pjesnicima i književnicima", *Istočno blago*, sv. II, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Lamija Hadžiosmanović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 186-188.

²⁷ Usp. npr.: Sanjin Kodrić, "Utemeljenje moderne bošnjačke književne historiografije (Od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka do dr. Safvet-bega Bašagića)", *Pismo*, god. XIII, br. 1, Sarajevo, 2015, str. 140-154.

²⁸ Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463-1850.)*, Sarajevo, 1900.

²⁹ Rukom pisani original Bašagićeve doktorske disertacije pohranjen je u Univerzitetskoj biblioteci u Beču, a jedna od njezinih kopija u posjedu je autora ovog rada.

³⁰ Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912.

³¹ Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Matica hrvatska, Zagreb, 1931.

u Bosni i Hercegovini, pa tako i bošnjačke književnosti. U tom smislu, moguće je da bi se, kao praoblici ili sami začeci unutarbosanskohercegovačkog književnog promišljanja, rani primjeri književne autorefleksije o kojoj je riječ, odnosno uopće važnih pokazatelja u ovom kontekstu, mogli pronaći već i u najstarijoj, srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti i književnoj baštini, posebno u smislu zajedničkog jezičkog, pisanog i književnog manira, odnosno neke vrste zajedničke jezičke, pisane i književne usklađenosti i prepoznatljivosti. To je naročito vidljivo npr. i u formulaičnim iskazima bosanske epigrafike, posebno u zapisima sa srednjovjekovnih bosanskih nadgrobnika – stećaka, koji su kao govor živih o mrtvima bili zasigurno najbliže samoj životnoj zbilji, baš kao i direktan zapis govorenog, živog jezika, mada su ovakvi elementi jezičke, pisane i književne samosvijesti prodrli i u druge, raznolike bosanske žanrove kulture, sve do kanonski kodificiranih crkvenih tekstova. Svi ovi spomenici nesumnjivo u manjoj ili većoj mjeri sugeriraju i postojeću, realnu svijest o vlastitom jeziku te svojoj pisanoj i književnoj tradiciji i njezinu osobenom, sistemskom jedinstvu ili barem nekoj drugoj vrsti njezine ucjelovljenosti i prepoznatljivosti, što je vidljivo i na formalnoj, grafijskoj razini te drugdje.³² O ovom će, uostalom, svjedočiti, između drugih mogućih primjera, i nastavljanje bosaničke pismenosti u vremenu nakon propasti srednjovjekovne bosansko-humske države u bitno drugačijim prilikama vezanim za osmansku upravu u današnjoj Bosni i Hercegovini, ili, pak, kasnija vrlo razvijena i raširena bošnjačka tradicija epigrafike, a slično se dešava i u drugim oblastima kulture, npr. kod raširene pojave direktnog prelaska stećka u nišan, muslimanski nadgrobnik biljeg, s brojnim primjercima prijelaznih oblika stećaka-nišana širom Bosne.³³ A to ne bi bilo moguće da prethodno, već u srednjovjekovnoj bosanskoj državi nije postojala uglavnom manje ili više ujednačena ili na neki drugačiji način ucjelovljena zajednička jezička, pisana i književna, odnosno uopće kulturalna osnova, a koja se onda prirodno prenijela i dalje, nastavljajući se i u kasnijim, bitno drugačijim povijesnim, društvenim i kulturalnim prilikama.

I srednjovjekovna Bosna, koja je od 1377. godine i za ono vrijeme prostrana kraljevina, bila je izrazito kulturalno složena, čemu je posebno doprinio i religijsko-konfesionalni aspekt, odnosno također složena koegzistencija učenja Crkve bosanske, katolicizma i pravoslavlja u ovoj zemlji,

³² Usp. npr.: Herta Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo, 2008.

³³ Usp. npr.: Ibrahim Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, Preporod, Sarajevo, 2017.

koja je već i tad bila mjesto susretanja i ukrštanja razlika i suprotnosti, između ostalog i tragom podjele nekadašnjeg Rimskog carstva na zapadni i istočni dio 395. godine granicom koja je išla i preko upravo bosanskog teritorija. No, ovakvo što dodatno se usložnjava nakon osmanskog osvajanja srednjovjekovne bosanske države 1463. godine, kad se, uz postepeno iščezavanje nauka Crkve bosanske, u Bosni javlja i islam, ali ne samo kao religija strane vladajuće elite već i kao vjerovanje autohtonog bosanskog stanovništva, koje u velikom broju upravo u islamu relativno brzo pronalazi svoje duhovno, ali i jedno od ključnih kulturalno-civilizacijskih uporišta i središta. Tad Bosna biva otvorena za interferencije i sa zapadnim i s istočnim kršćanskim kulturalno-civilizacijskim krugom, ali i s kulturom i civilizacijskom muslimanskog Orijenta, čiji naročit dio postaje i cijela zemlja, a zahvaljujući čemu i davnašnja unutarbosanskohercegovačka književna autorefleksija postaje još složenija.

Uz povijesnorazvojne procese i pojave u književnostima bosanskih katolika i pravoslavaca, tj. uz kontinuitete ove književne prakse u odnosu na predosmansko razdoblje, ali i diskontinuitete te manje ili više nove književne fenomene, razvija se i književna praksa muslimana, također sa svojim kontinuitetima u odnosu na ranije, predosmansko vrijeme, ali i sa značajnim novinama. Bosanski muslimani – današnji Bošnjaci – književno se ostvaruju slično drugim muslimanskim narodima, pa – uz usmeno književno stvaranje te pojavu nastavljanja srednjovjekovne bosaničke pismenosti, naročito vidljivu u tzv. krajišničkim pismima – razvijaju i tzv. alhamijado književnost te književnost na orijentalno-islamskim jezicima, prije svega na jeziku nove administracije i kulture – osmanskoturskom, ali i na arapskom te perzijskom jeziku, kao univerzalnom jeziku muslimana i njihove religije, odnosno ekskluzivnom jeziku poezije unutar orijentalno-islamske kulture i civilizacije. Upravo u ovim i kontinuitetima i novinama unutar muslimanske književne prakse tokom osmanskog vremena u Bosni vidljivi su, uz druge pokazatelje, i neki od mogućih primjera rane, prednaučne bošnjačke književne autorefleksije, one koja danas i iznutra, iz same književne prakse upućuje na dugu i složenu povijest pitanja ideje, statusa i identiteta bošnjačke, ali i bosanskohercegovačke književnosti. Unutarknjiževna promišljanja vremenom će početi pratiti i izvanknjiževna, također prednaučna viđenja ove vrste, a koja će, uz kasnija, naučna, književnohistorijska razumijevanja i određenja, također na važan način utjecati na povijest ideje te status i identitet kako bošnjačke, tako i bosanskohercegovačke književnosti.

U ovom smislu indikativna je već usmena književnost bosanskih muslimana – Bošnjaka, koja je s jedne strane nastavila njihovu najstariju, pre-

dosmansku, odnosno predislamsku usmenoknjiževnu tradiciju iz srednjovjekovne bosanske države, dok ju je s druge strane izmijenila u skladu s novim povijesnim, društvenim i kulturalnim prilikama koje se javljaju u Bosni nakon osmanskog osvajanja, odnosno njezinim ulaskom u okvire Osmanskog carstva. Bošnjačka usmena književnost ostala je, naravno, i dalje vezana za narodni, bosanski jezik, koji ju je razlikovao od književno-kulturalnih fenomena koji s Osmanlijama, kao dio orijentalno-islamske kulture i civilizacije, dolaze u Bosnu, prije svega od fenomena visoke, elitne kulture, i koji ju je činio i dalje povezanom s usmenim književnim stvaranjem drugih južnoslavenskih etno-konfesionalnih zajednica, i to kako unutar same Bosne, tako i u bosanskom susjedstvu, koje je na zapadu ostalo sad u drugom, drugačijem, a vremenom sve više različitom povijesno-društvenom i kulturalno-civilizacijskom kontekstu. Uprkos često i značajnim, nemalim dijalekatskim razlikama među bosanskim narodnim govorima, ovaj jezik bio je umnogome ujednačen u manje-više zajedničkom unutarbosanskom usmenoknjiževnom maniru, predstavljajući neku vrstu književnog predstandardnog idioma koji je nadilazio i lokalne, ali i etno-konfesionalne razlike u Bosni, te je u ovom smislu značajno ujedinjavao njezino usmeno književno stvaranje, s jedne strane. Slično ovom, s druge, pak, strane, ovaj jezik bio je istovremeno jezik usmene književnosti i u bosanskom susjedstvu – jezik i hrvatske i srpske, kao i crnogorske usmenoknjiževne prakse, odnosno opet, dakle, ujedinjujući činilac, koji je nadilazio i ono što je osmanskim osvajanjima na južnoslavenskom prostoru uspostavljena jasna i stroga granica između zapadno-evropskog i orijentalno-islamskog svijeta, granica kojoj je hrvatska kultura predstavljala “antemurale christianitatis” – “predziđe kršćanstva”, a bošnjačka “serhat” – “krajinu”, najistureniji bedem odbrane “dina” i “imana”. Riječ je, naime, o tzv. novoštokavskoj ili južnoslavenskoj folklornoj koine, nadregionalnom usmenoknjiževnom jezičkom izrazu također razine književnog predstandardnog idioma,³⁴ a zahvaljujući kojem je bošnjačka usmena književnost ostala trajno povezana s drugim južnoslavenskim usmenoknjiževnim praksama i tradicijama, pri čemu je čak zauzimala središnju poziciju unutar ovog osobenog i jezičkog i književnog sistema, iznutra ga povezivala i predstavljala prostor vrlo složenih interferencija, sa zračenjima i prema vani, izvan bosanskog konteksta, prema hrvatskoj i srpskoj, odnosno cr-

³⁴ Usp. npr.: Jagoda Jurić-Kappel, “Neke jezične posebnosti starije bosanske književnosti i njihov udio u standardizacionim procesima – propuštene mogućnosti?”, *Međunarodni naučni skup “Jezik i demokratizacija” (Zbornik radova)*, Institut za jezik, Sarajevo, 2001, str. 137-148.

nogorskoj usmenoj književnosti, i prema unutra, unutar bosanskog okvira kao raskrsne i ujedinjujuće pozicije. Uz ovo, i pored jezika, bošnjačka usmena književnost s ostatkom južnoslavenskog usmenog književnog stvaranja bila je povezana i drugim važnim elementima tradicije, čitavim nizom različitih kulturalnih nanosa i njihovih relikata, sve do survivala prastarog svjetopogleda koji se gubi u nepoznanicama najdalje prošlosti, starobalkanskih mitskih predstava, paganskih vjerovanja i kultova itd., elemenata koji su na različite načine preživjeli i tradicijski se prenijeli u svekoliku kasniju bošnjačku usmenoknjiževnu praksu, čineći je i po ovom bliskom drugim južnoslavenskim usmenim književnostima. Ovom, manje vidljivom baštinskom aspektu treba dodati i naročite, varijantne razmjene usmenoknjiževnih tvorevina, naporedne muslimanske i kršćanske inačice usmene tradicije, odnosno važne a sasvim očite unutarjužnoslavenske usmenoknjiževne bliskosti u pogledu zajedničkih ili sličnih književnih fabulativnih okvira, tema, motiva, likova itd., koji, međutim, u bošnjačkom usmenom književnom stvaranju često funkcioniraju na drugačiji, izmijenjen način te u vezi s njegovim vlastitim književnim i kulturalnim pretpostavkama i obilježjima.

Zato je bošnjačka usmena književnost od samog početka bila i ostala najšire južnoslavenska, kao i, naravno, uže bosanskohercegovačka, ali i *svoja* – bosanskomuslimanska, bošnjačka, kao što su uostalom samosvojne bile i ostale i druge južnoslavenske usmenoknjiževne prakse. Dok su je jezik i zajednička ubaštinjena tradicija povezivali s ostatkom južnoslavenskog usmenoknjiževnog svijeta, posebno u bosanskohercegovačkom i širem središnjem južnoslavenskom prostoru, dotle su je drugi njezini važni konstituenti bitno razlikovali, činili drugačijom, prepoznatljivom i svojom – zasebnom. To se u prvom redu odnosi na specifično povijesno-kulturalno iskustvo bošnjačke zajednice te naročito njezin muslimanski konfesionalni aspekt, odnosno uopće ukorijenjenost u osobenom, u odnosu na zapadno-evropski sistem znatno drugačijem orijentalno-islamskom kulturalno-civilizacijskom kontekstu, a što je ključno obilježilo i oblikovalo cjelinu bošnjačkih društvenih i kulturalnih praksi, pa tako i bošnjačko usmeno književno stvaranje. Usto, bošnjačka usmena književnost imala je i svoj naročiti usmenoknjiževni prostorni okvir i rasprostranjenost, odnosno svoju osobenu usmenoknjiževnu geografiju, a koja je znatno šira od današnjeg bosanskohercegovačkog teritorijalnog okvira, pa i od šireg prostora koji danas naseljavaju Bošnjaci kao narod, te je, uz današnji bosanskohercegovački teritorij, uključivala i dijelove današnje Hrvatske, Srbije i Crne Gore, ali i Kosova, pa čak i Mađarske. Ovakvo što uvjetovano je višestoljetnim migra-

cijama i mijenjanjem granica, pokretima bosanskomuslimanskog stanovništva i prema vani, ali i prema unutrašnjosti matičnog bosanskog teritorija, dobivanjem, kao i gubljenjem izvanbosanskih posjeda, čak stvaranjem vlastitih enklava daleko od Bosne, a što je posebno vidljivo u epici, mada je prisutno i u drugim usmenoknjiževnim žanrovima. A to je također ono što je uvjetovalo specifičnosti bošnjačkog usmenog književnog stvaranja, koje je, zahvaljujući upravo ovakvoj svojoj usmenoknjiževnoj geografiji i njezinoj dinamici, na drugačije načine preoblikovalo zajedničku usmenoknjiževnu osnovu, u koju je, uz određujući orijentalno-islamski tradicijski tok, uključilo i elemente tradicija drugih, pa i neslavenskih zajednica prostora koji je u pitanju, nerijetko konzervirajući ovako asimilirane elemente te tako dobivši na svojoj izrazitoj tradicijskoj slojevitosti.³⁵

Kao i istaknute sličnosti ili bliskosti prema drugim južnoslavenskim usmenim književnostima, i razlike te posebnosti bošnjačke usmene književnosti javljaju se u svim vidovima i žanrovima bošnjačkog usmenog književnog stvaranja, a prve vijesti o postojanju, prepoznatljivosti i samosvojnosti bošnjačke usmenoknjiževne prakse zabilježene su izrazito rano – najviše pedesetak godina nakon osmanskog osvajanja Bosne i početka konstituiranja zasebnog bosanskomuslimanskog, odnosno bošnjačkog usmenoknjiževnog stvaralaštva. Ove prve vijesti istovremeno su i barem prve naznake bošnjačke književne autorefleksije i drugih važnih unutar-književnih pokazatelja na kojima će se kasnije izgraditi ono što je ideja te status i identitet bošnjačke književnosti, jednako kao što su ove vijesti istovremeno i najstarija svjedočanstva o prvim vanjskim pogledima na bošnjačko književno stvaranje.

Po svemu sudeći, najstarija vijest ove vrste tiče se bošnjačke usmene epike, uz liriku te lirsko-epsko pjesništvo jednog od inače temeljnih žanrova bošnjačke usmenoknjiževne prakse. Kako to pokazuju vrlo temeljita i iscrpna istraživanja Đenane Buturović, autorice ključnih studija o bošnjačkoj usmenoj epskoj poeziji te uopće najboljeg poznavaoa ovog područja u novijem vremenu, prve poznate vijesti o južnoslavenskoj muslimanskoj epskoj tradiciji vezuju se za nekadašnji Smederevski sandžak u Rumeljskom ejaletu, tj. tadašnjem evropskom dijelu Osmanskog carstva u čijem je sastavu sve do osamdesetih godina 16. st. bila i Bosna, a zabilježene su u hronici *Tarih-i al-i Osman* anonimnog turskog derviša, koja je dovršena

³⁵ Usp.: Đenana Buturović, "Geografski prostor muslimanske epike", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 11-38.

1512. godine.³⁶ Tu se, naime, spominje akin – pohod smederevskog sandžakbega Ali-bega Mihaloğlu na Varad 1474. godine, s čim u vezi turski derviš u svojoj hronici konstatira između ostalog i to kako je ovaj pohod “veoma slavan”, čemu dodaje i za razumijevanje povijesti ideje bošnjačke književnosti posebno važnu, ključnu informaciju: “O njemu u Rumeliji još se pjevaju pjesme.”³⁷ Iz istog izvora jednako važno razaznaje se i to da je upravo Ali-beg Mihaloğlu glasoviti junak-akindžija, pri čemu turski hroničar spominje i još jednog junaka ovog vremena – Gürz Ilyasa, također historijsku ličnost, a koji će se – što je isto tako od posebne važnosti – zajedno s Ali-begom Mihaloğluom naknadno ispostaviti kao historijska preteča kasnijeg epskog lika Alije Đerzeleza. Uzme li se u obzir izraziti značaj te značenje koje će u kasnijoj bošnjačkoj usmenoj epici imati lik upravo ovog epskog junaka, odnosno to da je upravo Alija Đerzelez jedno od najprepoznatljivijih imena bošnjačke usmene epske tradicije uopće te njezin tipični junak, onda je sasvim jasno da bilješka anonimnog turskog hroničara svjedoči s jedne strane vrlo rano samosvojno postojanje, ali isto tako i vrlo rano prepoznavanje upravo bosanskomuslimanske – bošnjačke epike, i to od strane drugih, baš kao i već tad, u ovom ranom periodu značajan, uznapredovali stepen njezine razvijenosti, s druge strane. Jer, zapis anonimnog turskog hroničara očito ukazuje ne na neki neodređeni, kao ni na neki tek trenutni pjesnički repertoar jednog prostora već, naprotiv, na ono što je sasvim konkretna i već duže vrijeme trajuća i dobro poznata te raširena epska pjesnička tradicija rumelijskih, odnosno upravo bosanskih muslimana. Uz ovo, na osnovu historijskih referenci iz istog zapisa, a posebno s obzirom na činjenicu da je riječ o važnom vojnom pohodu, baš kao i s obzirom na to da je historijska ličnost Ali-bega Mihaloğlu jedna od historijskih preteča kasnijeg epskog Alije Đerzeleza, jasno je i to da je u ovom slučaju na sceni i već uznapredovalo oblikovanje tipičnog muslimanskog junaka bošnjačke usmene epike, onog koji će ovu epsku tradiciju jasno razgraničiti od epskih tradicija drugih, kršćanskih južnoslavenskih naroda. A ovim se, barem onda kad je riječ o prvim poznatim svjedočanstvima u usmenoj književnosti, uz njezine veze i odnose s drugim južnoslavenskim književnostima začela i početna svijest o onom što će znatno kasnije,

³⁶ Usp.: Đenana Buturović, “O usmenoj epskoj tradiciji u Bosni osmanskog perioda (od 15. do 18. vijeka)”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 268.

³⁷ Citirano prema: Đenana Buturović, “O usmenoj epskoj tradiciji u Bosni osmanskog perioda (od 15. do 18. vijeka)”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 268.

nakon niza stoljeća biti prepoznato kao ideja te osobeni status i identitet bošnjačke književnosti. Već sad u pitanju je, naime, književna praksa koja ima uveliko izgrađenu vlastitu tradiciju, vlastite vrijednosti, vlastiti doživljaj prošlosti i vlastitu sliku svijeta, kao i uopće svijest o sebi i zajednici za koju je vezana, pa tako i svojeg prepoznatljivog epskog junaka i njegov naročiti epski svijet u kojem se ogleda i cjelina zajednice, a što nije ostalo nevidljivo ni posmatraču sa strane – anonimnom turskom hroničaru, koji vjerovatno upravo zato i spominje slavni pohod o kojem je riječ, njegova junaka i pjesme o njemu.

Nakon ove, najstarije vijesti o bošnjačkom usmenom književnom stvaranju slijede i druge, i to u pravilu iz vanjskih, stranih izvora. Npr., uz ostale, Slovenac Benedikt Kuripešić, koji 1530. godine kao prevodilac za latinski jezik prati predstavnike austrijskog kralja Ferdinanda na njihovu putu u Carigrad, prolazeći kroz Bosnu izvještava o kamengradskom četovođi čije ime navodi kao “Malkosthitz” (Malkošić ili Malkočević), s čim u vezi napominje da se pjesme “o njegovim junačkim djelima pjevaju mnogo u Hrvatskoj i Bosni”³⁸, a što navodi na slično razumijevanje kao i prva vijest o bošnjačkoj usmenoj epici, odnosno bošnjačkom usmenom književnom stvaranju uopće. Kako to tumači Đenana Buturović, iz Kuripešićeva obavještenja slijedi također nekoliko značajnih informacija: to da “muslimanska balkanska epika ima snažnu granu u bosanskoj muslimanskoj epici prve polovine 16. vijeka”, potom to da se ona pojavljuje kao “produžetak ranije tradicije pjevanja epskih pjesama”, kao i to da “muslimanske pjesme nastaju i formiraju se paralelno uz poeziju ostalih konfesionalnih grupacija susjednih južnoslovenskih područja”³⁹. A ovakvo što dodatno potvrđuje raniji, gotovo identičan zaključak – to da i prije proteka prvog stoljeća od osmanskog osvajanja Bosne u ovoj zemlji kao zasebna i samosvojna postoji usmena praksa bosanskih muslimana, što je još jedan vrlo rani prilog kasnijoj ideji bošnjačke književnosti, odnosno njezinu upravo zasebnom i samosvojnom statusu i identitetu. Uostalom, uz ovaj zapis, koji npr. Toma Maretić ubraja među “prve sasvijem sigurne dokaze” za uopće južnosla-

³⁸ Citirano prema: Đenana Buturović, “O usmenoj epskoj tradiciji u Bosni osmanskog perioda (od 15. do 18. vijeka)”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 272.

³⁹ Đenana Buturović, “O usmenoj epskoj tradiciji u Bosni osmanskog perioda (od 15. do 18. vijeka)”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 273.

vensku usmenu epiku u 16. st.,⁴⁰ na isto upućuju i drugi rani izvori, kojih nije malo, posebno s obzirom na vrijeme o kojem je riječ, pa tako i vijesti koje 1554. godine u svojoj hronici o osmansko-mađarskim bitkama donosi mađarski pjesnik Sebastian Tinódi, odnosno zapisi iz izvještaja neimenovanog šibeničkog kneza iz 1574. godine – i jedan i drugi izvor također jasno ukazuju na već široko uspostavljeno bošnjačko usmenoknjiževno stvaranje, odnosno osobenu bošnjačku usmenoknjiževnu tradiciju.⁴¹

Izuzme li se jedan broj drugih, u ovom kontekstu nešto manje važnih ranih svjedočanstva, poseban književnohistorijski značaj, a naročito u vezi s pokazateljima rane samosvojnosti bošnjačke usmenoknjiževne prakse te kasnijom idejom bošnjačke književnosti uopće, ima još jedna također vrlo rana vijest o bošnjačkom usmenom književnom stvaranju, ovaj put lirskom, a koju konstatira Munib Maglajlić, najznačajniji savremeni proučavalac lirskog te lirsko-epskog dijela bošnjačke usmenoknjiževne baštine, sistematizirajući historijat bilježenja i proučavanja upravo bošnjačke usmene lirike.⁴² Riječ je, naime, o prvoj obavijesti koja moguće upućuje na sevdalinku kao naročiti, specifični prije svega bošnjački, a potom i širi, bosanskohercegovački usmenoknjiževni žanr, vijesti koja također dolazi iz stranog izvora, ali sad s one strane granice, iz bosanskog susjedstva – sa splitske tržnice. Tu je, prema jednom talijanskom zapisu splitskog kneza, odnosno njegovu prijevodu kod hrvatskog pjesnika Luke Botića, daleke 1574. godine Bošnjak Adil iz tad osmansko-bosanskog Klisa, nesretno zaljubljen u mladu splitsku plemkinju Mariju Vornić, u svojoj tuzi zbog zabranjene ljubavi ispjevao vjerovatno prvu poznatu nam bošnjačku i bosansku ljubavnu lirsku pjesmu – sevdalinku. Ova zgoda bila je Botiću povod za pisanje romantičarskog deseteračkog spjeva *Bijedna Mara* (1861), “historičke pripovijesti iz narodnog života” u šest pjevanja,⁴³ uz koju je pod naslovom *Izvori za “Bijednu Maru”* autor objavio i prijevod dijelova izvještaja splitskog kneza, a u kojem se javlja i apostrofrani moguće prvi po-

⁴⁰ Usp.: Đenana Buturović, “O usmenoj epskoj tradiciji u Bosni osmanskog perioda (od 15. do 18. vijeka)”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 273.

⁴¹ Usp.: Đenana Buturović, “O usmenoj epskoj tradiciji u Bosni osmanskog perioda (od 15. do 18. vijeka)”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 270-272.

⁴² Usp.: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 5-30.

⁴³ Usp. npr.: Cvijeta Pavlović, “Bijedna Mara – romantički spjev Luke Botića”, *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, knj. 24, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Književni krug, Zagreb / Split, 1998, str. 379-397.

znati spomen sevdalinke, naravno ne pod ovim imenom, koje će u opticaj ući tek krajem 19. st.:⁴⁴

Moram dakle vašijem preuzvišenostima kazati, da lane početkom ožujka, kad je s proljeća izgledalo, kano da se sav svijet veseli i ljubi, jedan mlad lijep Turčin jedva od 18 godina, krasno i bogato obučen na njihov način, pošteno imućan, dolazio je na pazar. Jedamput dođe i donese voska i voda mirisavijeh i meda i dobra žerava bez biljega. Obično je sam dolazio i nije imao no dvije sluge. Turci su ga Adelom zvali, a naši lijepim Adelićem. Naše su žene rađe u njega kupovale; a on se uvijek pošteno i umjereno vladao. Njegovi su mu zavidjeli, a naši su ga jako obljubili. Kad jedan dan neima Adelića, Turci su se zaklinjali, da je išao s njima, pače da ih je i pretekao. A to se opazi više dana, i Turci rekoše: "Ašik je", da je, naime, zaljubljen. Sada vam moram kazati preuzvišena gospodo, da jedamput, kad je došao Adelić, dođu i Vorničevi na pazar, i s njima dvije prelijepje i prekrasne sestre Ivanica i Marija; obadvije jako dobro i ukusno obučene, zlatom i nakitima, jer je Vorničeva kuća dobro bogata. Braća Vorniči pokazali su se nedavno kako valja, kao što znam, da je vašijem preuzvišenostima poznato iz drugih našijeh pisama. Tu se Adelić i Marija, koja je mlađa, i malo joj više od 14 godina bilo, spaze i od onda poginu jedno za drugim. Ali je djevojčica imala i svoje i sestru, i bojala se Boga i Djevice, što je Adelić bio Turčin.

Plakala je a nije ništa govorila, no se pripila uz sestru. Momče je obilazilo njihovu kuću; ali nije nikada govorilo. I to je bilo s česa je on smetnuo iz pameti pazar. No kad se opet jednoč ukažu Vorničevi na pazaru, eto ti i njega. Kad mu se sestre dese na blizu, zapjeva slavjanski staru jednu slavjansku pjesmu, koja je ovo značila:

"Zagleda se Turčin u našu golubicu. Ja sam Turčin. Lice joj je bjelije od moje-ga voska a ljepše od ruža što sam ocijedio.

Zagleda se Turčin u našu golubicu. Ja sam Turčin. Ja sam čuo gdje govori; usta sujoj slađa no moj med. Vaša je golubica ljepšeg stasa i uzrasta no moj konj."

Kad je pjevao, rekoše Turci smiješeći se: "Ašik je." A on to čuje i ode. A Marija je plakala, te je otac i braća upitaju, šta joj je? Ona nije mogla da kaže od plača i jodanja. Stoga druga sestra okupi moliti oca i braću, da se vrate kući, da ne prave čudo i da ne dižu viku, da će ona i Marija sve ispriopovijedati. Odmah odoše; a kada začuju šta je, silom na djevojku navale, da ide u manastir, i da se ne uzda, da će više ikada izaći. Da im je okaljala kuću, koja je uvijek bila dična i poštena; da je to šta nečuvano i da se sakriti mora uklonivši se iz svijeta, tko je tomu povoda dao. Mnogo štovani svećenik i pripovijedalc gospodin Damjan Tupić, kućni pop, pregovarao je i savjetovao ocu i braći toliko, da su

⁴⁴ Usp.: Munib Maglajlić, "Bošnjacka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 5-9.

naposljetku odlučili, da djevojka ide u manastir i da tamo bude dvije godine, dok se ta sramota ne zaboravi. I ona ode, a i sestra s njome, jer ne mogu njih dvije da se rastanu. U tome se Marija razbolje; a kad to sazna Adelić, jedno veće baci strijelom pismo kroz šipke, gdje je govorio: “Ako ozdraviš i tvoji te budu htjeli meni dopustiti, hoću da se pokrstim i tvojega zakona da budem.” To pismo, ne zna se, tko, odmah uze i preda Vornićima. A oni od jada i uvrede da pobjesne i zahtijevaše, da se Adel više ne pusti u grad. Međutijem je djevojčica venula i umre. Sahrane je u manastiru, a književnik i filosof Boktulija spjeva joj slavjanski:

“Razbolje se naša grlica, u koje je bilo prekrasno perje, od ljute rane; dođe lovac iz daleke zemlje i rani je: Bijedna Mara!

Otac i mati ne htjedoše je primiti i ne prigriše je, niti su ranu olizali, i grlica umre: Bijedna Mara!”

Te su joj stihove izrezali na grobnici i dan danas ih svatko pjeva, da je žalost slušati. Ivanica nije izišla napolje, no je i dan danas u manastiru, i kaže se, da hoće da bude koludrica, dok je živa.⁴⁵

Kako je to i ranije zapaženo, ovaj talijanski zapis splitskog kneza u Botićevu prijevodu, otvara rijetku mogućnost da “sagledamo taj čudesni, neuhvatljivi i tajnoviti trenutak rađanja pjesme”, tim prije što, po svojoj prilici, “Bošnjak Adil nije samo prenosilac baštinjene građe nego je i sastavljač pjesme-alegorije, kojom se – opjevavši ljepotu svoje drage i ushićenost njome – oglasio kao vjerodostojan pjesnik u duhu usmenoknjiževne tradicije vlastitog okruženja”⁴⁶. Ali, ovo davnašnje svjedočanstvo splitskog kneza u prijevodu Luke Botića, zajedno s istaknutim važnim zapažanjem Muniba Maglajlića, kao i ranijim vijestima iz epskog svijeta, nudi i znatno više, pa tako i izrazito vrijedne dodatne i još pouzdanije vijesti onda kad je u pitanju najranija svijest o statusu i identitetu bošnjačke književnosti. Ono će, naime, jasno potvrditi prije svega ono što je već dobrahno zaokruženi proces uspostavljanja vlastitog bošnjačkog usmenog književnog stvaranja, njegovo, dakle, dokraja samosvojno postojanje unutar višestrukih, paralelnih južnoslavenskih usmenoknjiževnih praksi, i to sad i sa svojim lirskim žanrovskim tokom, odnosno to da je već u ovom trenutku usmena književnost Bošnjaka bila sasvim realna, gotova književnohistorijska činjenica, s jedne strane.

⁴⁵ Citirano prema: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 7-9.

⁴⁶ Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 5.

No, isto tako, s druge strane, ovakvo što jednako jasno otkrit će i još jedan posebno važan književnohistorijski fakt – opet vrlo rano prepoznavanje bošnjačke usmene književnosti kao drugačije i zasebne, no ovaj put i kod onih koji su njezini baštinici i nosioci, ali i od strane te u perspektivi onih koji su također dionici zajedničke južnoslavenske usmenoknjiževne osnove, ali istovremeno i učesnici u ipak drugom i značajno drugačijem, isto tako posebnom usmenom književnom stvaranju. Jer, uz ono što su i u vrlo slobodnom prijevodu pjesme Bošnjaka Adila iz Klisa sačuvana ključna poetička obilježja sevdalinke kao bošnjačkog te bosanskohercegovačkog usmenoknjiževnog žanra, splitski knez s jedne strane spominje i ono što je “slavjanski” pjevana “stara jedna slavjanska pjesma”, dok s druge strane, govoreći o reakciji ljubavnoj zgodi prisutnih “Turaka”, navodi njihov znakovit zaključak da je zaljubljeni mladić zapravo “ašik”, čime se, pak, sugerira naročiti doživljaj ljubavi vezan upravo za sevdalinku te njezino prepoznavanje kod onih koji ovu pjesmu doživljavaju kao svoju. Jednostavno, kako se to najčešće tumači, sevdalinka, naime, “nije prosto pjesma o ljubavi, ona je pjesma o sevdahu” – “u tome je sadržana njena specifičnost i suština” kao pjesme koja je “pjesma slavensko-orijentalnog emocionalnog oplođenja i spoja: orijentalnog – po intenzitetu strasti, po sili i potencijalu senzualnosti u njoj, slavenskog – po snatrivoj, neutješnoj, bolnoj osjećajnosti, po širini njene duševnosti”⁴⁷. A to je vjerovatno upravo ono što je, kao i sceni na splitskoj tržnici prisutni “Turci”, na svoj način uočio ili osjetio i splitski knez te što ga je ponukalo da u svoj izvještaj zapiše i pjesmu Bošnjaka Adila iz Klisa.

Uz ovo, na kraju izrazito važnog svjedočanstva splitskog kneza u Botičevu prijevodu javlja se i još jedna, drugačija, u datom, kneževu kontekstu vlastita pjesma. Riječ je o stihovima jednog drugog pjesnika u ovoj tragičnoj ljubavnoj priči – danas jedva poznatog šesnaestostoljetnog književnika i filozofa Franje Boktulije – ispisanim na grobu Marije Vornić, Bijedne Mare, a što ih je potom, očito ih primajući u vlastiti usmenoknjiževni repertoar, narod prepoznao i prihvatio kao svoje tako da “i dan danas ih svatko pjeva, da je žalost slušati”. U pitanju je gotovo nevjerovatan splet književnohistorijskih okolnosti i pokazatelja koji u direktan paralelan odnos dovodi dvije zasebne pjesme s istom polaznom osnovom, ali u konačnici bitno drugačije, i to ne samo na temelju njihovih pojedinačnih autorstava već i na osnovu književno-kulturalnih konteksta kojih su dio i na koje upućuju. A upravo

⁴⁷ Muhsin Rizvić, “O lirsko-psihološkoj strukturi sevdalinke”, *Poetika bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 123.

u ovom, u izvještaju splitskog kneza očitom istovremenom i prepoznavanju zajedničkog usmenoknjiževnog temelja i razlikovanju onog u što je on kasnije preoblikovan u kontekstu orijentalno-islamske kulture i civilizacije s jedne strane, odnosno u zapadno-evropskim kulturalno-civilizacijskim okvirima s druge strane, krije se, dakle, naznaka još jedne od najranijih potvrda u usmenoj književnoj praksi u vezi s onim što je osobenost statusa i identiteta bošnjačke književnosti uopće, i to kako kod njezinih baštinika i nosilaca, tako i izvan ovog kruga, kod drugih. S obzirom na to da je koncept nacije znatno kasnija, novovjekovna evropska društveno-politička tvorba, ovdje, kao ni u prethodnim primjerima, nije, naravno, riječ o nacionalnoj književnoj specifičnosti ili posebnosti, ali je ovakvo što jedna od nesumnjivih osnova na kojoj će se u narednom odnosu s drugim južnoslavenskim književnostima vremenom uspostaviti i ideja bošnjačke književnosti kao osobene nacionalne književne prakse, i to između ostalog upravo i tragom ovih početnih, prednacionalnih književnih prepoznavanja i određenja, najčešće etno-konfesionalnog karaktera.

3.

Među važnije rane obavijesti o bošnjačkom usmenom književnom stvaranju, a posebno one koje upućuju na osobeni status i identitet bošnjačke usmenoknjiževne prakse te njezin položaj prema drugim južnoslavenskim usmenim književnostima, spadaju i nekolike vijesti iz 17. st. To su, najprije, putopisne obavijesti glasovitog osmanskog putopisca Evlije Čelebija, koji pohodi Bosnu u dva navrata – 1660. i 1664. godine, a koji je bio “duboko inspirisan južnoslovenskom usmenom predajom, tako da je dio njegovog putopisa koji se odnosi na jugoslovenske krajeve nadahnut usmenom tradicijom južnoslovenskih naroda”⁴⁸. Kako su ga posebno privlačila kulturna mjesta, naročito šehidska mezarja, to se osobito odnosi na bošnjačko usmeno književno stvaranje, čije razvijeno postojanje i složenost potvrđuje i ovaj važni autor. Ovome treba dodati i vijesti koje donosi Ibrahim-beg Alajbegović Pečevi, poznati osmanski hroničar bošnjačkog porijekla iz druge polovine 16. i prve polovine 17. st.,⁴⁹ a koji će se ispostaviti i kao

⁴⁸ Đenana Buturović, “O usmenoj epskoj tradiciji u Bosni osmanskog perioda (od 15. do 18. vijeka)”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 278.

⁴⁹ Usp.: Đenana Buturović, “O usmenoj epskoj tradiciji u Bosni osmanskog perioda (od 15. do 18. vijeka)”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 278-282.

napokon prvi izvještač o bošnjačkoj usmenoj književnosti rodom iz Bosne. Pečevi će sad i sasvim direktno prvi izvijestiti o pjesmama o Aliji Đerzelezu, “prvom bosanskomuslimanskom krajišniku”, a na koje nailazi čak u Budimu, odnosno kod tamošnje male zajednice Bošnjaka.⁵⁰ Međutim, tek naredno, 18. st. donijet će i veći broj svjedočanstava, ali i bitno drugačiju, znatno širu sliku o nesumnjivo cjelovito uspostavljenom bošnjačkom usmenoknjiževnom sistemu, odnosno o također ranoj prepoznatljivosti bošnjačke usmene književnosti te njezinu statusu i identitetu. Istina, u ovom vremenu, a posebno u kasnijim razmatranjima usmenoknjiževnih izvora iz ovog vremena, javit će se i prve naznake krize u povijesti ideje bošnjačke književnosti, barem onda kad je riječ o bošnjačkoj usmenoknjiževnoj praksi.

Među istaknutim svjedočanstvima iz 18. st. svakako je posebno važna činjenica značajne prisutnosti bošnjačkog usmenog pjesništva u tzv. *Erlangenskom rukopisu*, zborniku južnoslavenskih usmenoknjiževnih tekstova različitih pjesničkih žanrova, a koji je otkriven u univerzitetskoj biblioteci u njemačkom gradu Erlangenu 1913. godine, po kojem je potom i nazvan, dok je objavljen tek 1925. godine kao izdanje Srpske kraljevske akademije.⁵¹ Njegov prvi istraživač, utjecajni njemački slavist Gerhard Gesemann, proučavanjem ovog zbornika ustanovio je da je nastao najkasnije do prve trećine 18. st., vjerovatno oko 1720. godine, s čim se manje ili više slažu i ostali njegovi istraživači, pa je po svoj prilici riječ o najstarijoj poznatoj zbirci južnoslavenske usmene poezije uopće, a što *Erlangenskom rukopisu* daje izraziti značaj. U pogledu mjesta nastanka *Erlangenskog rukopisa*, Gesemann pretpostavlja da je zbornik nastao najvjerovatnije u Vojnoj krajini, tad pod austrijskom vlašću, mada je u istom smislu otvorio i mogućnost da je sastavljen u Bosni – u Bosanskoj krajini, što, međutim, ne smatra dovoljno vjerovatnim. Sličnu mogućnost vrlo brzo po objavljivanju *Erlangenskog rukopisa*, već 1927. i 1928. godine, iznio je i Dragutin Prohaska, jedan od prvih posebno istaknutih historičara južnoslavenskih književnosti, koji smatra da je zbornik sakupljen na znatno širem prostoru – počev od Primorja i unutrašnjosti, Banje Luke i Nevesinja, pa sve do Srbije, što podržavaju i stavovi pojedinih drugih proučavalaca ovog zbornika.⁵² A

⁵⁰ Usp.: Đenana Buturović, “Prvi bosanskomuslimanski krajišnik – epski Đerzelez”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 294-305.

⁵¹ Usp.: *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*, izdao Gerhard Gesemann, Srpska kraljevska akademija, Sremski Karlovci, 1925.

⁵² Usp.: Đenana Buturović, “Bosanskomuslimanska epika u zbornicima južnoslovenske epike 18. vijeka”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i

ovim je kao jedan od mogućih prostora nastanka *Erlangenskog rukopisa* u obzir uzet i značajan dio tradicionalnog prostora bosanskomuslimanske usmenoknjiževne prakse, tj. i usmenoknjiževna geografija koja karakterizira bošnjačku usmenu književnost.

Uz druga otvorena pitanja vezana za *Erlangenski rukopis*, posebno se, međutim, pokazalo složenim pitanje njegove veze s južnoslavenskim muslimanskim usmenim književnim stvaranjem, odnosno upravo bošnjačkom usmenom književnošću kao takvom.⁵³ Mada je u svojem prikazu *Erlangenskog rukopisa* utvrdio da ovaj zbornik obuhvata i ono što naziva “pesmama turskog porekla”, dakle i muslimansku, odnosno bošnjačku usmenu poeziju, i mada je i sam pomišljao i na Bosansku krajinu kao prostor gdje je zbornik mogao biti sastavljen, Gerhard Gesemann, primjera radi, već u startu isključuje pretpostavku da bi jedan od zapisivača ovog zbornika mogao biti – kako kaže – “Srbin Muhamedanac”, a što se odnosi i na moguće kazivače pjesama zabilježenih u zborniku, pa Gesemann ne uzima ozbiljno u razmatranje mogućnost da bi i muslimanski kazivači i muslimanska sredina mogli biti “stvorci” *Erlangenskog rukopisa*.⁵⁴ Ne isključujući barem pretpostavku da je ovakvo što moglo biti manje ili više uvjetovano i društveno-političkim okolnostima prvog izdavanja *Erlangenskog rukopisa*, za prepoznavanje bošnjačkog udjela u ovom zborniku zato su značajnija druga, također rana viđenja *Erlangenskog rukopisa* i pozicije muslimanskog usmenog književnog stvaranja u ovoj zbirci, među kojima je najranije viđenje Dragutina Kostića, svojevremeno također utjecajnog proučavaoca usmene književnosti, a koji je još 1926. godine, gotovo odmah po objavljivanju *Erlangenskog rukopisa*, skrenuo pažnju i na važan muslimanski udio u ovoj važnoj zbirci južnoslavenskog usmenog književnog stvaranja.⁵⁵ Isti je slučaj i kod Dragutina Prohaske, koji je također vrlo brzo, u svojim radovima iz 1927. i 1928. godine, *Erlangenski rukopis* odredio bitno drugačije negoli Gesemann – kao tipičan mješoviti zbornik

Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 329-341.

⁵³ Usp. npr.: Radoslav Medenica, “Erlangenski rukopis i njegove pesme: Dva i po stoleća njegova postojanja”, *Erlangenski rukopis: Zbornik starih srpskohrvatskih narodnih pjesama (Popularno izdanje)*, prir. Radoslav Medenica i Dobrilo Aranitović, Univerzitetaska riječ, Nikšić, 1987, str. 17-20.

⁵⁴ Usp.: Đenana Buturović, “Bosanskomuslimanska epika u zbornicima južnoslovenske epike 18. vijeka”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 341.

⁵⁵ Usp.: Đenana Buturović, “Bosanskomuslimanska epika u zbornicima južnoslovenske epike 18. vijeka”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 343.

kršćanskih i muslimanskih pjesama, pri čemu je na osnovi “autentičnog muslimanskog kolorita” zaključio da je od u zborniku prisutnih ukupno 217 pjesama njih čak 36 muslimanskih, dok je za njih devet tvrdio da pokazuju i obilježja muslimanskih pjevača, odnosno kazivača.⁵⁶ Slično će se nastaviti i kasnije, kod još jednog broja istraživača *Erlangenskog rukopisa*, a u ovom smislu posebno će značajna biti istraživanja Hatidže Dizdarević-Krnjević⁵⁷ i Đenane Buturović⁵⁸.

Hatidža Dizdarević-Krnjević prva se cjelovito bavila upravo učešćem muslimanske usmenoknjiževne prakse u *Erlangenskom rukopisu*. Pritom, u pristupu ovom pitanju ona se ne zadržava samo na Prohaskinu “autentičnom muslimanskom koloritu”, već uz ovakvo što u obzir uzima više relevantnih pokazatelja, počev od sredine za koju je pjesma vezana svojim porijeklom i namjenom te na koju, otud, upućuje, pa sve do odnosa pjesama *Erlangenskog rukopisa* prema tradiciji koju podrazumijevaju, odnosno prema zbivanjima na kojima se mogu temeljiti i na koje mogu referirati. Riječ je, dakle, o cjelovitom uvažavanju osobenog procesa usmenog književnog stvaranja te njegova tradicijskog prenošenja, koje je prije svega vezano za zajednicu kojoj se pjesma obraća i njezine vlastite interese, vrijednosti koje uvažava i njezin pogled na svijet itd., a što je osnova na kojoj će Hatidža Dizdarević-Krnjević u *Erlangenskom rukopisu* procijeniti postojanje 46 muslimanskih pjesama, dakle deset pjesama više nego Prohaska. Među pjesmama *Erlangenskog rukopisa* koje je odredila kao dio muslimanske usmene tradicije, Hatidža Dizdarević-Krnjević prepoznaje i bošnjačke lirske pjesme – sevdalinke te balade i romanse, a posebnu pažnju posvećuje njihovim estetskim, književnoumjetničkim aspektima, čiju prisutnost na-

⁵⁶ Usp.: Radoslav Medenica, “Erlangenski rukopis i njegove pesme: Dva i po stoleća njegova postojanja”, *Erlangenski rukopis: Zbornik starih srpskohrvatskih narodnih pesama (Popularno izdanje)*, prir. Radoslav Medenica i Dobrilo Aranitović, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1987, str. 13.

⁵⁷ Usp.: Hatidža Krnjević, “Muslimanske pesme Erlangenskog rukopisa”, *Poseban otisak iz Zbornika istorije književnosti*, knj. 7, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje literature i jezika, Beograd, 1969, str. 209-268; odnosno: Hatidža Krnjević, “Muslimanske pesme Erlangenskog rukopisa”, *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*, Nolit, Beograd, 1980, str. 237-277.

⁵⁸ Usp.: Đenana Buturović, “Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine od početka 16. v. do pojave zbirke Koste Hörmanna (1888)”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. 27/28, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1972/73, str. 5-100; odnosno: Đenana Buturović, “Bosanskomuslimanska epika u zbornicima južnoslovenske epike 18. vijeka”, *Bosansko-muslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 329-364.

glašava i u ovom najranijem zapisu južnoslavenskog usmenog književnog stvaranja.

Relativno sličan postupak u detektiranju bošnjačkog usmenoknjiževnog naslijeđa u *Erlangenskom rukopisu* primijenit će i Đenana Buturović, s tim što će njezino zanimanje biti usmjereno isključivo na epski dio muslimanske usmene književne tradicije u ovom zborniku, s čim će u vezi zaključiti da je u prvoj poznatoj zbirci južnoslavenske usmene poezije prisutno 12 nesumnjivih muslimanskih epskih pjesama. Pritom, i Đenana Buturović, kao i Hatidža Dizdarević-Krnjević, u osnovi smatra da je mogući broj muslimanskih pjesama u zborniku vjerovatno i veći uzme li se u obzir i jedan broj pjesma koje mogu pripadati i muslimanskoj i kršćanskoj usmenoj tradiciji, odnosno pjesme kojima je teško ili nemoguće sa sigurnošću odrediti konačnu pripadnost. Usto, Đenanu Buturović posebno zanima književnohistorijski aspekt *Erlangenskog rukopisa*, a naročito položaj bošnjačke usmene epske poezije iz ovog zbornika u razvoju bošnjačke epike uopće, pa će se prva poznata zbirka južnoslavenske usmene književnosti u istraživanjima Đenane Buturović pokazati i kao slika stanja sistema bošnjačke usmene epske poezije u 18. st., odnosno kao slika na osnovu koje je moguće naslutiti i dotadašnji razvoj bošnjačke usmene epske pjesme, ali i pratiti polazišta na kojima će se ona razvijati kasnije, tokom ostatka 18. i cjeline 19. st.

No, onda kad je riječ o statusu i identitetu bošnjačkog književnog stvaranja u *Erlangenskom rukopisu* i njegovoj vezi s idejom bošnjačke književnosti kao takve, naročito značajni jesu prvenstveno specifični bosanskomuslimanski fenomeni koje ovaj rukopis uključuje. Uz liriku sevdalinskog tipa, u ovom smislu od posebne su važnosti zapažanja o tzv. sultansko-vezirskoj pjesmi, a koju kao upravo specifični fenomen muslimanske, bošnjačke epike Đenana Buturović primjećuje i u *Erlangenskom rukopisu*, u čijoj pjesmi broj 88 pronalazi, naime, najraniji primjer ove pjesme u bošnjačkoj usmenoj književnosti.⁵⁹ Pažnju, također, privlači i, između ostalog, u bošnjačkim pjesmama ovog zbornika prisutni naročiti, jasno prepoznatljiv stav prema Bosni, ali i Osmanskoj carevini, drugačiji od stava kršćanske epike, kao i posebno indikativna činjenica da će se neke od tema bošnjačkih pjesama iz *Erlangenskog rukopisa* javljati i kasnije u bošnjačkoj usmenoj književnosti, uključujući i cijelo 19. st. U ovom smislu mogla bi

⁵⁹ Usp.: Đenana Buturović, "Sultansko-vezirska pjesma kao bosanskomuslimanski fenomen u evoluciji balkanske epike", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 365-392.

se, možda, posmatrati i naznaka teme bračnog razlaza Hasan-age i njegove ljube u pjesmi broj 6 *Erlangenskoj rukopisa*, a koja, naime, uprkos značajnim razlikama, može asocirati i kasniju glasovitu baladu *Hasanaginica*,⁶⁰ a sasvim sigurne primjere ove vrste prepoznaje Đenana Buturović, među njima i primjere koji uključuju i neke od posebno prepoznatljivih fabulativnih okvira te neke od istaknutih likova kasnije bošnjačke usmene epike.

Kao i svjedočanstva iz ranijeg vremena, ovakvo što, sve zajedno, bez obzira na to da li su pojedinačne procjene o broju bošnjačkih pjesama u *Erlangenskom rukopisu* dokraja tačne ili ne, također će sa sigurnošću svjedočiti o rano dovršenom procesu uspostavljanja bošnjačkog usmenoknjiževnog sistema i njegovu naporednom postojanju s usmenim književnim stvaranjem drugih južnoslavenskih naroda, baš kao i o važnoj, također ranoj prepoznatljivosti bošnjačke usmene književnosti u širem kontekstu, ali i o karakterističnom prostoru javljanja bošnjačke usmenoknjiževne prakse te o njezinoj estetskoj, književnoumjetničkoj vrijednosti, posebno u pojedinim slučajevima. Mada kasnije u nekim slučajevima tumačen i na drugačije načine, bez adekvatnog uviđanja njegove muslimansko-bošnjačke komponente, *Erlangenski rukopis* i osobeni udio bošnjačkog usmenog književnog stvaranja u njemu potvrđuje, otud, i ranije istaknute izvore o bošnjačkoj usmenoknjiževnoj baštini te njihov izraziti književnohistorijski značaj u povijesti ideje bošnjačke književnosti. Uz ovo, na slične zaključke navode i *Erlangenskom rukopisu* vremenski bliska druga dva važna rana izvora – tzv. *Bogišićev zbornik*, izbor iz najstarijih zapisa južnoslavenske usmene poezije koji je priredio Baltazar (Valtazar, Baldo) Bogišić, istaknuti hrvatski proučavalac prava, ustanova i običaja te usmenog književnog stvaranja slavenskih naroda,⁶¹ kao i *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (1756) posebno značajnog hrvatskog pučkog književnika iz vremena prosvjetiteljstva fra Andrije Kačića Miošića, a koji sadrže i važne odjeke bošnjačke usmene književnosti do 18. st., nesumnjivo srodne i primjerima bošnjačke usmenoknjiževne prakse u *Erlangenskom rukopisu*.⁶²

⁶⁰ Usp.: André Vaillant, "Vuk Karadžić i *Hasanaginica*", *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 321.

⁶¹ Usp.: *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*, sabrao i na svijet izdao V. Bogišić, *Glasnik srpskog učenog društva*, Drugo odeljenje, knj. 10, Srpsko učeno društvo, Biograd, 1878.

⁶² Usp.: Đenana Buturović, "Bosanskomuslimanska epika u zbornicima južnoslovenske epike 18. vijeka", *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 309-329.

Za 18. st. veže se i još jedan poseban, izrazito važan izvor onda kad je u pitanju rana svijest o bošnjačkom usmenom, ali i uopće književnom stvaranju. Riječ je, naime, o višestruko značajnom *Ljetopisu* Mula-Mustafe Bašeskije, opsežnoj sarajevskoj ljetopisnoj hronici koju je njezin autor ispisivao od sredine 18. st., pa do svoje smrti 1801. godine. Uz obilje podataka o različitim oblastima života Sarajeva tokom druge polovine 18. st., a potom i Bosne, pa i, djelomice, Osmanskog carstva uopće, barem onda kad je riječ o njegovu viđenju iz perspektive sarajevske sredine ovog vremena, podataka koji nude rijetku mogućnost vrlo živog sagledavanja čitavog jednog davno nestalog svijeta i života,⁶³ Bašeskija donosi i važne informacije u vezi s usmenoknjiževnom tradicijom kakva je postojala u onovremenoj sarajevskoj čaršiji. Zahvaljujući ovom, a posebno karakteru vijesti o kojima je riječ, Bašeskijin *Ljetopis* predstavlja, najzad, i prvi cjelovitiji izvor ove vrste iz bošnjačke sredine. Usto, Bašeskija uz *Ljetopis*, među njegovim koricama, donosi i nekoliko zapisa usmenog književnog stvaranja Sarajeva svojeg vremena, između ostalog i pjesme *Ramo i Saliha*, *Ah divojko bila nosa* i *Galan prosi gizdavu divojku*, pa *Ljetopis* jeste i prvi poznati bošnjački izvor zapisa vlastite usmenoknjiževne baštine, a Bašeskija na neki način i začetnik kasnijeg sakupljačko-folklorističkog rada kod Bošnjaka.

Iz *Ljetopisa* se razumijeva vrlo napredan, u punom kapacitetu uspostavljen usmenoknjiževni sistem bošnjačke književnosti i uopće značajna uloga usmenoknjiževne prakse u književnom, kulturnom te zabavno-društvenom životu Sarajeva tokom druge polovine 18. st., na osnovu čega je moguće pretpostaviti i slično stanje u drugim bosanskohercegovačkim gradskim sredinama Bašeskijina vremena, a donekle i usmenoknjiževnu situaciju u ruralnim, seoskim zajednicama. Između ostalog, Bašeskija, naime, spominje i nekoliko vrsta usmene poezije – “bosanske narodne pjesme”, “bosanske junačke pjesme” i “bosanske seoske pjesme”, čemu dodaje i lirsku pjesničku vrstu koju određuje nazivom “turčija”, a koju je Mehmed Mujezinović, prevodilac Bašeskijina *Ljetopisa* s osmanskoturskog izvornika na bosanski jezik, preveo nazivom “sevdalinka”, danas uobičajenim nazivom za ovu vrstu pjesme koji će u upotrebu ući tek krajem 19. st. Ovi podaci imaju posebnu važnost, naročito u pogledu pitanja statusa i identiteta bošnjačkog usmenog književnog stvaranja, odnosno povijesti ideje bošnjačke književnosti uopće.

⁶³ Usp. npr.: Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba: Jezik kao stvarnost*, Connectum, Sarajevo, 2014.

I pored moguće naznake opreza u pogledu toga je li “turčija” uistinu sevdalinka,⁶⁴ čini se da je kod Bašeskije riječ o upravo ovom naročitom bošnjačkom usmenoknjiževnom lirskom pjesničkom žanru, koji se prema ljetopišćevim zapisima pjevao prvenstveno u višim, bogatijim krugovima ondašnjeg Sarajeva, a što je zasigurno bio slučaj i u drugim bosanskim gradovima ovog vremena. Sam izraz “turčija” i gotovo izvjesna mogućnost da upućuje na sevdalinku direktno ukazuje, pritom, na još jednu važnu književnohistorijsku činjenicu, pogotovo u kontekstu ranih autoreferencijalnih pokazatelja u vezi s onim što je kasnija ideja bošnjačke književnosti, odnosno njezin osobeni status i identitet. Riječ je, naime, o upravo onom razumijevanju sevdalinke po kojem ona “nije prosto pjesma o ljubavi”, već naprotiv nešto ipak bitno drugačije – “pjesma o sevdahu”, odnosno pjesma koja je “pjesma slavensko-orijentalnog emocionalnog oplođenja i spoja: orijentalnog – po intenzitetu strasti, po sili i potencijalu senzualnosti u njoj, slavenskog – po snatrivoj, neutješnoj, bolnoj osjećajnosti, po širini njene duševnosti”. Vrlo je moguće da na upravo i ovakvo što ukazuje naziv “turčija”, apostrofirajući upravo orijentalni – “turski” prizvuk u ovoj pjesmi, utoliko prije ukoliko se uzme u obzir i način njezina neizostavnog pojavljivanja i kao muzičke forme, a koja svojim muzičkim uobličanjem i muzičkom izvedbom jasno odstupa od drugih sličnih, a isključivo slavenskih lirskih pjesničko-muzičkih oblika. Ovakvo što uočeno je i u njezinim etnomuzikološkim određenjima, uključujući i pionirska istraživanja ove vrste s početka 20. st. kod češkog etnomuzikologa Ludvíka Kube, koji upravo u povodu sevdalinke između ostalog piše:

Dodajem, da nijesam ove melodije niti ikoji njen trag našao u susjednim zemljama: ni u Crnoj Gori, ni u Dalmaciji, ni u Hrvatskoj, ni u Istri, ni u Slavoniji, niti u Srbiji. Mogu je dakle mirne duše proglasiti za čisto bos.-herc. specijalitet.⁶⁵

Danas je prisutnost orijentalne melodike u balkanskom folkloru, a posebno u sevdalinci, i teorijski cjelovito osviještena uprkos i u etnomuzikologiji svojevremeno prisutnim elementima evropocentričnog, orijentalističkog diskursa, pa se dužna pažnja posvećuje i osmanskom naslijeđu

⁶⁴ Usp.: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 10.

⁶⁵ Ljudevit Kuba, “Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. XVIII, br. 4, Sarajevo, 1906. str. 208.

u muzičkoj baštini.⁶⁶ Nije, međutim, nemoguće da je specifična melodička orijentalne, a zapravo osmanske provenijencije barem na razini utiska prepoznata i u osamnaestostoljetnom Sarajevu, odnosno Bosni Bašeskijina vremena, posebno u neizostavnoj vezi sa specifičnim pjesničkim svijetom sevdalinke, svijetom u kojem dominira upravo ono što se najčešće doživljava kao orijentalno-osmanski dekor i ambijent, kao i drugi elementi karakteristični za uobičajenu predstavu o orijentalno-islamskoj kulturi i civilizaciji. A to onda, kao posebno važni autoreferencijalni pokazatelj, dodatno upućuje i na naročito izraženu prepoznatljivost bošnjačkog usmenog književnog stvaranja i kod njegovih nosilaca, koji se u ovakvom razumijevanju pokazuju kao svjesni osobenosti i zasebnosti vlastite usmenoknjiževne prakse, a koju pritom ispoljavaju i u njezinu imenovanju. Svemu ovom, naravno, treba dodati i to da se Bošnjaci vremena o kojem je riječ, kao i znatno kasnije, i sami imenuju turskim imenom – kao “turci” u, prije svega, konfesionalnom smislu, pa bi naziv “turčija” istovremeno mogao označavati i pjesmu ovakvih “turaka” – specifičnu, njihovu vlastitu “tursku pjesmu”, a što opet, kao autoreferencijalni znak sličnog karaktera, potvrđuje apostrofiranu svijest o vlastitoj književnoj baštini i tradiciji. Ovakvo što, a posebno to da je “turčija” uistinu sevdalinka, može potvrditi i jedno nešto kasnije svjedočanstvo Ivana Kukuljevića Sakcinskog, hrvatskog historičara, književnika i političara iz 19. st. te jednog od predvodnika hrvatskog ilirskog pokreta, koji u svojoj putopisnoj knjizi *Putovanje po Bosni* (1858) spominje i usputnu izvedbu pjesme koja je svojim “obiljem turcizama ili istočnjačkim napjevom” bila povod da je ovaj putopisac označi kao “tursko-bosansku” pjesmu, pa je “vrlo lahko moguće da je to bila neka sevdalinka”⁶⁷.

U sličnom smislu moguće je posmatrati i obavijesti o drugim usmenim pjesničkim vrstama koje donosi Bašeskija, a uz koje svaki put spominje bosansku odrednicu, što se u datom kontekstu vrlo vjerovatno odnosi istovremeno i na jezik – maternji jezik, koji ovaj sarajevski hroničar redovno određuje kao “bosanski”, ali i na teritorij – povijesni i društveni prostor Bosne. Uz to što ovakvo što upućuje ne samo na važni kontinuitet u bosanskoj nominaciji i jezika i teritorija već i na njihovu vrlo usku, neraskidivu međusobnu vezu, u pitanju je i još jedan značajni autoreferencijalni pokazatelj i u smislu odnosa prema “turčiji”, ali i u smislu odnosa prema

⁶⁶ Risto Pekka Pennanen, “Lost in Scales: Balkan Folk Music Research and the Ottoman Legacy”, *Muzikologija*, god. VIII, br. 8, Muzikološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 2008, str. 127-147.

⁶⁷ Usp.: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 14.

usmenoknjiževnoj praksi drugih naroda u Bosni te bosanskom susjedstvu Bašeskijine druge polovine 18. st. Naime, dok je “turčija”, odnosno sevdalinka, kao vlastita “turska pjesma” predstavljala izrazitu bošnjačku usmenoknjiževnu posebnost, i to kako u književnom, tako i u muzičkom aspektu, pojavu koja kao takva nije izvorno bila prisutna izvan njezine matične, bosanskomuslimanske, a potom bosanskohercegovačke sredine, dotle su druge usmenoknjiževne vrste koje navodi Bašeskija – “bosanske narodne pjesme”, “bosanske junačke pjesme” i “bosanske seoske pjesme” – bile vidno bliže usmenom književnom stvaranju drugih južnoslavenskih naroda, ali i dalje dovoljno drugačije i prepoznatljivije, odnosno zasebne i, konačno, svoje. To je, po svemu sudeći, i razlog što ih Bašeskija imenuje bosanskom odrednicom, razlikujući ih tako i od vlastitih “turčija”, tj. sevdalinki, ali i od sličnog, paralelnog šireg južnoslavenskog usmenog književnog stvaranja koje je, u karakterističnom kolanju usmenoknjiževnih sadržaja i tvorbi širom južnoslavenskog prostora, sarajevskom ljetopiscu zasigurno moralo biti dobro poznato. A to će onda kazati da je već u Bašeskijinoj drugoj polovini 18. st. bošnjačko usmeno književno stvaranje bilo i jasno zaokruženo kao samosvojna usmenoknjiževna praksa jedne zajednice, ali i uveliko razučeno i slojevito unutar samog sebe, pri čemu je ovakvo što uključivalo i svijest o vlastitoj posebnosti, ali i svijest o vlastitoj unutrašnjoj složenosti, tim prije što ova autoreferencijalna svjesnost o vlastitom književnom stvaranju u bošnjačkoj usmenoj književnosti u Bašeskijinu vremenu traje najmanje više od dva i po stoljeća. Moguća sumnja u to da li je Bašeskija mogao imati ovakav uvid i ovakvo razumijevanje bošnjačkog usmenog književnog stvaranja razrješava se uzme li se u obzir Bašeskijino očito vrlo pažljivo, suptilno razlikovanje užih usmenoknjiževnih žanrova, odnosno njegov dokazani interes i za upravo usmenoknjiževnu praksu, o čemu između ostalog svjedoči i to da su uza sami *Ljetopis* sačuvane i usmene, narodne pjesme koje je zabilježio Bašeskija.

U svojem *Ljetopisu* Mula Mustafa Bašeskija ostavio je vrijedna svjedočanstva i o kreatorima te prenosiocima bošnjačke usmenoknjiževne tradicije Sarajeva druge polovine 18. st. – usmenoknjiževnim kazivačima i pjevačima, i to o njih sveukupno pet. Upravo u ovom kontekstu, uz ranije informacije, Bašeskija donosi i druge važne autoreferencijalne pokazatelje i vijesti o stanju bošnjačkog usmenoknjiževnog sistema njegova vremena. Među njima posebnu pažnju zaslužuju barem dvije, od kojih je jedna zapravo podatak o smrti pjevača Jašara Šukrića, za kojeg Bašeskija kaže: “Sve

junake s Krajine i njihove čete nabrojio bi u jednoj pjesmi naizust.⁶⁸ Riječ je, naime, o izrazito značajnoj obavijesti o već također zaokruženoj i prepoznatljivoj pojavi bošnjačke krajišničke epike kao, naime, naročito važnom regionalnom toku bošnjačke usmene poezije uopće, a koji je, dakle, već u drugoj polovini 18. st. bio sasvim jasno i cjelovito uobličena usmenoknjiževna pojavnost. A to će, opet, kao još jedan u nizu autoreferencijalnih pokazatelja važnih u povijesti ideje bošnjačke književnosti te njezina statusa i identiteta, ukazati i na rano teritorijalno raslojavanje bošnjačkog usmenog književnog stvaranja, što je povijesnorazvojni proces koji se odvija uporedo s procesom raslojavanja bošnjačke usmenoknjiževne prakse temeljem opozicije grad – selo, kao i s procesom tematsko-sadržajnog raslojavanja bošnjačke usmene književnosti. U pitanju je, očito, već sasvim zrela usmenoknjiževna tradicija.

Uz ostale, Bašeskija donosi i još jednu informaciju važnu i za razumijevanje povijesnih aspekata bošnjačke usmene književnosti, ali i za povijest ideje bošnjačke književnosti uopće. Naime, bilježeći smrt još jednog narodnog pjevača, ovaj put izvjesnog Baba-Alije, Bašeskija ispisuje svoj najduži, ali i najživopisniji zapis onda kad je riječ o narodnim pjevačima koje spominje u *Ljetopisu*:

Baba-Alija, koji zapravo ne bijaše bábâ. To je herif kojem se ne bi mogao naći primjer u hiljadu godina. Bio je siromašnog stanja, ranije je bio pekar, a kasnije službeni telal. Bio je pobožan, na glavi je imao astar. Njegove kretnje i govor bijahu kao u kakvog junaka. Bio je pravi i do najvišeg stepena maskaradžija. Osobito je znao pjevati bosanske junačke pjesme uz tamburu ili bi umjesto tambure uzeo komad drveta. Tom prilikom bi hvalio junake, a dušmanima sjekao glave. Pri tome bi pravio kretnje rukama i čitavim tijelom. Tako su ga jednom, kada je bio u Dubrovniku, naslikali kada su vidjeli njegovu vještinu. Svijet mu se mnogo smijao.⁶⁹

Zapis je višestruko interesantan. Jezgrovito, u ograničenom iskazu, s minimalnim jezičkim sredstvima, ali s izoštranim smislom za suštinski važan detalj, dakle onako kako je to kod Bašeskije i inače slučaj, posebno u najuspjelijim recima *Ljetopisa*, zapis nudi uvid u čitav niz važnih pojedinosti. U zapisu se izvještava i o socijalnom položaju narodnih pjevača Sarajeva u drugoj polovini 18. st., koji su, kao i Baba Alija, najčešće bili sla-

⁶⁸ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1997, str. 329.

⁶⁹ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1997, str. 205.

bijeg imućnog stanja, ali cijenjeni, i o načinima izvođenja usmene poezije, uključujući i informacije o važnim elementima pučkog scenskog, “maskaradzijskog” predočavanja te instrumentima uz koje se pjevalo, poput tambure koja se spominje na ovom mjestu, odnosno o tematsko-sadržajnim aspektima narodnog pjevanja, a posebnu pažnju zaslužuje vijest o gostovanju Baba-Alije u Dubrovniku.

Nesumnjivo, u pitanju je i jedna od važnih obavijesti o nastavku još u ranom srednjovjekovlju razvijenih prisnih veza Bosne i Dubrovnika, no Bašeskijin važni detalj nudi i više od ovog. Riječ je i o svjedočanstvu o pojavi putujućih narodnih pjevača, koji su istovremeno i neka vrsta nosilaca narodnoga glumišta, svojevrsan bosanski ekvivalent putujućim glumačkim drušinama u zapadno-evropskom kontekstu, ali i o ovaj put nešto drugačijem, a također izrazito važnom pokazatelju vanjskog, stranog interesa za bošnjačko usmeno književno stvaranje, baš kao i karaktera ove strane, vanjske recepcije bošnjačke usmenoknjiževne umjetnosti. Pritom, nije, nažalost, poznato kojim je povodom siromašni, ali kao pjevač uvažavani Sarajlija Baba Alija putovao u Dubrovnik i kod koga, a isto tako nije poznat ni repertoar koji je u Dubrovniku pjevao, ali se iz Bašeskijina zapisa sa značajnom vjerovatnoćom može pretpostaviti da je riječ o istom repertoaru koji je ovaj narodni pjevač pjevao i u Sarajevu, onom u kojem bi “hvalio junake, a dušmanima sjekao glave”, dakle ne o repertoaru koji bi bio izmijenjen u drugačijoj sredini i prilagođen njezinim očekivanjima, odnosno njezinoj slici svijeta. A, uza značajne informacije koje se tiču Dubrovnika u drugoj polovini 18. st. i njegova kulturnog života, ovakvo što upućuje i na vrlo važan zaključak da se u apostrofiranom slučaju dubrovačke recepcije bošnjačke usmene epike radilo zapravo i o naročitoj, očito egzotiziranoj recepciji jednog sličnog, ali ipak drugačijeg epskog pjevanja iz susjednog “tamnog vilajeta”, a što je najvjerojatnije i razlog zbog kojeg su Dubrovčani naslikali višestruko neobičnu pojavu Baba-Alije. Istovremeno, i ovaj detalj potvrđuje samosvojnost bošnjačkog usmenog književnog stvaranja, kao i niz ranijih, s tim što se sad po prvi put daju naslutiti i važni vrednosni sudovi, i to i unutrašnji, koje daje i sam Bašeskija, ali i vanjski, koji dolaze iz Dubrovnika, a koji su za bošnjačku usmenoknjiževnu praksu očito bili vrlo povoljni.

Kako to uz *Erlangenski rukopis* i *Ljetopis Mula-Musafe* Bašeskije pokazuju i nekolike druge, manje važne vijesti iz 18. st., poput npr. sakupljačkog rada Marca Renéa Bruèrea Desrivauxa, sina francuskog konzula

u Dubrovniku koji je poznatiji kao Marko Bruerović,⁷⁰ bošnjačko usmeno književno stvaranje u 18. st. doživjelo je, dakle, i svoje prve cjelovite zapise, ali i početak svoje šire izvanbosanske, međunarodne recepcije te vanjskog priznanja i u aksiološkom smislu. No, to se posebno odnosi na jedan drugi i otud često spominjani osamnaestostoljetni izvor – putopisnu knjigu *Put po Dalmaciji (Viaggio in Dalmazia, 1774)* talijanskog prirodoslovca opata Alberta Fortisa. Tu je, naime, prvi put objavljen bez sumnje najpoznatiji tekst bošnjačke usmene književnosti uopće – glasovita balada *Hasanaginica*, odnosno, kako ju je izvorno naslovio Fortis, *Xalostna pjesanza plemenite Asan-Aghinize*.⁷¹

Fortisovo putovanje u Dalmaciju i njegovo zapisivanje te objavljivanje *Hasanaginice* karakteristična je slika nekih od važnih pojava u Evropi posljednje trećine 18. st. Na tragu ideja evropskog racionalizma i prosvjetiteljstva, a u praskozorje predromantičarskih književnih i kulturalnih gibanja, posebno tragom ideje “povratka prirodi” Jean-Jacquesa Rousseaua i tzv. “osijanizma”, odnosno uopće ranog interesa za izvornu, narodnu kulturu koji će se na ovoj osnovi razviti i kulminirati u evropskom romantizmu, Fortis 1771. godine stiže u tad mletačku Dalmaciju, pri čemu naročitu pažnju posvećuje jednoj od evropskih drugosti ovog vremena – Dalmatinskoj zagori. Fortisa, naime, posebno zanimaju evropski “plemeniti divljaci”, “ljudi iz prirode”, netaknuti i neizmijenjeni tad savremenom kulturom i civilizacijom, koje pronalazi u žiteljima dalmatinskog zaleđa, a koje imenuje kao “Morlake”.⁷² To, pritom, nije više isključivo davnašnja zajednica vlašskog porijekla koja se u međuvremenu slavenizirala i asimilirala u širem etničkom okruženju, već, bez obzira na njihovo porijeklo, Fortisovi “Morlaci” zapravo su uopće žitelji ruralne, planinske dalmatinske unutrašnjosti, odnosno specifičnog prostora dinamične granice i tromeđe između Mletačke republike, Habsburške monarhije i Osmanskog carstva, a koje Fortis jasno razlikuje od stanovništva dalmatinskog priobalja, koje je cjelovito bilo uključeno u ondašnju savremenu kulturu i civilizaciju, a posebno u mletačko-talijan-

⁷⁰ Usp.: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 11.

⁷¹ Usp.: Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, mit Einführung und Bibliographie herausgegeben von Jovan Vuković und Peter Rehder, Otto Sagner / Veselin Masleša, München / Sarajevo, 1974.

⁷² Usp. npr.: Larry Wolf, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2003; odnosno: Inoslav Bešker, “Morlaci i morlakizam u književnosti”, *Književna smotra*, god. 34, br. 123, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002, str. 113-124.

ski kontekst. U slučaju Fortisovih “Morlaka” u pitanju je, dakle, naročiti egzonom, naziv izvana pripisan žiteljima dalmatinskog zaleđa u skladu s mletačko-talijanskom praksom imenovanja Fortisova vremena, pri čemu je ovaj naziv uključivao i žitelje nekadašnjeg Bosanskog ejaleta, odnosno onih teritorija Osmanskog carstva koji nakon mletačko-osmanskih sukoba s kraja 17. st., a posebno Kandijskog rata (1645–1699) i Morejskog rata (1684–1699), prelaze u mletački posjed. Naziv “Morlaci” odnosi se stoga i na stanovništvo kraja odakle po svemu sudeći dolazi *Hasanaginica* – žitelje Imotskog i njegove okoline, dotadašnjeg bosansko-osmanskog teritorija koji Mlečani zauzimaju 1717. godine, nakon čega se muslimanski dio stanovništva ovog prostora ili povlači u još dublju unutrašnjost, na preostali bosanski teritorij pod vlašću Osmanskog carstva, ili, pak, ostaje pod mletačkom vlašću, najčešće uz konvertiranje na kršćanstvo.⁷³

Ovakvo što jeste, dakle, “Morlakija”⁷⁴ – svijet u koji je 1771. godine prispio Alberto Fortis i koji je predočio njegov *Put po Dalmaciji*, odnosno to je onaj svijet u kojem se našla i balada *Hasanaginica*. Predstavljajući evropskom racionalističko-prosvjetiteljskom čitateljstvu njegovu “morlačku” drugost, odnosno njegov “morlački” alteritetski antipod, Fortis se, u skladu s novim, predromantičarskim impulsima svojeg vremena, istovremeno poveo i za “osijanizmom” kao još jednim važnim trendom u Evropi tokom posljednje trećine 18. st., pa je, slično tobožnjem predavljanju zaboravljenih i u vremenu izgubljenih Ossianovih keltsko-gaelskih pjesama kod škotskog pjesnika Jamesa MacPhersona tokom šezdesetih godina 18. st. u Velikoj Britaniji, evropskoj čitalačkoj publici predočio i iskonsku, savremenošću neiskvarenu duhovnu kulturu “Morlaka” te njihovu “divlju” a “plemenitu” književnost. Upravo u ovom kontekstu Fortisov *Put po Dalmaciji* donosi i tekst koji je Evropa njegova vremena upoznala pod naslovom *Xalostna pjesanza plemenite Asan-Aghinize*, pri čemu je *Hasanaginica* u knjizi Alberta Fortisa trebala predstavljati izuzetan primjer istovremeno i “divljev”, ali i “plemenitog” duhovnog života “Morlaka”, njegovu, naime, osobenu egzotiku, koja je bila utoliko veća zbog očitog, još egzotičnijeg muslimanskog udjela u ovoj “pjesmi-tužaljki”. To je nesumnjivo i jedan od razloga zbog kojih Fortis u knjizi donosi i cjelovit tekst pjesme, a potom i njezin talijanski prijevod, kao i uvodnu bilješku u kojoj ukratko predstavlja

⁷³ Usp. npr.: Tea Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645–1718*, Viella, Rim, 2008.

⁷⁴ Usp.: Borna Fürst-Bjeliš, “Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32-22, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999/2000, str. 349-354.

ovu pjesmu, uključujući i njezin egzotični aspekt glasovitog Hasanaginičina stida, za koji Fortis u perspektivi osamnaestostoljetne racionalističko-prosvjetiteljske Evrope kaže da bi se “među nama činio čudnim”.⁷⁵ A tako je bošnjačka usmena književnost dobila i svoj prvi poznati prijevod na neki strani jezik (*Canzone dolente della nobile sposa d'Asan-Aga*), pa na neki način i svoje prvo koliko-toliko cjelovito moguće tumačenje.

Međutim, Fortis ne navodi otkud mu *Hasanaginica*, pa je uprkos brojnim kasnijim pokušajima odgonetanja ovog pitanja, vjerovatno zauvijek ostalo nepoznato između ostalog i to je li Fortis čuo *Hasanaginicu* u narodu, ko mu ju je eventualno kazivao ili pjevao i u kakvoj prilici i sl., ili je, pak, riječ o Fortisovu prijepisu nekog ranijeg zapisa *Hasanaginice*, npr. onog iz tzv. *Splitskog rukopisa*, o čemu, kao i o prethodnim pitanjima, postoje tek određene pretpostavke, ali opet ne i sigurni ili barem dovoljno vjerovatni odgovori.⁷⁶ Također, nije općeprihvaćeno ni to je li *Hasanaginica*, poput drugih poznatih bošnjačkih usmenih balada, usmenoknjiževno pjesničko uobličjenje nekog stvarnog zbivanja iz prošlosti, baš kao što nije općeprihvaćen ni mogući historijski identitet njezinih likova, mada je gotovo izvjesno da ovaj osobeni usmenoknjiževni pjesnički tekst pripada krugu balada s lokalnim obilježjima, slično drugim značajnim baladama bošnjačke usmene književnosti.⁷⁷ U slučaju da ih je eventualno imao, neki od razloga zbog kojih je Fortis možda izostavio neke od ovih i ovakvih informacija, uključujući i informaciju o tome kako je saznao za samu baladu, mogli bi se, možda, ticati upravo i Fortisova nesumnjivog ugledanja na toboženjeg sakupljača Ossianovih pjesama Jamesa MacPhersona, odnosno Fortisova inicijalnog utemeljenja i u “osijanizmu” posljednje trećine evropskog 18. st. Naime, možda je upravo zbog ovog i ciljano određena pitanja u vezi s pjesmom koju je otkrio Fortis ostavio neodgovorenim, intrigantnim i gotovo mističnim, što je pretpostavka kojoj u prilog može ići i to da će upravo ova “ossianska” egzotika i tajna *Hasanaginice* u Evropi ovog vremena rezultirati i pojavom svojevrsne fasciniranosti “Morlacima” i njihovom izvornom, “primitivnom” kulturom poznatom pod nazivom “morlakizam”⁷⁸.

⁷⁵ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, prev. Mate Maras i Darko Novaković, Globus, Zagreb, 1984, str. 63.

⁷⁶ Usp. npr.: *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

⁷⁷ Usp.: Munib Maglajlić, “Pjesma o plemenitoj Hasan-aginoj ljubi”, *Usmena balada Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1995, str. 61–62.

⁷⁸ Usp. npr.: Larry Wolf, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2003; odnosno: Inoslav Bešker,

O ovom, između ostalog, može svjedočiti i to da je *Hasanaginica* jedan od tek dva izvorno usmenoknjiževna teksta koji su se našli u zbirci *Gusle (La Guzla, 1827)* istaknutog francuskog pisca 19. st. Prospera Mériméea, tobožnjem “izboru ilirskih pjesama skupljenih u Dalmaciji, Bosni, Hrvatskoj i Hercegovini”, odnosno čuvenoj romantičarskoj književnoj mistifikaciji nastaloj na temelju upravo “osijanizma” i “morlakizma”.

U svakom slučaju, uz to što su od neprocjenjive važnosti onda kad je riječ o zapisivanju te, praktično, sačuvanju *Hasanaginice*, a potom i onda kad je riječ o njezinu širokom međunarodnom populariziranju, Fortisov neupitni “osijanizam” i “morlakizam” koji odavde proizlazi istovremeno su i početak krize stvarnog identiteta i relativiziranja pripadnosti ove balade muslimanskom, odnosno bošnjačkom usmenom književnom stvaranju. Ovakvom čemu dodatno je doprinijelo i to što je “morlačka” odrednica, a koja, dakle, otpočetka prati *Hasanagicu*, izrazito složenog značenja, različitog u drugačijim historijskim i kulturalnim kontekstima, pa će u kasnijim vremenima biti i različito tumačena, a najčešće kao hrvatska i/ili srpska, posebno počev od 19. st. i vremena nacionalnog romantizma na Slavenskom jugu. Tako će doći do paradoksa da će najpoznatiji bošnjački usmenoknjiževni tekst već u startu s jedne strane izgubiti ključnu odrednicu svojeg porijekla i uopće svoju stvarnu pripadnost, dok će s druge strane postati jedna od evropskih književnih senzacija počev od posljednje trećine 18. pa sve do sredine 19. st., s velikim ugledom i kasnije, javljajući se pritom i u brojnim prijevodima na evropske jezike te vezujući se tako čak i za neka od ključnih imena evropske književnosti i kulture ovog vremena. Nakon prvog, početnog Fortisova talijanskog prijevoda, *Hasanaginica* se, naime, već prvih narednih godina pojavljuje i na njemačkom u prijevodu Clemensa Werthesa (1775), a odmah zatim i Johanna Wolfganga von Goethea (1775), potom u anonimnom francuskom prijevodu (1778), zatim na mađarskom, na koji je prevodi Ferenc Kazinczy (1789), na latinskom, i to u prijevodu Dubrovčanina Đure Ferića (1798), nakon čega slijede dva uzastopna engleska prijevoda – prijevod Sir Waltera Scotta (1798/99) i Johna Boyda Greenshieldsa (1800). Isto se nastavlja i u prvoj polovini 19. st., pa se *Hasanaginica* javlja ponovo na francuskom, ovaj put u prijevodu Charlesa Nodiera (1813), kao i na češkom u prijevodu Samuela Rožnaya (1813), potom na poljskom, na koji je prevodi Kazimierz Brodziński (1819), još jednom na njemačkom, i to u prijevodu Therese von Jacob, poznate i

“Morlaci i morlakizam u književnosti”, *Književna smotra*, god. 34, br. 123, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002, str. 113-124.

pod književnim imenom Talvj (1826), zatim na ruskom, na koji je prevodi Aleksandar H. Vostokov (1827), te ponovo na engleskom, no ovaj put u prijevodu Johna Browinga (1827), kao i opet na francuskom, sad i kao prijevod Prospera Mériméa (1827), zatim na švedskom u prijevodu Johana Ludviga Runeberga (1830) te iznova na francuskom, na koji je ovom prilikom prevodi Gérard de Nerval (1830). U istoj, prvoj polovini 19. st. *Hasanaginica* će se pojaviti i u slovenačkom prijevodu Jakoba Zupana (1832), kao i u još jednom francuskom prijevodu – prijevodu Claudea Fauriela (1832), a potom će ponovo biti prevedena na ruski, što će ovaj put učiniti Aleksandar S. Puškin (1835), a nakon toga ponovo i na francuski, i to u prijevodu Adama Mickiewicza (1841), itd.⁷⁹ *Hasanaginica* je, isto tako, odmah uvrštena i u glasovitu antologiju *Narodne pjesme (Volkslieder, 1778/79)* Johanna Gottfrieda von Herdera, poznatiju pod njezinim naslovom u drugom izdanju *Glasovi naroda u pjesmama (Stimmen der Völker in Liedern, 1807)*, prvog velikog, a vrlo brzo naročito utjecajnog izbora usmenog književnog stvaranja evropskih naroda, posebno kod evropskih romantičara, gdje se, kao reprezentativni primjer onog što je bio Herderov ideal narodnog jezika i narodnoga genija, javila u Goetheovu prijevodu s naslovom *Tužbalica o plemenitoj gospi Asan Aginjoj (Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga)*. Pa ipak, u pravilu, u svim ovim slučajevima, uključujući i Herderov antologijski okvir usmene poezije različitih naroda i njihovih jezika, *Hasanaginica* nije posmatrana primarno kao dio usmenog književnog stvaranja zasebne zajednice južnoslavenskih, odnosno bosanskih muslimana, niti je ova zajednica smatrana njezinim zasebnim matičnim stvaralačkim kontekstom, već je to bio najčešće kontekst isključivo hrvatskog i/ili srpskog naroda, odnosno kontekst isključivo hrvatske i/ili srpske književnosti.

Pitanje pripadnosti i određenja *Hasanaginice*, koja će ubrzo postati i dijelom usmenoknjiževnog zanimanja Vuka St. Karadžića i njegove folklorističke koncepcije, postalo je tako prije svega pitanje hrvatske i srpske književnosti i njihovih međusobnih odnosa, i kao takvo trajat će tokom cijelog 19. st., a u manje-više istom ili sličnom smislu prisutno je i kasnije, tokom cjeline 20. st., sve do danas, pri čemu je problem pripadnosti *Hasanaginice* funkcionirao i kao okvir borbe za usmenoknjiževnu baštinu te uopće književno naslijeđe, ali i kao problem širih razmjera, uključujući i političko-ideološki te nacionalno-teritorijalni aspekt. Uz veliki broj drugih mogućih primjera, ovakvo što vjerno može posvjedočiti i primjer vezan

⁷⁹ Usp.: *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 7-8, 621-683.

za tzv. Meštrovićevu *Hasanaginicu*, odnosno verziju ove pjesme koju je – kako se navodi – prema zapisu na temelju sjećanja iz djetinjstva istaknutog hrvatskog skulptora i arhitekta Ivana Meštrovića u zagrebačkom časopisu *Nova Evropa* 1932. godine objavio Milan Ćurčin, pokretač i urednik ovog časopisa i srpski historičar književnosti. Radeći, naime, na srpsko-hrvatskom književnom, kulturnom i političko-državnom jedinstvu, što je bio dio misije časopisa koji je vodio, Ćurčin između ostalog insistira na sljedećoj poziciji *Hasanaginice* “u narodu”:

Hasanaginica je očigledno potekla iz slojeva našega naroda koji sebe i svoj jezik nazivaju hrvatskim imenom. To dokazuju pisani izvori i Fortisova originala (Splitski Rukopis) i mnogobrojnih varijanata (vidi Gezemanovu raspravu) iz primorske Dalmacije i sa otokâ, kao i cela sredina u kojoj je ova gradja nadjena i prikupljena. To dokazuje još bolje živa pesma koja se još čuva i predaje u brdima zagorske Dalmacije, o čemu tako rečito govori Meštrovićeva verzija koju smo ovde saopštili. A kako je baš *Hasanaginica* probila našoj narodnoj pesmi put u svet, bilo bi pravo da se u svetskoj literaturi, kad je o njoj reč, spominje hrvatsko ime naporedo sa srpskim imenom (koje je Vuk popularisao). Zabunu o “Morlacima” trebalo bi, bar u nauci i književnosti, popraviti, i stvar objasniti.

Govorim danas ovako zato što sam za ovih poslednjih dvadesetak godina saznao više činjenica – s obzirom na narodne pesme i njihovo širenje, poimenice u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini, – za koje ranije nisam znao (na primer, da u Dalmaciji i nema pravoslavnih guslarâ); a onda, i poglavito, zato što mislim da treba, u ovim našim sadašnjim nacionalnim prilikama, poći malo unazad pa povesti računa o tome da nisu svi, nažalost, našega uverenja o jedinstvenosti onoga što se zove srpsko i hrvatsko, i da će biti još potrebno boriti se da to uverenje počne opet dublje hvatati korena, a da se dotle svačije mišljenje ima uvažavati. Inače, nama može biti samo drago u duši da smo došli do ovog širega iskustva o poreklu i domovini naših narodnih pesama, jer nas ono učvršćuje u tom našem uverenju o nedeljivosti narodne teritorije i istovetnosti ne samo narodnog jezika nego i narodne duše.⁸⁰

Iako piše o poziciji *Hasanaginice* “u narodu”, Ćurčin je – očito – ni na koji način ne veže (i) za književno stvaranje onovremenih jugoslavenskih muslimana, već, naprotiv, pokušava uspostaviti tek neku vrstu isključivo srpsko-hrvatskog konsenzusa u vezi s ovom baladom. A tako se samo potvrđuje ona situacija u kojoj će kriza njezina statusa i veze s bosansko-

⁸⁰ Milan Ćurčin, “*Hasanaginica* u narodu (Meštrovićeva verzija.)”, *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 352–353.

muslimanskim usmenim književnim stvaranjem, odnosno bošnjačkom književnošću uopće, još od vremena njezina prvog spomena i objavljivanja pod “morlačkom” odrednicom postati, dakle, neizostavno povezana s *Hasanagininičinim* imenom.

Hasanaginica, međutim, nesumnjivo pripada prije svega južnoslavenskoj muslimanskoj usmenoknjiževnoj praksi, odnosno bošnjačkoj usmenoj tradiciji, mada su njezini odjeci, uključujući i bitno drugačije verzije ove pjesme, prisutni i šire, posebno upravo u dalmatinskoj usmenoknjiževnoj baštini. O njezinu bošnjačkom karakteru već na prvi pogled svjedoči cjelokupan unutarknjiževni svijet ove balade, pa tako i njegovi složeni socijalni aspekti,⁸¹ posebno porodično-rodbinski, ali i društveni, koji su karakteristični isključivo za muslimansku zajednicu i koji su sa svim svojim specifičnim pojedinostima, koje nerijetko reflektiraju i detalje muslimanske vjerske običajnosti i prava, mogli u datoj mjeri biti dovoljno poznati i bliski tek pripadnicima muslimanske zajednice, naročito s obzirom na vremenski kontekst u kojem je balada nastala. U tom smislu, gotovo je nemoguće da bi pjesma poput *Hasanaginice* mogla nastati izvan sredine kojoj su muslimanski socijalni i drugi, a posebno suštinski važni unutrašnji aspekti života tek posredno poznati i faktički nevlastiti, tuđi i strani.⁸² Ovom, također, idu u prilog i drugi, a prije svega književnohistorijski pokazatelji.

Svijet o kojem govori *Hasanaginica*, svijet u kojem u Dalmatinskoj zagori postoje age, begovi i kadije, njihovo društvo i zajednica, odnosno uopće onaj način života koji je karakterističan za Osmansko carstvo, a posebno za osmansku Bosnu, među Fortisovim “Morlacima” mogao je postojati samo do mletačkog osvajanja Imotskog i okoline, dakle nužno prije 1717. godine, a u tom svijetu *Hasanaginica* je morala biti prisutna barem neko vrijeme, vjerovatno mjereno desetljećima, jer teško da bi se u suprotnom slučaju priča iz “turskog” doba mogla održati u novom, postosmanskom periodu kraja o kojem je riječ. Da bi zaživjela i prenijela se dalje, do Fortisove 1774. godine, a pogotovo do Ćurčinova dječaka Meštrovića s kraja 19. i početka 20. st. i njegove moguće verzije *Hasanaginice*, usmena tradicija trebala je, naime, vrijeme, ali i povoljne uvjete za tradicijsko oblikovanje i prenošenje, što ne bi bilo moguće da balada nije nastala barem nekoliko desetaka godina prije kraja osmanske vlasti u imotskom kraju, odnosno dalmatinskom zaleđu. A to je već ono vrijeme kad u Fortisovoj “Morlakiji” još uvijek živi i muslimanska zajednica sa svojom tradicijskom kulturom, a koja je neraz-

⁸¹ Usp. npr.: Muhsin Rizvić, “Socijalni aspekti *Hasanaginice*”, *Poetika bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 136-151.

⁸² Usp. npr. i: Rusmir Mahmutćehajić, *Tajna Hasanaginice*, Buybook, Sarajevo, 2010.

dvojna cjelina s ostatkom tradicijske kulture ostalih južnoslavenskih muslimana, uključujući i usmenu književnost. Kako je istaknuto, samo u ovoj zajednici moguć je bio nastanak pjesme kakva je *Hasanaginica*, a nestanak ove zajednice u imotskom kraju i dalmatinskom zaleđu, odnosno njezino povlačenje prema Bosni ili konvertiranje u kršćanstvo, nije nužno moralo značiti i nestanak same balade – balada je kao već oblikovana i ukorijenjena usmenoknjiževna tradicija mogla nastaviti svoj život i izvan zajednice u kojoj je nastala, baš kao i kod prevjerenih članova zajednice, koji su je još neko vrijeme mogli čuvati kao naslijeđeno tradicijsko dobro. Uz to kako je *Hasanaginica*, direktno ili nekim posrednim putem, mogla dospjeti do Fortisa, ovakvo što moglo bi, isto tako, objasniti i ograničenu teritorijalnu rasprostranjenost same balade, kao i inače mali, vrlo ograničen broj njezinih mogućih verzija, baš kao i djelimičnu prisutnost *Hasanaginice* izvan njezina izvornog muslimanskog, bošnjačkog konteksta.

Pri svemu ovom, neupitnu pripadnost *Hasanaginice* južnoslavenskoj muslimanskoj, odnosno bošnjačkoj tradiciji kao takvoj potvrđuju i ona moguća tumačenja po kojima historijsko jezgro balade čini bračni nesporezum stvarnih ličnosti iz sredine 17. st. – Hasan-age Arapovića (1612–1699) iz Zagvozda, po rođenju Mostarca, a kasnije, u vrijeme koje pripada zbivanjima balade, dizdara tvrđave u Zadvarju u Imotskoj krajini, i njegove supruge begovice Fatime Pintorović (1620/21–1646/47), porijeklom iz Klisa, a starinom iz Ljubuškog.⁸³ Riječ je, dakle, o ličnostima i zbivanju iz vremena neposredne prisutnosti muslimana u dalmatinskom zaleđu, a što na osnovi apostrofiranog specifičnog svijeta same balade implicira i njezina upravo muslimanskog sastavljača ili, prije, muslimansku sastavljačicu. Ovakvo što unekoliko može potvrditi i znatno kasnije svjedočanstvo također Mostarca Husage Ćišića, posebno istaknute ličnosti mostarskog, ali i uopće bosanskohercegovačkog društveno-političkog života između dvaju svjetskih ratova te sredinom 20. st., a koji se prema vlastitom porodičnom predanju zabilježenom kod Ota Bihalji-Merina, srpskog historičara umjetnosti i književnika, ispostavlja i kao mogući potomak upravo glasovi-

⁸³ Usp. npr.: Radmila Pešić, "Pitanje istoričnosti ličnosti Hasanage i Hasanaginice", *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, god. 4, sv. 1, Međunarodni slavistički centar, Beograd, 1974, str. 399-405; odnosno: Mate Kuvačić-Ižepa, *Čija je Asanaginica*, Naklada Bošković, Split, 2007; Mijo Milas, *Asanaginicina domovina*, Matica hrvatska, Split, 2011; Vahida Šeremet, "*Hasanaginica*" od 1646. godine do danas: *Knjiga puta do ishodišta (Studija)*, PrintCom, Tuzla, 2013.

tog Hasan-age i njegove ljube.⁸⁴ Pritom, Ćišićeva predaja potvrđuje stvarni bračni nesporazum Hasan-age i Hasanaginice, mada upozorava i na izvjesna odstupanja priče same balade u odnosu na u porodičnom predanju sačuvano svjedočanstvo realnog zbivanja, no koje, nažalost, Bihalji-Merin nije zabilježio. Eventualno, svemu ovom mogla bi se dodati i mogućna naznaka usmene tradicije o bračnom razlazu Hasan-age i Hasanaginice koju nudi nešto ranija bošnjačka pjesma ove tematike iz *Erlangenskog rukopisa* jer, bez obzira na bitne razlike između ove pjesme i balade *Hasanaginica*, kao i bez obzira na prije svega hronološka nepodudaranja vijesti iz *Erlangenskog rukopisa* i književnohistorijskih tumačenja o mogućim historijskim precima kasnijih likova same balade, nije ipak potpuno isključena ni izvjesna mogućnost veze između ovih dviju pjesama, barem u smislu nekog još uvijek nerazjašnjenog zajedničkog okvira ili polazišta, a na temelju jedinstvenog bošnjačkog usmenoknjiževnog sistema.

Uz ovo, važno je napomenuti i to da, govoreći o književnom stvaranju “Morlaka”, Fortis spominje i jezik koji imenuje kao “bosanski”, a kojim po njemu govore “Morlaci” u unutrašnjosti, za razliku od “ilirskog”, kojim se govori u Primorju,⁸⁵ a što, dakle, implicira važnu činjenicu da je i prema Fortisu jezik *Hasanaginice* zapravo bosanski, čime je njezina vezanost za bošnjačko usmeno književno stvaranje dodatno potvrđena. Uostalom, iako će je pod utjecajem Vuka St. Karadžića i uopće sličnih onovremenih shvatanja i sam kontekstualizirati u nacionalne okvire srpske književnosti, muslimanski karakter *Hasanaginice* vrlo rano primjećuje i npr. Adam Mickiewicz, koji u svojim predavanjima na prestižnom Collège de Franceu tokom 1840. i 1841. godine, uz isticanje izuzetnih pjesničkih vrijednosti ove balade, zaključuje da je *Hasanaginica* zapravo “muslimanska pjesma”.⁸⁶ Uprkos prisutnom hrvatskom i/ili srpskom određenju *Hasanaginice*, ovakva njezina razumijevanja javljat će se, naravno, i kasnije, prije svega kod jednog broja drugih stranih autora, dok će – sasvim razložno – u bošnjačkoj recepciji *Hasanaginice* njezin muslimansko-bošnjački karakter predstavljati stalno i neupitno, samorazumljivo mjesto. Uz druge različite primjere, ovakvo što, također, dodatno će se potvrđivati i u mogućim da-

⁸⁴ Usp.: Munib Maglajlić, “Pjesma o plemenitoj Hasan-aginoj ljubi”, *Usmena balada Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1995, str. 56-58.

⁸⁵ Usp.: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, prev. Mate Maras i Darko Novaković, Globus, Zagreb, 1984, str. 59-60.

⁸⁶ Usp.: Adam Mickiewicz, “La mort de la femme de Hassan Aga”, *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 204-206.

lekim odjecima ove balade u bošnjačkom usmenom književnom stvaranju i znatno kasnije, čak i krajem 19. te početkom 20. st., kao npr. u zapisu jedne ovakve, bitno izmijenjene varijante *Hasanaginice* objavljenom u prvom godištu znamenitog bošnjačkog časopisa *Behar* 1900. godine⁸⁷ – iako se ova varijanta *Hasanaginice* višestruko razlikuje i od Fortisova zapisa ove balade i od njezine moguće varijante u *Erlangenskom rukopisu* iz prve trećine 18. st., jasno je da je u pitanju stvarna i trajna prisutnost pjesme o Hasan-aginij ljuhi u kolektivnom i kulturalnom pamćenju Bošnjaka. Ovakvo što, najzad, svjedoči i bošnjačka pisana književnost, prije svega novija bošnjačka književna praksa, kojoj je *Hasanaginica* jedna od najistaknutijih tradicijskih prethodnica, odnosno jedan od naročito povlaštenih elemenata njezina kulturalnomemorijskog sistema i uopće važan faktor u njezinim unutrašnjim konektivnim strukturama.⁸⁸

A sve ovo zajedno, posebno složeni svijet balade *Hasanaginica* koju je evropskoj čitalačkoj publici 1774. godine predstavio Alberto Fortis, potvrđuje u osnovi isto što i ranija svjedočanstva o bošnjačkoj usmenoj književnosti – njezinu, dakle, do 18. st. potpunu unutrašnju zaokruženost i prepoznatljivost, jednako kao i prostiranje bošnjačkog usmenog književnog stvaranja i izvan današnjeg bosanskohercegovačkog teritorijalnog okvira, odnosno njegove izrazite književnoumjetničke vrijednosti te realnu tradicijsku kontinuiranost, što potvrđuje i tezu o osobenom vlastitom prostoru bošnjačke usmenoknjiževne prakse, njezinu usmenoknjiževnu geografiju, baš kao i njezinu književnu zrelost i trajnost. Sa svim onim što jeste, pa i s njezinim vezivanjem za druge južnoslavenske književnosti, balada *Hasanaginica* predstavlja, otud, kako izrazito značajan prilog kasnijoj ideji bošnjačke književnosti, tako i jedan od pokazatelja kompleksnog puta postepenog etabliranja statusa i identiteta književnosti Bošnjaka. U tom smislu, slučaj *Hasanaginice* prvi je i stvarno i simbolički najavio neke od ključnih značajki pristupa bošnjačkom usmenom književnom stvaranju, ali i bošnjačkoj književnosti uopće koji će biti dominantni naročito tokom narednog, 19. st., a na koje su već uputili i različiti pristupi bošnjačkoj usmenoj poeziji iz *Erlangenskog rukopisa*, uključujući i predstavljanje bošnjačke usmene književne baštine u drugim, nebošnjačkim nacionalnoknjiževnim okvirima.

⁸⁷ Usp.: “Smrt Hasan-aginice”, zabilježio Ibrahim Dautović, *Behar, god. I-XI, 1900–1911, Izbor*, odabrali Alija Isaković i Hadžem Hajdarević, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 40.

⁸⁸ Usp. npr.: Lada Buturović, *Treptaj žanra u poetici usmene književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 2010, str. 7-86; odnosno: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 21-200.

4.

Bošnjačka usmena književnost do 19. st. već je, dakle, doživjela svoje prve važne zapise, ali i svoje prve krize u smislu relativiziranja, a onda i gubljenja njezina vlastitog statusa i identiteta. To se desilo već posebno s *Hasanaginicom*, koju će u svojoj knjizi *Put po Dalmaciji* Alberto Fortis Evropi svojeg vremena predstaviti kao “morlačku” pjesmu. Kao takva, kao dakle “morlakske Lieder”, *Hasanaginica* će u prijevodu velikog Goethea biti uvrštena i u glasovitu Herderovu zbirku *Narodne pjesme*, odnosno *Glasovi naroda u pjesmama*, da bi nakon ovog, a posebno nakon pojave *Male prostonarodne slaveno-serbske pjesnarice* (1814) Vuka St. Karadžića bila “demorlakizirana”, pa će i za samog Goethea već dvadesetih godina 19. st. postati “serbische Lieder”, tj. srpska pjesma.⁸⁹ Uz problem vezan za *Hasanaginicu* te druge slične ranije slučajeve, onda kad je u pitanju status i identitet bošnjačkog usmenog književnog stvaranja, kao uostalom i bošnjačke književnosti te kulture uopće, do važnih promjena dolazi posebno upravo u 19. st., mada baš u ovom vremenu broj obavijesti o bošnjačkoj usmenoj književnosti vidno raste, posebno o bošnjačkoj usmenoj lirici, lirsko-epskom pjesništvu te epici kao najznačajnijim bošnjačkim usmenoknjiževnim žanrovima. Ovo je, naime, i vrijeme kad se unutrašnja zaokruženost bošnjačkog usmenog književnog stvaranja potvrđuje kao nikad prije, baš kao i njegova vanjska prepoznatljivost, ali i vrijeme koje je na Slavenskom jugu obilježeno tokom godina sve jačom nacionalnom idejom, kao i u drugim evropskim sredinama, odakle na južnoslavenske prostore dolaze i u ovom smislu važni modeli nacije, koji će tako postati i značajni poticaji za neke od ranijih, starih težnji u južnoslavenskom kontekstu. Nacionalna ideja najprije se budi kod Srba te Hrvata, kod kojih se, uz početke nacionalne samosvijesti, javljaju i u osnovi velikonacionalni projekti, uključujući i nacional-romantičarske pretenzije spram susjeda, pa tako i Bosne i Bošnjaka, koje nastoje uključiti u svoj teritorijalni okvir, odnosno nacionalni korpus, kao dio šireg procesa “nacionaliziranja muslimana”⁹⁰. U ovom smislu ilustrativno je i posebno indikativno gledište upravo jednog od glavnih nosilaca devetnaestostoljetne srpske nacionalne ideje – utemeljitelja srpske filologije, folkloristike i etnografije Vuka St. Karadžića, ali i niza drugih srpskih, a potom i hrvat-

⁸⁹ Usp.: Larry Wolf, “The Rise and Fall of Morlaccismo”, u: Norman M. Naimark i Holly Case, ur., *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of 1990s*, Stanford University Press, Stanford, 2003, str. 44.

⁹⁰ Usp. npr.: Alija Isaković, prir., *O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb, 1990.

skih usmenoknjiževnih sakupljača i folklorista, koji će u pravilu bošnjačko usmeno književno stvaranje istovremeno i prepoznavati kao drugačije te na neki način zasebno, ali će ga, isto tako, tragom nacionalnih koncepcija vremena o kojem je riječ, istovremeno uključivati u okvire srpske, odnosno hrvatske usmene književnosti, a što ima svoje posljedice i znatno kasnije, sve do danas.

U skladu s idejama koje će naknadno elaborirati u članku *Srbi svi i svuda* (1836), a objaviti tek u knjizi *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (1849), a prije svega u skladu s idejom da su svi štokavci Srbi i da se stoga među štokavcima mogu razlikovati isključivo Srbi “grčkog”, “rimskog” i “turskog” “zakona”, bošnjačka usmena književnost za Vuka je tek jedan od dijelova srpskog usmenog književnog stvaranja, kao i crnogorska te dio hrvatske usmene književnosti. Tako, između ostalog, u članku *Srbi svi i svuda* Vuk piše i sljedeće:

Zaista se zna da Srbi sad žive u današnjoj Srbiji (između Drine i Timoka, i između Dunava i Stare planine), u Metohiji (od Kosova preko Stare planine, gdje je Dušanova stolica Prizren, srpska patrijaršija Peć, i manastir Dečani), u Bosni, u Hercegovini, u Zeti, u Crnoj Gori, u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom Podunavlju od više Osijeka do Sentandrije, u Slavoniji, u Hrvatskoj (i Turskoj i Austrijskoj krajini), u Dalmaciji, i u svemu Adrijatičkom primorju gotovo od Trsta do Bojane. Zato u početku rekoh zaista se zna, jer se upravo još ne zna dokle Srba ima u Arnautskoj i u Maćedoniji. [...]

U pomenutijem ovdje mjestima biće najmanje oko pet miliona duša naroda koji govori jednijem jezikom, ali se po zakonu (religiji) dijeli natroje: može se otprilike uzeti da ih oko tri miliona ima zakona grčkoga, i to: jedan milion u cijeloj Srbiji (s Metohijom), jedan milion u austrijskijem državama (u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom Podunavlju, u Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji i Boci), a jedan milion u Bosni, Hercegovini, Zeti i Crnoj Gori; od ostala dva miliona može biti da bi se moglo uzeti da su dvije trećine zakona turskoga (u Bosni, Hercegovini, Zeti itd.), a jedna trećina rimskoga (u austrijskim državama i u Bosni, Hercegovini i nahiji barskoj). Samo prva tri miliona zovu se *Srbi* ili *Srblji*, a ostali ovoga imena neće da prime, nego oni zakona turskoga misle da su *pravi Turci*, i tako se zovu, premda ni od stotine jedan ne zna turski; a oni zakona rimskoga *sami sebe* ili zovu po mjestima u kojima žive npr. Slavonci, Bosanci (ili Bošnjaci), Dalmatinci, Dubrovčani itd., ili, kao što osobito čine književnici, starinskijem ali bog zna čijim imenom *Iliri* ili *Ilirci*; oni pak prvi zovu ih u Bačkoj *Bunjevcima*, u Srijemu, u Slavoniji i u Hrvatskoj *Šokcima*, a oko Dubrovnika i po Boci *Latinima*. [...]

Ovako ja, otprilike, mislim da su rimski i turski Srbi izgubili svoje narodno ime. Ali bilo to kako mu drago, sad je mrzost ova popustila. Svi pametni

ljudi i od grčkih i od rimskih Srba priznaju da su jedan narod i trude se da bi mrzost zbog zakona ili sasvim iskorijenili ili barem umalili što se više može, samo je onima rimskoga zakona još teško *Srbima* nazvati se, ali će se po svoj prilici i tome malo-pomalo naviknuti; jer ako neće da su *Srbi*, oni nemaju nikakvoga narodnoga imena. [...]

Od onih pak turskoga zakona ne može se još ni iskati da misle što o ovome srodstvu; ali kako se među njima škole podignu, makar i na *turskome jeziku*, i oni će odmah doznati i priznati da nijesu Turci nego Srbi.⁹¹

Na ovoj osnovi, a s ciljem ostvarivanja ideja o kojima je riječ, bošnjačku usmenu poeziju Vuk uvrštava već u spomenutu *Malu prstonarodnu slaveno-serbsku pjesnaricu*, svoju prvu zbirku “narodnih umotvorina”, gdje su prisutne najmanje tri pjesme za koje je izvjesno da potječu iz bošnjačke sredine – prva od njih jeste *Barjaktar djevojka*, druga je glasovita balada *Hasanaginica*, a treća pjesma koju je Vuk naslovio kao *Na sramotu Begi, i Mus-agi*.⁹² Uza sve tri pjesme Vuk donosi i bilješke ili komentare, što će se, međutim, ispostaviti od posebne važnosti za razumijevanje ne samo Vukova odnosa prema usmenoj književnosti Bošnjaka već i za razumijevanje pozicije bošnjačke usmene književnosti tokom 19. st. uopće. Tako, u bilješci uz *Barjaktar djevojku* piše: “Ovo je pjesma Serbalja Muhamedanskoga zakona (Bošnjaka)”, uz *Hasanaginicu*, koju je inače preuzeo iz njezina prvog zapisa kod Alberta Fortisa, ispod naslova dodaje: “Također Serbalja Muhamedanskoga zakona”, dok uz pjesmu *Na sramotu Begi, i Mus-agi* navodi između ostalog i sljedeće:

A ovu su pjesnicu spjevale u Zvorniku Serbkinje Muhamedanskoga zakona, kad su Serblji, vobuntovaši se protiv dahija, zavladaše Šabcem [...] 1804. ljeta.⁹³

Vukov odnos prema bošnjačkoj usmenoj književnosti, kao i njezina pozicija u sistemu južnoslavenskog usmenoknjiževnog stvaranja tokom 19. st., sasvim su jasni. S jedne strane, i kod Vuka se, naime, prepoznaje zasebnost, baš kao i samosvojno, paralelno postojanje bošnjačke usmene poezije, odnosno bošnjačkog usmenog književnog stvaranja kao cjeline prema srpskoj usmenoknjiževnoj praksi, i to kako na razini njegove pripadnosti, tako i na razini njegovih pjevača, odnosno kazivača. Štaviše, iako i dalje

⁹¹ Vuk St. Karadžić, *Srbi svi i svuda*, <http://www.rastko.rs/filologija/vuk/vkaradzic-srbi.html>.

⁹² Usp.: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 11.

⁹³ Citirano prema: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 11-12.

u skladu sa svojom romantičarskom velikonacionalnom ideologemom, Vuk, naime, govori i o nosiocima ovog pjesništva kao o zasebnoj zajednici “Serbalja Muhamedanskoga zakona”, odnosno “Bošnjaka”, kako, naime, i sam kaže u skladu s uobičajenom nominacijom svojeg vremena za žitelje Bosne, a koja je Vuku bila dobro poznata. Ovom treba dodati i stvarnu drugačijost, a otud i realnu prepoznatljivost bošnjačke usmene poezije u Vukovim zbirkama, što će Vuk potvrditi i kasnije, pa će npr. u prvoj knjizi *Srpskih narodnih pjesama* (1824), zbirci u kojoj su sabrane “različne ženske pjesme”, tj. usmena lirika, pjesme iz bošnjačke sredine posebno označiti oznakom (*T**), s čim u vezi napominje:

Koje su ženske pjesme označene sa (*T**), one sam slušao i prepisivao u Kragujevcu od neki (tursko-) ciganski đevojaka iz Sarajeva, kao što i pjevaju Srpkinja turskoga zakona u Sarajevu.⁹⁴

S druge strane, Vukovo uvrštavanje bošnjačke usmene književnosti u korpus srpskog usmenog književnog stvaranja bilo je dio njegova, ali i šireg nacionalnog projekta koji nije podrazumijevao samo općenito devetnaestostoljetno romantičarsko “otkriće” naroda i narodne kulture već i onu posebnu situaciju gdje je riječ i o “utvrđivanju granica, vrednota i obzaka srpske narodne kulture”, odnosno o poduhvatu koji kod Vuka “uvijek je i u biti prvenstveno nacionalno politički”⁹⁵. A to je naročito vidljivo u slučaju balade *Hasanaginica*, koja je, zahvaljujući njezinu prvom zapisu kod Alberta Fortisa, i prije Vuka doživjela svoju izuzetnu međunarodnu recepciju, pri čemu – kako je to svojevremeno ispravno zapazila Dunja Rihtman-Auguštin – “*Hasanaginica*, upravo zato što već ima renome literarne vrijednosti, postaje simbol nove književnosti, novoga narodnoga jezičnog izraza i srpske narodne kulture”⁹⁶, onog, dakle, strogo centraliziranog književno-kulturalnog, ali i političkog te velikodržavnog identiteta “Srba triju zakona” koji nastoji uspostaviti (i) Vuk. Kako je – uz dodatni poticaj u sličnim idejama i u drugim evropskim sredinama ovog vremena, posebno kod Herdera i njemačkih romantičara, ali i pojedinih slavenskih filologa – osnova za ovakvo što ideja nacionalnog jezika, kod Vuka je, da-

⁹⁴ Citirano prema: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 12.

⁹⁵ Dunja Rihtman-Auguštin, “Vuk Karadžić nekad i sad ili o povijesti narodne kulture”, *Etnološka tribina*, god. 19, br. 12, Odsjek za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989, str. 64, 66.

⁹⁶ Dunja Rihtman-Auguštin, “Vuk Karadžić nekad i sad ili o povijesti narodne kulture”, *Etnološka tribina*, god. 19, br. 12, Odsjek za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989, str. 66.

kle, u pitanju nacionalna ideologija zasnovana na imaginiranom prostiranju i obuhvatnosti jezika nacionalne zajednice, odnosno tzv. lingvistički nacionalizam ili, preciznije, naročita “teorija lingvističkog Srpstva”.⁹⁷ Uz ovo, svakako treba naglasiti za Vuka nesumnjivo odlučujuće ideje koje je još u vremenu Prvog srpskog ustanka u svojem *Memorandumu* (1804) upućenom ruskom caru osmislio sremsko-karlovački mitropolit Stevan Stratimirović – ideje o obnovi nezavisne srednjovjekovne srpske države, ali i države koja bi trebala okupiti sve Srbe i sve “srpske zemlje” pod trenutnom bilo osmanskom, bilo austrijskom vlašću, uključujući i Bosnu i Hercegovinu.⁹⁸ To su ideje koje je Vuk uspješno doveo u vezu i ukomponirao s jezičko-nacionalnim koncepcijama romantičarske Evrope svojeg vremena, primjenjujući ih dominantno upravo u svojem usmenoknjiževnom saku-pljačkom i folklorističkom radu.

Sve ovo pokazuju i sličnosti Vukova odnosa prema bošnjačkom usmenom književnom stvaranju s postavkama koje je u istom vremenu u svojem poznatom *Načertaniju* (1844) elaborirao tvorac srpskog nacionalno-državnog programa Ilija Garašanin,⁹⁹ u tom trenutku ministar unutrašnjih poslova, a potom i premijer Kneževine Srbije,¹⁰⁰ a koji gotovo na identičnim osnovama kao i Vuk definira srpsku nacionalnu državu i uopće srpski nacionalni cilj – “Srbija mora nastojavati da od zdanija turske države samo kamen po kamen ocepljuje i prima kako bi od ovog dobrog materijala na starom i dobrom temelju starog carstva srbskog, opet veliku novu srbsku državu sagraditi i podignuti mogla”¹⁰¹. U tom smislu, a uz druge mjere i planove, Garašanin zagovara i vrlo precizno osmišljenu akciju u kulturi i obrazovanju, s čim u vezi predlaže i npr. upravo rad na objavljivanju usmenoknjiževne tradicije iz Bosne i Hercegovine, a kako bi se bosansko-

⁹⁷ Usp.: Vladislav B. Sotirović, *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Pedagoški univerzitet, Vilnius, 2011, str. 22-26.

⁹⁸ Usp.: Vladislav B. Sotirović, *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Pedagoški univerzitet, Vilnius, 2011, str. 35-71.

⁹⁹ Usp.: Vladislav B. Sotirović, *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Pedagoški univerzitet, Vilnius, 2011, str. 35-72-85.

¹⁰⁰ Usp. npr.: Nikša Stančić, “Problem *Načertanija* Ilije Garašanina u našoj historiografiji”, *Historijski zbornik*, god. 21-22, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 1968/69, str. 179-196.

¹⁰¹ Ilija Garašanin, *Načertanije*, http://www.rastko.rs/istorija/garasanin_nace-rtanije.html.

hercegovačko stanovništvo lakše privuklo i uključilo u srpski nacionalni korpus, odnosno kako bi se bosanskohercegovački teritorij lakše pripojio Srbiji. Pritom, smatrajući da je uporedo s daljnjim nastojanjima na rasparsčavanju Osmanskog carstva potrebno raditi i na ograničavanju te anuliranju austrijskih pretenzija na Bosnu i Hercegovinu, a sve to s ciljem uključivanja bosanskohercegovačkog teritorija u novu, veliku Srbiju, Garašanin u dijelu *Načertanija* pod naslovom *O politici Srbije u smotreniju Bosne, Ercegovine, Crne Gore i Sjeverne Albanije* piše i o koracima koje je potrebno poduzeti spram bosanskohercegovačkih katolika, a slično se odnosi i na muslimansku zajednicu u Bosni i Hercegovini:

Da bi se narod katoličkog ispovedanija od Austrije i njenog upliva odvrćali i Srbiji većma priljubili nužno je na to osobito vnimanije obraćati. Ovo bi se najbolje postići moglo posredstvom fratera ovdašnjih, između kojih najglavnije trebalo bi za ideju sojedinjenja Bosne sa Srbijom zadobiti. U ovoj celji nužno bi bilo narediti da se po gdi koja knjiga molitvena i pesme duhovne u beogradskoj tipografiji štampaju; posle toga i molitvene knjige za pravoslavne Hristijane, zbirku narodnih pesama koja bi na jednoj strani sa latinskim a na drugoj sa kirilskim pismenima štampana bila; osim toga mogla bi se kao treći stepen štampati kratka i obšta narodna istorija Bosne u kojoj ne bi se smela izostaviti slava i imena nekih muhamedanskoj veri prešavši Bošnjaka. Po sebi se predpostavlja da bi ova istorija morala biti spisana u duhu slavenske narodnosti i sa svim u duhu narodnog jedinstva Srba i Bošnjaka. Črez štampanja ovih i ovim podobnih patriotskih djela, kao i črez ostala nužna dještvoja, koja bi trebalo razumno opredjeliti i nabljudavati oslobodila bi se Bosna od upliva austriskog i obratila bi se ova zemlja više k Srbiji. Na ovaj način bi ujedno Dalmacija i Hrvatska dobile u ruke djela, kojih štampanje je u Austriji nemoguće, i tim bi sledovalo tešnje skopčanje ovih zemalja sa Srbijom i Bosnom. Na ovo djelo treba osobito vnimanije obratiti i istoriju o kojoj je gore reč dati napisati črez čoveka vrlo sposobnog i duboko pronicavajućeg.¹⁰²

Ovakve, i Vukove i Garašaninove ideje, a koje čine svojevrsnu “organ-sku cjelinu”¹⁰³, odnosno uopće ideje srpske nacionalne koncepcije 19. st., urodile su, naravno, plodom već i u Vukovu i Garašaninovu vremenu, pa će Vukova usmenoknjiževna sakupljačka praksa vrlo brzo naći direktne saradnike i sljedbenike i u samoj Bosni i Hercegovini. Pored Sime Milutinovića Sarajlije i odjeka bošnjačke usmene književnosti u njegovoj zbir-

¹⁰² Ilija Garašanin, *Načertanije*, http://www.rastko.rs/istorija/garasanin_nace-rtanije.html.

¹⁰³ Usp.: Vladislav B. Sotirović, *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Pedagoški univerzitet, Vilnius, 2011, str. 85.

ci *Pjevanija cernogorska i hercegovačka* (1833/1837)¹⁰⁴, najznačajniji među njima jesu jeromonah Bogoljub (Teofil) Petranović, učitelj Srpske škole u Sarajevu i povjerenik vlade Kneževine Srbije u osmanskoj Bosni,¹⁰⁵ i Vuk Vrčević, austrijski vicekonzul u Trebinju, inače rodom iz crnogorskog Risna, tad pod austrijskom vlašću.¹⁰⁶

Nakon uspješnih kulturno-obrazovnih akcija, posebno organiziranja srpskih škola, ali i s njima usko povezanog društveno-ideološkog rada u rodnoj Dalmaciji te Boki, Petranović s pozicije starješine manastira Savina, najuglednijeg manastira u Boki, i rektora kaluđerske škole 1862. godine dolazi u Sarajevo kao romantičarski gorljivi pristalica srpske nacionalne koncepcije, odnosno “sa plamenim oduševljenjem”, kako je to sam definirao, i sam videći u osmanskoj Bosni onaj teritorij koji bi se u najskorije vrijeme trebao priključiti Kneževini Srbiji. Uz izdašnu finansijsku podršku vlade srpskog kneza Mihaila Obrenovića, uporedo s prosvjetnim radom direktno se uključuje i u ideološki angažman, šireći ključne misli srpske nacionalne politike svojeg vremena, a posebno zagovarajući uspostavu srpskog imena u Bosni i Hercegovini. Njegov savremenik fra Grga Martić sjeća ga se kao “glavnog organizatora srpske propagande u Bosni”, dok će ga Vladislav Skarić, istaknuti sarajevski historičar iz prve polovine 20. st., a od 1935. godine akademik Srpske akademije nauka i umetnosti, opisati kao jednog od glavnih nosilaca antiturske ideje u Sarajevu njegova vremena, odnosno kao “dušu srpskog pokreta u Sarajevu”, pri čemu je Petranovićev rad dosegao i do sasvim konkretnog organiziranja ustaničkih četa protiv osmanske vlasti u Bosanskom ejaletu, odnosno – kako je to sam kazao – “junačke radnje spremio bio za Srpstvo i Srbiju, kako prvi srpski top pukne na Drini, da se čete na najpovoljnijim tačkama nađu”. Dio ovakvog Petranovićeva angažmana jeste i njegov sakupljačko-folkloristički rad, koji se odvijao u okvi-

¹⁰⁴ Usp.: Đenana Buturović, “Bosanskomuslimanska epika u zbornicima južnoslovenske epike do kraja pedesetih godina 19. vijeka”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 407-415.

¹⁰⁵ Usp.: Novak Kilibarda, “Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama”, *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knj. 1, *Lirske*, sabrao Bogoljub Petranović, prir. Novak Kilibarda, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. I-XXVIII.

¹⁰⁶ Usp.: Đenana Buturović, “O Vrčevićevoj rukopisnoj zbirci muslimanske epike”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 454-463.

rima Društva za kupljenje narodnih umotvorina, a koje je bilo jedno od nezvaničnih središta srpske nacionalne ideje u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁷

U ovakvim okvirima, s pretenzijama koje, dakle, nisu bile samo knjižno-kulturne, Bogoljub Petranović pristupa zapisivanju usmenoknjiževne tradicije Sarajeva i okoline, doprijevši praktično tamo gdje uprkos različitim pokušajima nije nikad upio Vuk. Tako je nastala i zbirka lirskih i lirsko-epskih pjesama *Srpske narodne pjesme iz Bosne (Ženske)*, prva cjelovita usmenoknjiževna zbirka iz Bosne i Hercegovine, a koju je uz pomoć vlade Kneževine Srbije Petranović štampao u Bosansko-vilajetskoj štampariji u Sarajevu 1867. godine. Njezin nastanak Petranović opisuje i sljedećim riječima:

U ni jednoj varoši, gdje se srpski govori, nema toliko pjesama koliko u Sarajevu, i premda nijesam mogao imati svuda pristupa, da ih sve po želji prepisem, ipak sam u tom dosta uspio, da ću moći za kratko doba i drugu knjigu ženskih pjesama na svjetlost izdati. U skupljanju dosta sam se poslužio s mojim milim učenicima, koji su mi pjesmice donisili kao čele cvijet u svoje ulište.¹⁰⁸

Petranovićeva zbirka od izuzetnog je književnohistorijskog značaja i u smislu usmenoknjiževne građe koju sadrži, ali i kao pokazatelj statusa i identiteta bošnjačkog usmenog književnog stvaranja te odnosa prema njemu u sakupljačko-folklorističkom radu vremena o kojem je riječ. Naime, prisustvo Vukovih ideja, odnosno uopće srpske nacionalne koncepcije 19. st. u ovom kontekstu sasvim je očito, posebno u smislu insistiranja na srpskom imenu, pod koje Petranović podvodi i izvorno bošnjačku usmenu poeziju u ovoj zbirci, a još više po nesumnjivim intervencijama u slučaju niza pjesama, kojima je Petranović nerijetko oduzeo muslimanski pripjev ili turcizam, odnosno u kojima je “muslimansko ime zamijenio srpskim imenom ili dodao pokoju riječ koja se izvodi od riječi Srbi”.¹⁰⁹ Tako se bošnjačka usmena lirika i lirsko-epska poezija lišavala nekih od njezinih

¹⁰⁷ Usp.: Novak Kilibarda, “Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama”, *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knj. 1, *Lirske*, sabrao Bogoljub Petranović, prir. Novak Kilibarda, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. I-XXVIII.

¹⁰⁸ Citirano prema: Munib Maglajlić, “Historijat bilježenja i zanimanja za lirsku pjesmu, baladu i romansu u Bosni i Hercegovini”, *Usmena lirska pjesma, balada i romansa*, Priilozi za istoriju književnosti naroda Bosne i Hercegovine, knj. 3, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 19.

¹⁰⁹ Usp.: Novak Kilibarda, “Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama”, *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knj. 1, *Lirske*, sabrao Bogoljub Petranović, prir. Novak Kilibarda, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. I-XXVIII.

specifičnih karakteristika te vlastitih prepoznatljivosti, pri čemu se direktno uključivala u srpski nacionalni književni korpus, ali se istovremeno i prilagođavala njemu, uz nastojanje da se u ovom, novom kontekstu prikaže kao njegov izvorni i autentični, neodvojivi dio – kao, u konačnici, istinski srpska. Falsificiranje i negiranje bosansko-muslimanske etno-konfesionalne i bošnjačke nacionalno-kulturalne specifičnosti u usmenoj književnoj tradiciji postalo je, pritom, i osnova za srpsko nacionalno određenje i njezinih nosilaca – cjeline muslimansko-bošnjačke zajednice, ali i za identično nacionalno definiranje bosanskohercegovačkog teritorija, sasvim, dakle, u skladu s koncepcijom sadržanom u idejama Vuka St. Karadžića, odnosno Ilije Garašanina. A isti ovaj pristup bošnjačkom usmenom književnom stvaranju potvrdit će i dvije naredne Petranovićeve knjige, objavljene 1867. i 1870. godine u Beogradu s istim glavnim naslovom – *Srpske narodne pjesme iz Bosne*, no ovaj put s epsko-junačkom građom. Štaviše, ove knjige, utoliko prije što predstavljaju isključivo epsko-junačke zbirke, nosit će i još transparentniju nacionalnu ideju, koju je Petranović i dodatno oblikovao, i tako što je svojega glavnog epskog kazivača Iliju Divjanovića, pjevača iz jednog od podjhorinskih sela u okolini Sarajeva, na različite načine navodio na deseteračko upjevavanje ideološki poželjnih i potrebnih epskih sadržaja, često i uz pomoć drugih ideološki adekvatno usmjerenih epsko-junačkih pjesama i nacionalno-političke literature aktuelnog vremena.¹¹⁰

Iako u izvedbi drugačiji, u osnovi je sličan slučaj i sa sakupljačko-folklorističkim radom Vuka Vrčevića. Vrčević u Bosnu i Hercegovinu, koja je u to vrijeme još uvijek dio Osmanskog carstva, dolazi 1861. godine kao visoki austrijski konzularni službenik, ali i kao također odani Vukov pristalica i uopće pobornik ideja srpske nacionalne misli 19. st. Otud gotovo odmah po dolasku pokazuje posebno zanimanje za pojavu bošnjačke usmene poezije, pri čemu ga posebno privlači epika, za koju se prvenstveno zainteresirao. Vrlo brzo o ovome piše upravo Vuku, s kojim je i prije sarađivao, te ga između ostalog informira i o tome da su pjesme hercegovačkih “Turaka” drugačije, tj. “na pogibiju Srbalja”, premda “može biti da ih je mnogo i lijepije kao kod Srbalja”¹¹¹. Uz nesumnjivo Vukovo ohrabrenje i

¹¹⁰ Usp.: Novak Kilibarda, “Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama”, *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knj. 1, *Lirske*, sabrao Bogoljub Petranović, prir. Novak Kilibarda, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. I-XXVIII.

¹¹¹ Citirano prema: Đenana Buturović, “O Vrčevićевой rukopisnoj zbirci muslimanske epike”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 454.

dodatni poticaj, Vrčevićovo zanimanje ovim postaje još ambicioznije, pa 1868. godine u časopisu *Dubrovnik*, “zabavniku štionice dubrovačke za godinu 1868.”, objavljuje epsku pjesmu “pjevanu od Turčina” *Boj Turaka i Moskova po Klobukom*. A time je Vrčević najavio i svoju zbirku *Junačke hercegovačke pjesme (koje samo Srbi turskoga zakona pjevaju)*, koja je po svoj prilici nastala tokom 1868. i 1869. godine te koja, otud, predstavlja uopće prvu ikad sastavljenu zbirku isključivo bošnjačke usmene poezije, mada je njezin rukopis ostao neobjavljen (danas je pohranjen u Etnografskoj zbirci Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti, koja je prvobitno trebala biti njezin izdavač). Kao i u slučaju prve Petranovićeve zbirke, koja samo jednim, iako značajnim dijelom sadrži bošnjačko usmeno književno stvaranje, i ovdje je riječ o izuzetnom književnohistorijskom izvoru, čak i još važnijem, i to kako u smislu zabilježene usmenoknjiževne građe, tako i u smislu odnosa prema bošnjačkoj usmenoknjiževnoj praksi, ali i u smislu pokazatelja stvarnog bošnjačkog usmenoknjiževnog stanja, odnosno njegova statusa i identiteta.

Sakupljena na širem području Hercegovine, Vrčevićeva zbirka predstavlja i svojevrstan reprezentativ bošnjačkog usmenog književnog stvaranja u Hercegovini datog vremena, ali i znatno više. S ukupno 37 epskih pjesama, a koje pripadaju tzv. hercegovačko-crnogorskom tipu bošnjačke epske poezije, odnosno drugom značajnom bošnjačkom usmenoknjiževnom epskom toku uz krajišničku epiku, Vrčevićeva zbirka sadrži, naime, vrlo raznolike pjesničke primjere, a koji praktično obuhvataju najveći dio karakterističnih pojava bošnjačke usmene epike uopće, čime, a kako to zaključuje Đenana Buturović, i Vrčevićev sakupljački rad “potvrđuje osnovno pravilo muslimanske epike i njenih zbirki, ili zbornika – da pjevaju o junacima i događajima čitavog južnoslovenskog muslimanskog prostora i različitih tradicijskih slojeva”¹¹². Među pjesmama Vrčevićeve zbirke nalazi se npr. i pjesma *Đerzelez Alija i Vuk Jajčanin* kao jedna od najstarijih pojava bošnjačkog usmenog književnog stvaranja uopće – s razmeđa srednjeg i novog vijeka, ali s elementima kasnije bošnjačke epske tradicije. Slično je i s pjesmom *Junaštvo Mehmeda Smailbegovića*, trebinjskom varijantom pjesme o ženidbi Smailagića Mehe, pjesme koja će npr. tridesetih godina 20. st. u još jednom važnom, sandžačkom toku bošnjačkog usmenog književnog stvaranja kroz pjevanje Avde Međedovića biti razvijena u najkompleksniju usmenoknjiževnu epsku tvorevinu – ep *Ženidba Smailagić Meha* od

¹¹² Đenana Buturović, “O Vrčevićevoj rukopisnoj zbirci muslimanske epike”, *Bosansko-muslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 460.

čak 12.311 stihova,¹¹³ inače jedini ep ne samo bošnjačke usmene književnosti već i uopće ukupnog južnoslavenskog usmenog književnog stvaranja. Ovome, uz druge moguće primjere, treba dodati i pjesme koje tematiziraju tad relativno skore historijske događaje poput npr. pjesama *Smrt Smail-age Čengića* ili *Osveta Smail-age Čengića*, odnosno *Smrt Ali-paše Rizvanbegovića*, ali i pjesme iz izvorno kršćanske južnoslavenske, a prije svega srpske usmenoknjiževne tradicije poput npr. pjesme *Boj na Kosovo*, no ovaj put prilagođene bošnjačko-muslimanskoj sredini i njezinoj epskoj slici svijeta. Sve ovo jesu, dakle, nesumnjivi i jasni pokazatelji jednog posebnog, osobenog i unutar sebe zaokruženog, vlastitog sistema bošnjačke usmene književnosti, njezina karakterističnog poretka vrijednosti i shvatanja svijeta i života, odnosno njezine široke tradicijske ukorijenjenosti i neprekinute tradicijske ulančanosti, jednako kao i njezine vitalnosti čak i u vremenu kad je drugdje usmenoknjiževna praksa bila već manje ili više na izmaku.

U susretu s ovakvom epskom pojavom i Vrčević je uočio važne specifičnosti bošnjačkog usmenoknjiževnog epskog stvaranja, uključujući i bitna odstupanja od južnoslavenske kršćanske, pa tako i srpske epike, a posebno je naglasio dužinu bošnjačke epske poezije, njezinu stvaralačko-kompozicijsku tehniku te njezin odnos prema historiji, a jasno je da je razlikovao i zasebnu zajednicu “Srba turskoga zakona” za koju je ova usmenoknjiževna praksa vezana. Pa ipak, kao i ranije Vuk St. Karadžić, tragom istih romantičarskih ideologema, i Vrčević će, premda austrijski diplomatski službenik, bošnjačko usmeno književno stvaranje također odrediti kao srpsko, a što je slučaj i u njegovoj drugoj zbirci bošnjačke usmene poezije – *Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju)*, koja je objavljena u Dubrovniku 1890. godine, nakon sakupljačeve smrti. Iako i Vrčević, poput Vuka, i ovdje jasno razlikuje zajednicu “Srba Muhamedove vjere”, i ovaj put njegov sakupljački rad išao je, dakle, u pravcu statusno-identitetskog inkorporiranja bošnjačkog usmenog književnog stvaranja u srpski nacionalni književni korpus, pa čak i onda kad, predočavajući odnos bošnjačke i srpske usmene epike, i sam uočava njihov zapravo naporedni status, a ne nacionalnoknjiževno jedinstvo, kao npr. u vezi s likom Alije Đerzeleza u epskoj pjesmi “Srba turskoga zakona”, kojeg, naime, vidi kao bošnjački pandan Marku Kraljeviću u epskim pjesmama “krštenih Srba”.¹¹⁴ Zato je i kod Vrčevića u pitanju identificiranje i nosilaca

¹¹³ Usp. npr.: Sead Šemsović, *Epski svijet Avda Međedovića*, Narodna biblioteka “Dositej Obradović”, Novi Pazar, 2017.

¹¹⁴ Usp.: *Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju)*, sakupio i na svijet iznio Vuk vitez Vrčević, nakladom knjižare D. Pretnera, Dubrovnik, 1890,

bošnjačke usmene književnosti sa srpskom nacionalnom odrednicom, što je slučaj i onda kad "Srbe Muhamedove vjere" imenuje kao "Turke", pri čemu ih jasno razlikuje od "tuđijeh Turaka", odnosno Osmanlija,¹¹⁵ pa je, jednako kao kod Vuka St. Karadžića, odnosno njegova vjernog bosanskog nastavljača Bogoljuba Petranovića, i Vrčevićovo folklorističko djelo sasvim karakteristična pojava svojeg vremena. Jer, uz izrazito važan sakupljački aspekt, koji je historiju bošnjačke književnosti u nekim slučajevima opskrbio vrlo rijetkim primjerima usmenog književnog stvaranja, i u Vrčevićevu slučaju u pitanju je i proces deatribuiranja bošnjačke usmenoknjiževne prakse kao takve i njezina podvođenja pod srpsku nacionalnu nominaciju, odnosno uopće njezino uvođenje u srpsku književnost i njezinu tradiciju, a sve to u sklopu šireg nacionalnog društveno-političkog projekta. A sve ovo u osnovi bit će slučaj i kod drugih sličnih usmenoknjiževnih zbirki vukovske folklorističko-ideološke orijentacije s bošnjačkom usmenoknjiževnom građom, koje su objavljivane i tokom osmanske uprave u Bosni, a posebno kasnije, nakon 1878. godine, za vrijeme austrougarske okupacije Bosne, odnosno nakon što je Kneževina Srbija stekla nezavisnost, poput npr. zbirki *Srpske narodne pjesme pokupljene po Bosni* (1873) Koste H. Ristića, *Srpske narodne pjesme iz Bosne (ženske)* (1884) Stevana N. Davidovića, *Srpske narodne pjesme (gerzovske i djevojačke) iz Bosne* (1886) Petra Mirkovića, *Srpske narodne umotvorine – Srpske sevdalinke* (1892) Marka S. Popovića-Rodoljuba, *Sarajke – Srpske narodne ženske pjesme* (1904) Milana Bugarinovića itd. Pritom, među ovim zbirkama nalaze se i neke neobjavljene poput npr. rukopisnih zbirki *Srpske narodne umotvorine – Ženske muhamedanske pjesme* Save Miladinovića ili *Narodne ženske pjesme iz Hercegovine* Jovana P. Mutića i sl., a koje su u pravilu dostavljane Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu, gdje se i danas čuvaju u Etnografskoj zbirci Arhiva Akademije.¹¹⁶

str. 3.

¹¹⁵ Usp.: *Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju)*, sakupio i na svijet iznio Vuk vitez Vrčević, nakladom knjižare D. Pretnera, Dubrovnik, 1890, str. 22.

¹¹⁶ Usp.: Munib Maglajlić, "Historijat bilježenja i zanimanja za lirsku pjesmu, baladu i romansu u Bosni i Hercegovini", *Usmena lirski pjesma, balada i romansa*, Prilozi za istoriju književnosti naroda Bosne i Hercegovine, knj. 3, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 21-35.

5.

Slični, mada ne i identični procesi dešavaju se i u bošnjačko-hrvatskim odnosima u sferi usmene književnosti tokom 19. st. Iako unekoliko drugačije, i na hrvatskoj strani dolazi, dakle, i do prepoznavanja bošnjačke usmene poezije, ali i do njezina uključivanja u okvire hrvatske usmene književnosti, a to se ovaj put dešava prije svega tragom ideje hrvatskog “državnog prava” u Bosni i Hercegovini kao “staroj hrvatskoj zemlji”, ideje također romantičarskog velikonacionalnog karaktera. Riječ je o ideji koja je izrodila između ostalog i znamenitu tezu o bosanskim muslimanima kao ne samo “Hrvatima islamske vjere” već i kao “rasno” najčišćem dijelu hrvatskog naroda kao cjeline – “cvijeću hrvatskog naroda”, kako će Bošnjake metaforički odrediti lider hrvatske pravaške orijentacije i “otac domovine” Ante Starčević.¹¹⁷

Ovakav Starčevićev stav “postavio je za čitavo stoljeće paradigmu hrvatske politike prema muslimanima”¹¹⁸, pa i kasnije, no osnove za ovakvo što, a tako i za naznačene hrvatsko-bošnjačke usmenoknjiževne odnose znatno su starije. Tako će, uz druge moguće primjere, u svojem djelu još Pavao Ritter Vitezović, važni hrvatski književnik, historičar i jezikoznanac iz druge polovine 17. i prve polovine 18. st. te jedan od preteča ilirskog pokreta kod Hrvata, Bosnu predstavljati kao “srce Ilirka”, pri čemu će u jednoj od svojih elegija eksplicitno izraziti i želju o spajanju Bosne s Hrvatskom, a što će, uz ideju grandiozne Hrvatske u njegovu najznačajnijem radu – historiografskom spisu *Croatia rediviva* (1700), posebno biti slučaj i u Vitezovićevu spisu o “zasužnenoj Bosni” *Bossna captiva* (1712).¹¹⁹ Slično će biti i kod jednog broja drugih starijih hrvatskih autora, pa tako i npr. kod “najstarijeg hrvatskog preporoditelja” grofa Janka Draškovića,

¹¹⁷ Usp.: Ante Starčević, *Istočno pitanje*, prir. Petar Šarac, Hrvatska hercegovačka zajednica “Herceg Stjepan”, Zagreb, 1992; odnosno: Esad Ćimić, “Starčević i fenomen muslimana”, *Ante Starčević i njegovo djelo*, Zbornik radova, Znanstveni skup o 100. obljetnici smrti Oca domovine, 18. i 19. travnja u Zagrebu, ur. Dubravko Jeličić i Tomislav Sabljak, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1997, str. 89-98.

¹¹⁸ Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest / Školska knjiga, Zagreb, 2009, str. 19.

¹¹⁹ Usp. npr.: Martina Topić, “Nacionalizam i ideologija: Pavao Ritter Vitezović kao nacionalni mislitelj i/ili ideolog”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 28, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2010, str. 107-137; odnosno: Hrvatinić Gabrijel Jurišić, “Pavao Vitezović kao latinist (Osvrt na neka Vitezovićeva latinska djela)”, *Senjski zbornik*, god. 22, br. 1, Gradski muzej / Senjsko muzejsko društvo, Senj, 1995, str. 201-224.

hrvatskog političara iz druge polovine 18. i prve polovine 19. st., koji u svojem političkom spisu, a inače prvom stvarnom nacionalnom programu u hrvatskoj društveno-političkoj historiji *Dizertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom* (1832) buduće članove Hrvatskog sabora savjetuje da se zalažu za stvaranje tzv. "Velike Ilirije", odnosno državnopravne zajednice koja bi okupila sve "hrvatske zemlje", uključujući i Bosnu.¹²⁰ Svemu ovom, pritom, dodatnu dimenziju daje i sam ilirski pokret, odnosno hrvatski narodni preporod uopće, posebno nakon prelaska s ilirsko-južnoslavenske političko-ideološke orijentacije na nacionalno hrvatsko usmjerenje, a još više s jačanjem pravaške ideje,¹²¹ a kad se hrvatsko oblikovanje vlastitog nacionalnog identiteta sve više prenosi i u Bosnu i Hercegovinu, tad još uvijek u okvirima Osmanskog carstva. Širenje hrvatskog nacionalnog identiteta i uopće hrvatske nacionalne politike u bosanskohercegovačkim okvirima intenzivira se, međutim, još i više s austrougarskom okupacijom osmanske Bosne, pogotovo u početku, za vrijeme uprave generala Josipa baruna Filipovića, ali će biti prisutno i kasnije, tokom narednih desetljeća, duboko u 20. st., rezultirajući između ostalog i pojavom "opredjeljivanja" jednog broja bošnjačkih intelektualaca za hrvatsku nacionalnu stranu tokom cijelog ovog vremena.¹²²

U ovakvim okolnostima i odnosima započinje, dakle, i hrvatski interes za bošnjačko usmeno književno stvaranje, a koji će sve vrijeme pratiti i naročiti hrvatski interes za uopće Bosnu, do egzotičnosti stran i dalek "tamni vilajet" koji je potrebno "civilizirati", a koji kao "divlji" i pretvoren u "rijeku blata" nije sposoban samostalno ići vlastitim putem, kako to npr. pokazuje posebno pojava hrvatskog romantičarskog putopisa o Bosni.¹²³ Naznačena dinamika bošnjačko-hrvatskih odnosa u usmenoj književnosti na važan način doći će do izraza već onda kad su posrijedi prvi odjeci ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini, koji se javljaju najprije kod bosanskih franjevac, među kojima će biti prisutni i prvi bosanskohercegovački nosioci ideje južnoslavenskog oslobođenja te međusobnog povezivanja i ujedi-

¹²⁰ Usp. npr.: Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Golden marketing / Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.

¹²¹ Usp. npr.: Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu / Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973; odnosno: Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, Golden marketing, Zagreb, 2000.

¹²² Usp. npr.: Ismet Ovčina, *Bosna i Bošnjaci u hrvatskoj politici (1878.–1914.)*, Des, Sarajevo, 2004.

¹²³ Usp. npr.: Krystyna Pieniżek-Marković, "Hrvatski romantičari otkrivaju Bosnu", *Sarajevski filološki susreti II*, Zbornik radova, knj. 2, ur. Sanjin Kodrić i Vahidin Preljević, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2014, str. 280-301.

njenja, a sve na osnovi karakterističnih ideologema ilirizma.¹²⁴ Ovu koncepciju predstaviti će i npr. djelo fra Martina Nedića, “prvog Ilira Bosne”, koje, uz jak antiosmanski stav i panslavensko osjećanje, nastavlja i neke od ranijih razumijevanja bosansko-hrvatskih odnosa, naročito u smislu narodnog jedinstva, odnosno ideje zajedničkog porijekla “Ilira” i njihova jedinstvenog teritorijalno-prostornog okvira “Ilirka”, u koji ulazi i osmanska Bosna.¹²⁵ No, još izrazitije nego kod Nedića, ideje ilirskog pokreta obilježiti će književni rad znamenitog fra Ivana Franje Jukića, najznačajnijeg autora ilirskog usmjerenja u Bosni i Hercegovini,¹²⁶ koji će u bosanskohercegovačkim okvirima još cjelovitije razviti ilirsku ideju, ali i neke od elemenata Vukove folklorističke koncepcije, prije svega u smislu usmjerenosti na usmenoknjiževnu praksu i sakupljanje “narodnih umotvorina”. Na ovakvo što Jukića je također uputio i sam Ljudevit Gaj, predvodnik ilirskog pokreta, uz važnu prethodnicu i još raniji poticaj u *Okružnici* zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca iz 1813. godine. Na ovoj, ilirsko-preporodnoj osnovi Jukić će pokrenuti i prvi bosanskohercegovački književni časopis *Bosanski prijatelj* (1850), u kojem će, zajedno s fra Grgom Martićem i fra Marijanom Šunjićem, objavljivati i primjere bosanskohercegovačkog usmenog književnog stvaranja – prve zapise organiziranog sakupljanja usmenoknjiževne prakse isključivo iz bosanskohercegovačke sredine koje je vodio jedan “domorodač”, kako će se, naime, Jukić sam odrediti.

Uprkos njegovu nešto složenijem odnosu prema bosanskim muslimanima, odnosu koji je podrazumijevao i osjećanje transkonfesionalnog “domorodačkog” zajedništva u Bosni i Hercegovini, ali i naznaku odmaka prema muslimanskom “turskom” elementu, Jukićev usmenoknjiževni sakupljački rad uključiti će i bošnjačku usmenu književnost, i to u znatnoj mjeri te s pojedinim vrlo značajnim, rijetkim ili posebno uspješnim primjerima, uključujući i važne interferencije između muslimanske i kršćanske usmenoknjiževne prakse.¹²⁷ To će biti slučaj i na stranicama *Bosanskog prijatelja*, a još više

¹²⁴ Usp. npr.: Zoran Grijak i Zrinka Blažević, “Korespondencija fra Martin Nedić – Ljudevit Gaj 1839.–1841.: Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, br. 41, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, str. 21–58.

¹²⁵ Usp.: Zoran Grijak i Zrinka Blažević, “Korespondencija fra Martin Nedić – Ljudevit Gaj 1839.–1841.: Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, br. 41, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, str. 21–58.

¹²⁶ Usp. npr.: Boris Ćorić, “Ogled o Ivanu Franji Jukiću”, u: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 7–101.

¹²⁷ Usp.: Đenana Buturović, “Bosanskomuslimanska epika u zbornicima južnoslovenske epike do kraja pedesetih godina 19. vijeka”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za isto-

u zajedničkoj Jukićevoj i Martićevoj sakupljačkoj zbirci *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke* (1858), objavljenoj ubrzo nakon Jukićeve smrti, a koju je Jukić najavio već u prvom svesku svojega glasovitog časopisa, insistirajući upravo na bosanskohercegovačkom “ilirskom” zajedništvu i cjelovitosti:

Blago najveće kod našega naroda jesu njegove pjesme, koje su najstariji spomenik slavjanskog veselog značaja, visokog uobraženja i tankoumja! – Svi narodi slavjanski imadu narodne pjesme, al ove ni iz daleka neimaju onih izvèstitostih, s kojim se diče ilirske pjesme; zato su ove bile premetjane u jezike: niemački, francezki, enlezki, talianski, latinski, i magjarski, i svèrhu načina pohvaljene. Mnogo je dosad narodnih ilirskih pjesamah sabrano i tiskano; najviše u tom poslu učinio je g. Dor. Vuk Stefanović Karadžić, rodom iz Tèršića u Sèrbii, a starinom Hercegovac iz Drobnjakah; on je pèrvi put izdao u Lipsku i Beču 4 knjige nar. pies. kasnie ovu sbirku umnoženu, preštampa u Beču. Od god. 1841. dosad su izišla tri velika svezka, a još će izaći dva. G. Simo Milutinović, rodom iz Sarajeva, izdao je jednu knjigu najprije u Budimu potlam u Lipsku g. 1837. “Pievanija cèrnogorska i hercegovačka” u 8. str. 335, piesamah: 175. Kako u ovoj tako i u g. Karadžića sbirci jesu većinom pjesme, koje se po Bosni pievaju, ta najobilnii Kar. pievač bio je Bošnjak Pilip Višnjić! Ništa nemanje po Bosni još imade sila nesabranih nar. piesamah. Ja sam g. 1840. počeo ove sabirati što po meni što po prijateljim; to isto činili su domorodci M. Š. i Ljubomir Martić, i svoje sbirke obojica meni predali, da ih štampam, al to učiniti nedopustiše dosadašnje okolnosti, koje sad su već uklonjene, i nadam se, ako Boga da! na skoro izdati: zato molim sve znance, prijatelje i domorodce u Bosni, da me u ovome podpomognu, te počmu sabirati i prepisivati iz ustah naroda njegove pjesme ženske i junačke, meni ih poslati, da ih ol ovdie ol u sbirci s ostalim štampam, dok nisu propale, da služe, našem narodu na diku!¹²⁸

Sakupljajući i objavljujući i druge “narodne umotvorine” – usmene pripovijetke, poslovice i zagonetke, slična viđenja Jukić će izraziti i u povodu drugih vidova usmenog književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, pri čemu će u svim ovim slučajevima u prepoznatljivom ilirističkom maniru također insistirati na njihovu širem, natkonfesionalnom – bosanskohercegovačkom, kao i na još širem – upravo “ilirskom” karakteru, bez kasnijih užih nacionalnih određenja i specifikacija.¹²⁹ Na to će uputiti i u osnovi

riju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 415-430.

¹²⁸ Ivan Franjo Jukić, “Narodne pjesme”, *Bosanski prijatelj*, sv. I, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 57-58.

¹²⁹ Usp.: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

nacionalno nedeterminirani naslov Jukić-Martičeve zbirke, posebno njegov apostrofirani narodni karakter i istaknuti bosanskohercegovački teritorijalni okvir, jednako kao i moguće formulacije naslova zbirke koje je Jukić ranije razmatrao – *Narodne ilirske pjesme, koje se pievaju po Bosni*, dakle s ilirskim određenjem, do kojeg mu je bilo naročito stalo,¹³⁰ odnosno varijanta naslova s bosanskom nominacijom, koja mu je također bila prihvatljiva, posebno nakon zvanične zabrane ilirskog imena u južnoslavenskim zemljama pod habsburškom vlašću 1843. godine.¹³¹ A ovakvo što bilo je u skladu i s viđenjem stanovništva u Bosni i Hercegovini koje će Jukić iznijeti npr. i u članku *Bosna* u trećem svesku *Bosanskog prijatelja* (1861), a koje prema Jukiću čini jedan, jedinstven narod, bez obzira na unutrašnje konfesionalne razlike – “*narod* u Bosni je jedan, i to slavjanski, nariječja ilirskoga”, koji “bosanski Turci” zovu “bošnjačkim”, a “Hristijani”, pak, “bosanskim” jezikom.¹³²

Sve ovo reflektiralo se i u predgovoru Jukić-Martičevoj zbirci, čiji je autor, istina, fra Grgo Martić, ali je predgovor pisan nesumnjivo u skladu i s Jukićevim shvatanjima, pa se i ovdje insistira na „ilirsko-slavjanskom“ jedinstvu u Bosni još od davnina, bez obzira na složene historijske procese, koje, naravno, Martić i Jukić razumijevaju i predstavljaju u skladu s idejno-spoznajnim vidicima svojeg vremena i njegovim povijesno nužnim ograničenjima:

Kitica ova, dragi narode slovinski! iz tvojeg' perivoja u Bosni uzkinuta, – ovaj premalahni svezak piesamah, iz tvoga pradiedovskog' hranilišta zahitjen, neizvija se kao da tebi što novo nosi, jer ti sam ovo tvoje blago harno čuvaš i štuješ, njega razkošno uživaš i u njemu vitežka diela starih tvojih zgledaš, s njima se razgovaraš i svojim potomcima, tvojoj dieci ovo jedino tvoje imanjestvo od zavieta gojiš i s' otačkim, kao materinu hranu, predaješ njegovanjem; nego idje u sviet bieli kanoti junačka čelenka iz kala izrovljena i na žarko izvadjena sunašce, da ju ono obsiene zrakom i od hërdje izbavi, te da nju taku sjajnu u domaću riznicu prenesemo, gdje je hërdja tavna naći ne će; već da se kao u hrabrena zatočnika za kalpakom ponosito vije i u përvobitoj dici svojoj uztrajno sjaje i uzdërži. Jošter da tvoji susiedni narodi diveći se ponosu tvojem i tvojoj slavi učastvuju, – oni, koji sa tvojim silnim plemenom pre-

¹³⁰ Usp.: Ivan Franjo Jukić, “Priatelju i znanče, mili Stanko...”, Pisma Ivana Franje Jukića (Stanku Vrazu, 1843), *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 154.

¹³¹ Usp.: Ivan Franjo Jukić, “Priatelju dragi...”, Pisma Ivana Franje Jukića (Fra Boni Perišiću, 1844), *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 123.

¹³² Usp.: Ivan Franjo Jukić, “Bosna”, *Bosanski prijatelj*, sv. III, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 410.

ko toliko vjekovah ovaj obilati dio kruga zemaljskoga diele i uživaju; – oni, koji su tvoje jako kolieno poznavali još u vriemena tvojih hrabrih vojvodah Onogosta, Vože i inih silnih, pa i u doba cara Upravde, rimskog gospodara, koi je tvoj pradied bio i pamte porieklo tvoje pod drevnim nazivcim Skitah, Sarmatah, Hunah, Slovjenah, Slavinah, Slavljanah i Slovinah, pak Sorobah, Sèrbaljah, Chrobotah, Hèrvatah, Henetah, Vindah i Ilirah; – pak kakogod reknu, ti si rode slavinski u Bosni, Sèrbii, Dalmacii, Hèrvatskoj, Hercegovini i Cèrnoj gori jedan od onih pèrvih jatah, koja su iztok zbog tieskobe miesta umnoživšem se naraštaju ostavila, iz te rodne kolievke pokolienja čoviečanskoga prama zapadu porinula, pak neizmiernu pučinu tada još prazne Europe naselila i onaj gèrdni prostor – ako ne pèrvim korakom a ono po vriemenu i okolovštinam, unapried pokročavajući – od blatničkoga do sinjega mora jadranskog pritislula, te starih dèržavah Skitie, Sarmacie, Daciah, Mesiah, Tracie i Macedonie, Panoniah i Norika t. j. velike Ilirie stanovnici, posedovatelji i oni čudesni u dogodovštinam s' odlikovanjem bilieženi ratoborci i vldaoci bili. Znaš li Slavljanine, da ti se starina u Europi zaniekati nemože!¹³³

Međutim, ovakvo, svebosansko te šire, odnosno nacionalno uže nespecificirano određenje usmenog književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini u hrvatsko-bošnjačkim odnosima u domenu usmene književnosti završit će se praktično upravo s Jukićem. Tako će se već u drugom izdanju Jukić-Martićeve zbirke (1892) javiti isključivo hrvatsko ime, kad će, naime, u kratkoj napomeni uz ponovljeni predgovor prvom izdanju ove zbirke Jukićev supriređivač fra Grga Martić nekadašnju ilirsku idejnu orijentaciju zamijeniti hrvatskim nacionalnim određenjem:

Predgovor prvoga izdanja premda neodgovara sadanjoj dobi ipak odobravam da se tiska u cijelosti, nek vidi naš mlagji naraštaj kakovi onda bijahu osjećaji u nas Hrvata u Ilirsko doba.¹³⁴

Istina, kod samog Martića na ovom mjestu promjena ilirskog u hrvatsko ime prilično je diskretna i ne posebno naglašena, što, međutim, nije slučaj u predgovoru drugom izdanju njegova izdavača Marka Šešelja, koji, nakon nacional-romantičarski nadahnute pohvale narodnoj pjesmi kao ogledalu jedinstvene kolektivne narodne duše i narodnog života, poseb-

¹³³ Ljubomir, "Razlog", *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke, Svezak pèrvi, Pjesme junačke*, skupio Ivan Franjo Jukić Banjolučanin i Ljubomir Hercegovac (Fr. Gr. Martić), izdao o. Filip Kunić Kuprješanin, tiskom c. k. povl. tiskarne Drag. Lehmannia i drugara, Osiek, 1858, str. III-IV.

¹³⁴ Fr. Grga Martić, [Napomena], *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke: Junačke pjesme*, sv. 1, sabrali fra Frano Iv. Jukić i fra Grga Martić, pretiskao Marko Šešelj, Tiskara "Glasa Hercegovaca", Mostar, 1892, str. XIV.

no insistira upravo na hrvatskom nacionalnom određenju, i to ne samo u vezi s katoličkom već i u vezi s muslimanskom zajednicom u Bosni i Hercegovini. Štaviše, upravo bosanskohercegovačkim muslimanima u ovom smislu Šešelj se obraća sasvim izravno i eksplicitno, naglašavajući upravo njihovo nacionalno hrvatstvo te hrvatski karakter njihova usmenog književnog stvaranja, a što u konačnici poništava široku ilirističku koncepciju iz predgovora prvom izdanju:

Svaki narod ima svoje. Neka se i diči time. Slaveni a po ponaj pače mi Hrvati imamo blago ljepše i vrijednije nego zlato i kamenje drago – imamo narodnu pjesmu. Neka nam drugi zavigjaju, mi ćemo se njome ponosit, dok bude svijeta i vijeka, jer je dostojna ponosa toga.[...]

Pjesme su sabrane po Bosni i Hercegovini. Znam, da će pjesmaricu čitati i Muhamedovac, ali neka je ne odbije i ne pazi, ko u pjesmi dobiva, ko li gubi, nego neka time dobro upoznadne, što je nekad vjerska zanešenost od nas stvorila, da brat brata Hrvata ne ljubljaše, da skoro mal ne zaboravimo naše dično i slavno ime hrvatsko. On neka se samo divi ljepoti i čaru narodnoga pjevanja. Ona je namijenjena svim Hrvatima; a osobito po Bosni i Hercegovini, jer su pjesme sabrane po ovijem krajevima uže naše domovine.¹³⁵

Mada će se u ovom trenutku bošnjačka usmena književnost i u nizu drugih slučajeva već uveliko javljati u vezi s hrvatskim nacionalnim imenom, ovom važnom promjenom u Jukić-Martičevoj zbirci simbolički je označen glavni tok hrvatsko-bošnjačkih usmenoknjiževnih odnosa tokom druge polovine 19. st., ali i kasnije, utoliko prije što je ova zbirka uključivala i bošnjačku usmenu književnost u značajnom dijelu, pa je ovakvim preimenovanjem i sama bošnjačka usmenoknjiževna praksa iz Jukić-Martičeve zbirke postala dijelom hrvatske usmene tradicije, iako je, istina, sam naslov zbirke ostao neizmijenjen. Ovaj, novi, hrvatskom devetnaestostoljetnom nacionalnom idejom određeni odnos prema bošnjačkom usmenom književnom stvaranju, a koji je posebno izražen nakon intenzivnijeg prodora starčevićevskih pravaških ideja u bosanskohercegovački kontekst, u međuvremenu će biti i dodatno, institucionalno potaknut usmenoknjiževnim sakupljačkim aktivnostima Matice hrvatske, koja je 1877. godine objavila i *Poziv za sabiranje hrvatskih narodnih pjesama*. Više nego ranija biskupska *Okružnica*, koja je imala sličan cilj, *Poziv* će, naime, na važan način odjeknuti upravo i u Bosni i Hercegovini kao području s tad još uvi-

¹³⁵ Marko Šešelj, "Predgovor drugome izdanju", *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke: Junačke pjesme*, sv. 1, sabrali fra Frano Iv. Jukić i fra Grga Martić, pretiskao Marko Šešelj, Tiskara "Glasa Hercegovaca", Mostar, 1892, str. IV.

jek vrlo živom i raširenom usmenom književnom tradicijom, uključujući i bošnjačku usmenoknjiževnu praksu, koja također postaje dijelom naglašenog zanimanja Matičinih saradnika, tim prije što je bila uglavnom drugačija od kršćanskog usmenog književnog stvaranja te još uvijek nedovoljno poznata.

Uz prethodnicu u rukopisnoj zbirci Nikole Tommasea, čije su pjesme zapisane oko 1840. godine u Dalmaciji, naročito u šibeničkom kraju, a među kojima je i nemali broj primjera upravo bošnjačke usmene lirske, lirsko-epske i epske poezije, odnosno uz slične zbornike Ante i Miroslava Alačevića, sakupljene između 1820. i 1860. godine uglavnom u Makarskom primorju, na Braču i Hvaru, u neretvanskom, vrgorskom i omiškom kraju te u Dubrovniku i Boki kotorskoj,¹³⁶ sve ovo svjedočit će manje ili više sve značajnije zbirke hrvatskih sakupljača bošnjačke usmene književne tradicije iz druge polovine 19. st. Takav je slučaj i s rukopisnim zbirka-
ma Vinka Palunka, Mihovila Pavlinovića i Balda Melkova Glavića, koje također sadrže značajan broj primjera bošnjačke usmene poezije, a koja je kao upravo pjesništvo muslimanske egzotike zaokupila pažnju i ovih usmenoknjiževnih sakupljača, bilo tokom njihovih boravaka s one strane granice, u osmanskome bosanskohercegovačkom susjedstvu, kao kod Palunka i Pavlinovića, bilo kao tradicija prenesena izvan Bosne i Hercegovine – u dalmatinsko priobalje, dubrovačko-neretvanski kraj, pa čak i na daleke jadranske otoke, sve do Lastova, kao kod Glavića.¹³⁷

Zbirke ovih triju sakupljača donose vrijednu bošnjačku usmenoknjiževnu građu, ali je tragom ideologema svojeg vremena prepoznaju kao “turski”, muslimanski dio hrvatske usmenoknjiževne baštine. Pritom, ovaj i ovakav sakupljački rad otkriva i neke od puteva organske, prirodne interferencije muslimanske i kršćanske usmenoknjiževne poezije, o čemu svjedoči i prisutnost bošnjačkog usmenoknjiževnog naslijeđa daleko na Jadranu, ali i vrijedna bilješka Vinka Palunka o njegovim sakupljačkim iskustvima u Hercegovini, u stolačkom i ljubinjском kraju:

¹³⁶ Usp.: Đenana Buturović, “Pregled rada na sakupljanju muslimanske epske poezije u periodu od šezdesetih godina 19. vijeka do osamdesetih godina 20. vijeka”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 449-450.

¹³⁷ Usp.: Đenana Buturović, “Pregled rada na sakupljanju muslimanske epske poezije u periodu od šezdesetih godina 19. vijeka do osamdesetih godina 20. vijeka”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 450-452.

Jela Bukvić rodom je Burić te kao mala djevojčica išla bi na zimnicu u Stolac, da se prehrani, što joj kod kuće bijaše trudno, a imala je stariju sestru na službi u Ali paše Rizvanbegovića, te bi otišla k njoj da čuva djecu i tamo u seralju Ali paše naučila je od njegovih bula ove pjesme. Ova je starica i danas živa, nje je kuća najprva u Ramnovu, koje selo izgleda kao šehar, a i nema takog sela na daleku u Ercegovini. Ova vesela starica kazivala bi mi dragovoljno pjesme, ona bi tkala u izbi pod kućom, a ja bih k njoj otišao, ona bi pjevala a ja bi pisao. Često bi mi govorila “A moj dumo, šta će ti pjesme? Ta ti znaš knjige, a u knjizi ima svega!” – “A u pjesmi ima suha zlata” – ja bi joj na to – “zlata našega jezika i naših običaja.” Na to bi joj bilo žao što ih još ne zna. “Znala sam, moj dumo, ali sam zaboravila.” Još bi ružila djevojke što neće da mi kažu; one bi se stidile. Janja Vlahinić išla bi na zimnicu u Ljubinje da u turskim kućama čuva djecu; i ona tako nauči od bule ove pjesme...¹³⁸

Kako to na svoj način napominje i Đenana Buturović,¹³⁹ riječ je, name, o vjerodostojnom pokazatelju puta prenošenja bošnjačke usmenoknjiževne tradicije iz njezine izvorne, muslimanske u primalačku, kršćansku sredinu, a što je i organska usmenoknjiževna okolnost koja je olakšala i dodatno doprinijela nebošnjačkom atribuiranju onog dijela muslimanskog usmenog književnog stvaranja koji je bio uključen u nebošnjačke usmenoknjiževne zbornike.

S hrvatskim nacionalnim imenom bošnjačka usmena književnost javit će se i u štampanim usmenoknjiževnim zbirkama iz druge polovine 19. st. Među ovakvim sakupljačima bošnjačke usmenoknjiževne građe ističe se i Nikola Tordinac, katolički svećenik i pisac iz Đakova, po majci porijeklom iz Bosne, u kojoj je proveo i dio ranog djetinjstva.¹⁴⁰ Uz romantičarske ideje njegova vremena, a naročito poticaj sa strane fra Grge Martića, angažiranog na sakupljanju “narodnih umotvorina” još od vremena Jukićeva *Bosanskog prijatelja*, upravo ova Tordinčeva još u djetinjstvu začeta fasciniranost egzotičnim svijetom s one strane hrvatsko-bosanske granice rezultirat će i zbirkom *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne* (1883). Pored jednog broja primjera bošnjačkog pripovjedačkog usmenog književnog stvaranja, ovaj vrijedni zbornik donijet će prvenstveno ono što je Tordincu moralo

¹³⁸ Citirano prema: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 19.

¹³⁹ Usp.: Đenana Buturović, “Pregled rada na sakupljanju muslimanske epske poezije u periodu od šezdesetih godina 19. vijeka do osamdesetih godina 20. vijeka”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 451.

¹⁴⁰ Usp.: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 20-22.

biti posebno drugačije u odnosu na vlastitu usmenoknjiževnu tradiciju – bošnjačku usmenu liriku, čime će se zajedno s hrvatskom nacionalnom idejom 19. st. potvrditi i važnost egzotične perspektive, ali i vremenom sve izraženije i prisutnije jedne druge pojave u hrvatsko-bošnjačkim odnosima vezanim za sakupljanje i bilježenje usmenoknjiževne tradicije – tzv. “civilizatorske misije”, koja je također bila važan pokretač pri objavljivanju netom otkrivenog bošnjačkog usmenog književnog stvaranja.

Ovom sličan bit će i slučaj Kamila Blagajića, koji će svega nekoliko godine nakon Tordinca objaviti zbirku identičnog naslova – *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne* (1886), a koja također uključuje značajnu bošnjačku usmenu lirsku i lirsko-epsku građu, a potom i bošnjačku usmenu pripovjednu prozu.¹⁴¹ Pritom, u predgovoru svojoj zbirci Blagajić donosi i napomene važne za šire razumijevanje nekih aspekata interesa za sakupljanje “narodnih umotvorina” iz Bosne, posebno među Bošnjacima, pri čemu otkriva i osobeni paralelizam hrvatskog i srpskog zanimanja za bosanskohercegovačku i bošnjačku usmenu tradiciju, uključujući i neke od načina njezina označavanja imenima susjednih zajednica:

Pregorko opažamo u našoj knjizi nehaj za plemeniti naš narod i krasna njegova tradicionalna predanja, te moramo odista zavidnim očima gledati braću Srbe, gdje ne umornim silama sabiru narodnje blago i pronose mu glas svietom. Upravo uzor radnici na tom svetom polju, veliki Srbi: Karadžić, Vrčević i dr. obodriše me svojim primjerom, te se i ja toga – a ma i dosta tegotnoga – posla latih. Moram kazati, da sam u ono kratko vremena, što sam sabirao, pribrao podosta blaga, sa svijeh strana krasne naše domovine. – U ovu knjigu sakupih, što sam mogao za svoga preko šestomjesečnoga boravka u Bosni pribirati, a bude li napretka i zgode, iznijeti ću i ostalo na vidjelo. [...] Na koncu mi je pripomenuti, da sam veliku većinu pjesama, a upravo sve pripoviedke od muhamedovaca čuo, te će time za sjegurno i čitatelje u veće osvojiti. Pjevači i pripovjedači, od kojih sam popisao bijahu li muhamedovci i katolici, a nazivaju svoj jezik *hrvatski* i *bosanski*, pa tomu, te nikomu i ničemu drugomu za volju, okrstih ove pjesme “hrvatskim”.¹⁴²

Nesumnjivo, hrvatski, kao i srpski, angažman na sakupljanju bošnjačkog i uopće bosanskohercegovačkog usmenoknjiževnog naslijeđa značajan je i za njegovo očuvanje, javno predstavljanje i izučavanje, ali je kao prateći učinak istovremeno podrazumijevao i uključivanje ove baštine u neboš-

¹⁴¹ Usp.: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 22.

¹⁴² Citirano prema: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 22.

njački i nebosanskohercegovački nacionalni književni korpus, sa značajnim posljedicama po ideju, status i identitet kako bošnjačkog usmenog književnog stvaranja, tako i cjeline bošnjačke književnosti kao takve, a isto se odnosi i na bosanskohercegovački slučaj. Uz npr. zbirku *Hrvatsko narodno blago* (1888) Njegoslava Dvorovića, što je pseudonim koji se odnosi na hrvatskog publicista i etnografa Dragutina Hofbauera,¹⁴³ ili antologijski izbor *Hercegovke i Bosanke: Sto najradije pjevanih ženskih pjesama* (1888) učitelja Ivana Zovke iz Mostara, koji je širom Bosne i Hercegovine sakupio čak hiljadu “hrvatskih ženskih narodnih pjesama”, a od kojih su, zapravo, mnoge bošnjačke,¹⁴⁴ ovakvo što odnosi se i na rad najznačajnijeg hrvatskog sakupljača bošnjačke usmene poezije – Luke Marjanovića.¹⁴⁵

Marjanovićev sakupljački angažman posebno egzemplarno pokazuje hrvatsko-bošnjačke odnose u oblasti bilježenja usmene književne tradicije u drugoj polovini 19. st. Rođen u Zavalju kod Bihaća, na hrvatsko-bosanskoj granici i u izrazito epskom kraju, Marjanović, naime, već 1864. godine objavljuje zbirku *Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju po Gornjoj Hrvatskoj krajini i u Turskoj Hrvatskoj*, u koju, kao dio hrvatske usmene baštine, uključuje i dvije bošnjačke usmene epske pjesme. Iako tad već zagrebački univerzitetski profesor prava, usmenom stvaralaštvu iz “starih hrvatskih krajeva”, tj. bošnjačkoj usmenoj poeziji, intenzivno se vraća gotovo dva desetljeća kasnije, dakle upravo u onom vremenu kad i drugi hrvatski sakupljači “narodnih umotvorina” pokazuju poseban interes za Bosnu i bošnjačko usmenoknjiževno naslijeđe – nakon *Poziva za sabiranje hrvatskih narodnih pjesama* Matice hrvatske te, posebno, nakon austrougarske okupacije Bosne i sve izraženijeg prodora hrvatskih pravaških ideja u bosanskohercegovački kontekst. Zanima ga prije svega krajišnička epika, koju posebno cijeni, te je od 1886. do 1888. godine prikupio ukupno 320 bošnjačkih narodnih pjesama, najviše upravo epskih, odnosno sveukupno 255.000 stihova, među kojima se nalazi i građa posebne vrijednosti i značaja. Marjanovićev rad na sakupljanju bošnjačke usmene poezije nije, međutim, individualan – on ne samo da ima niz profesionalnih saradnika i u Hrvatskoj i u Bosni već, isto tako, njegov prikupljački angažman izdaš-

¹⁴³ Usp.: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 23.

¹⁴⁴ Usp.: Munib Maglajlić, “Bošnjačka usmena lirika”, *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 23.

¹⁴⁵ Usp.: Đenana Buturović, “Luka Marjanović i bosanskomuslimanska epika”, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 556-576.

no institucionalno podržava upravo Matica hrvatska, što mu omogućuje i izbor najboljih pjevača te posebne uvjete za rad na terenu i pri bilježanju građe, a potom i pri njezinu priređivanju za objavljivanje. Pri svemu ovom, Marjanović je, ne samo iz ličnih razloga, oprezan u odnosu na konkurentske sakupljačke inicijative, posebno spram rada Koste Hörmanna, dugogodišnjeg visokog činovnika austrougarske Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini, a od 1888. godine i direktora tek osnovanog Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji je također u isto vrijeme angažiran na sakupljanju bošnjačke usmene epike. A kao rezultat svoje sakupljačke aktivnosti, uz bogat usmenoknjiževni arhiv koji je prikupio za Maticu hrvatsku, nakon više od jednog desetljeća rada na pripremi sakupljene građe za štampu Marjanović će najreprezentativniji njezin dio objaviti u dvjema obimnim zbirka pod zajedničkim naslovom *Hrvatske narodne pjesme* (knj. III, 1898; knj. IV, 1899), i to kao izdanja upravo Matice hrvatske, koja je sve ovo vrijeme ovu vrstu angažmana držala vrijednim posebne pažnje. Tako se ponovo, i to u institucionalno podržanom poduhvatu, bošnjačka usmena tradicija podvela pod nevlastito nacionalno književno određenje, u skladu s hrvatskom nacionalnom idejom 19. st. postavši i ovaj put dijelom hrvatske usmene baštine, odnosno hrvatske književnosti i kulture uopće. Istina, kao i npr. Vuk Vrčević ranije, i Marjanović je na temelju prikupljene građe došao do važnih zapažanja o specifičnostima bošnjačke usmene epike, također posebno u vezi s onim što su pitanja epske tehnike i kompozicije, pri čemu, međutim, ove i ovakve osobenosti bošnjačke usmene književne tradicije ni ovom istaknutom njezinu sakupljaču nisu predstavljale smetnju da je uključi u hrvatski usmenoknjiževni korpus, kao i njegovi prethodnici. Otud je i sakupljački rad Luke Marjanovića potvrdio važnost ovakvih aktivnosti u smislu sačuvanja i objelodanjivanja bošnjačke usmene književnosti, ali i sasvim suprotne efekte s obzirom na ideju, status i identitet bošnjačke književnosti u ovom vremenu, odnosno krajem 19. st., a tako i kasnije.

6.

U ovakvim prilikama, zahvaljujući najprije Vuku St. Karadžiću, a potom i njegovim nastavljačima unutar okvira srpske folkloristike i etnografije tokom cijele druge polovine 19. st., kao i kasnije, odnosno hrvatskim sakupljačima “narodnih umotvorina” i njihovoj “civilizatorskoj misiji” tokom istog perioda, bošnjačka usmenoknjiževna tradicija krajem stoljeća uveliko je bila nacionalizirana srpskim ili hrvatskim imenom. Ovom je

gotovo na svakodnevnoj osnovi doprinosio i usmenoknjiževni sakupljački rad uredništava i brojnih saradnika niza književno-kulturnih i sličnih časopisa kako u Srbiji i Hrvatskoj, tako i u samoj Bosni i Hercegovini, posebno počev od kraja 19. st., u kojima se, kao npr. u *Bosanskoj vili*, *Zori*, *Nadi* i drugdje, redovno javljala i bošnjačka usmena književnost i tako – kroz periodiku kao jedan od najvažnijih medija oblikovanja nacionalnog identiteta na Slavonskom jugu ovog vremena – dodatno bivala uključena u srpski ili hrvatski nacionalni književni korpus. I ovakvo što, naravno, bilo je rezultat organizirane sakupljačke aktivnosti, pri čemu je, dakle, i ovakvo prikupljanje bošnjačke usmene baštine služilo srpskoj ili hrvatskoj nacionalnoj ideji 19. st., odnosno pri čemu je srpska i hrvatska nacionalna ideja ovog vremena bila upravo glavni pokretač i ove vrste rada na sakupljanju “narodnih umotvorina” muslimanske provenijencije. Uz niz drugih mogućih primjera, to pokazuje i npr. *Poziv Srpskog akademskog društva Zora u Beču* objavljen 1887. godine upravo u sarajevskoj *Bosanskoj vili*, u vukovskoj tradiciji jasno namijenjen i “Srbima turskog zakona”:

Pozivamo dakle, molimo sve Srbe bez razlike vjere, da se najživlje zauzmu oko ovog važnog posla, oko sakupljanja narodnih pjesama, pripovjedaka, zdravica, poslovice i zagonetaka. Sveštenici, učitelji, đaci, trgovci, zanatlije, sve što umije pisati nek' se daje na ovaj sveti posao.¹⁴⁶

Pri svemu ovom, procesi “nacionaliziranja muslimana” i odnos prema bošnjačkoj usmenoj književnosti zasnovan na ovim osnovama reflektirat će se i na širu, evropsku recepciju bošnjačke usmenoknjiževne prakse kao prije svega srpske, posebno zahvaljujući prvenstveno Vuku i njegovim sljedbenicima. To je zapazio još i Alois Schmaus, svojevremeno ugledni njemački slavist i vrsni poznavalac južnoslavenske usmene književnosti, naročito krajišničke epike, koji također vidi značajnu Vukovu ulogu u ovom smislu, utoliko prije što se usljed utjecaja Vukova sakupljačkog, folklorističko-etnografskog rada u evropskom kontekstu kao svojevrsan estetski standard ustalio model upravo srpske usmenoknjiževne prakse, posebno epske poezije.¹⁴⁷ Kako to također napominje Schmaus, svemu ovome treba dodati i to da se važne zbirke bošnjačke usmene književnosti kao takve javljaju tek kasnije – tek počev od osamdesetih godina 19. st., a zapravo onda kad je u evropskoj recepciji usmene književnosti izrazito bitni “romanti-

¹⁴⁶ Anonim, “Poziv Srpskog akademskog društva Zora u Beču”, *Bosanska vila*, god. 2, br. 16, Sarajevo, 1887, str. 254-255.

¹⁴⁷ Usp.: Alois Schmaus, *Studije o krajiškoj epici*, Rad JAZU, knj. 297, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnost, Zagreb, 1953, str. 89.

čarski zanos za jugoslavensku epiku bio davno prohujao, tako da nije više obuhvaćena talasom oduševljenog interesovanja u Evropi prve polovine 19. veka”, a koji je upravo “doprineo kanoniziranju jedne određene, opet pretežno estetske predstave o jugoslavenskoj epici, sužavajući je često čak na ‘srpsku narodnu pesmu’”¹⁴⁸. U ovakvim okolnostima, uz najčešće slične koncepcije i u samom evropskom kontekstu još od početaka evropskog romantizma pa nadalje, bošnjačka usmenoknjiževna tradicija bit će razumijevana kao u osnovi i prije svega srpska, a potom i kao srpsko-hrvatska i u najvećem dijelu evropske folklorističko-etnografske zajednice 19. st. To će u pravilu biti slučaj i kod onih posebno značajnih evropskih interesenata za južnoslavensku usmenoknjiževnu tradiciju ili njezinih proučavalaca – npr. Jerneja Kopitara, Therese von Jacob, Jacoba Grimma, Johanna Wolfganga von Goethea, Leopolda von Rankea, Adama Mickiewicza i drugih,¹⁴⁹ čak i onda kad će, kao npr. u slučaju Mickiewiczeva razumijevanja *Hasanaginice*, prepoznati i izraziti ono što je evidentan muslimanski karakter poezije o kojoj je riječ. I sve ovo, nakon prvih njezinih naznaka upravo u vezi s “morlačkom” *Hasanaginicom*, nesumnjivo je dodatno doprinijelo dugotrajnoj i dubokoj krizi ideje, statusa i identiteta bošnjačke književnosti kao takve, krizi koja će ovo književno stvaranje manje ili više pratiti praktično tokom cijelog narednog, 20. st., a djelomice i danas.

U ovakvoj situaciji, odnos prema bošnjačkoj usmenoj književnosti zasnovan na procesima “nacionaliziranja muslimana” na vrlo važan način reflektirat će se i onda kad je riječ o pisanom književnom stvaranju Bošnjaka, također naročito počev od 19. st. pa nadalje, pri čemu će vremenom postajati sve progresivniji. Uz niz mogućih ekvivalentnih primjera i na srpskoj strani, ovakvo što na hrvatskoj strani vrhunac će doživjeti tokom Drugog svjetskog rata i tzv. Nezavisne države Hrvatske, a kako to pokazuje i npr. slučaj Petra Grgeca, danas uglavnom zaboravljenog hrvatskog pisca iz međuratnog doba, koji “muslimanski udio u stvaranju hrvatskog narodnog pjesništva” tumači na sljedeći način:

Ako doba hrvatske narodne poviesti do g. 1463. shvatimo kao tezu našega narodnoga razvoja, a doba od 1463. do najnovijega vremena kao antitezu, koja je istom osnutkom Nezavisne Države Hrvatske prešla u konačnu sintezu, tj. u ujedinjenje i istosmjerno usklađivanje svih narodnih snaga, onda

¹⁴⁸ Alois Schmaus, *Studije o krajinskoj epici*, Rad JAZU, knj. 297, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnost, Zagreb, 1953, str. 89.

¹⁴⁹ Usp. npr.: Svetozar Koljević, *Ka poetici narodnog pjesništva: Strana kritika o našoj narodnoj poeziji*, Prosveta, Beograd, 1982.

ćemo vidjeti, da je u razdoblju antiteze muslimanska narodna pjesma predstavljala čitav jedan kulturni svijet, koji je vrlo razgranjen i bogat. [...]

Kada danas i ne bismo više mogli rekonstruirati književni oblik hrvatskoga muslimanskoga pjesništva, i u tom slučaju morali bismo mu dati veliko priznanje. To pjesništvo živi u narodnoj svijesti hrvatskih muslimana, jer je pretvoreno u duševne energije otvorenosti, ponosa, junaštva i drugih vrlina. Ono je izvršilo uspješnu odgojnu zadaću u prošlosti, zato se njegove duhovne osobine nalaze i danas u volji i mentalnosti onoga diela hrvatskog naroda, koji je dr. Ante Starčević nazvao najčistijom hrvatskom krvlju.¹⁵⁰

Pritom, dokraja vjeran starčevićevskoj ideologemi o hrvatskom “državnom pravu” u Bosni i Hercegovini kao “staroj hrvatskoj zemlji”, odnosno ideologemi o bosanskim muslimanima kao “rasno” najčišćem dijelu hrvatskog naroda kao cjeline – “cvijeću hrvatskog naroda”, Grgec će uz bošnjačku usmenu književnost u hrvatsku književnu povijest svrstati i pisanu književnu praksu Bošnjaka, i to ne samo novije muslimanske autore koji su se u specifičnim okolnostima “nacionaliziranja muslimana” i sami u datom trenutku opredijelili za hrvatsku književnu afilijaciju (ili pristali na ovu vrstu književnog svrstavanja) već i starije autore, uključujući i autore koji su tokom prethodnih stoljeća književno stvarali na orijentalno-islamskim jezicima:

U novijoj hrvatskoj književnosti muslimanski pjesnici i pisci zauzimaju vrlo ugledno mjesto. Oni su potpuno ravnopravni po svojem stilu katoličkim pjesnicima i piscima. Dokazuju to i imena: Ahmed Muradbegović, Alija Nametak, Salih Alić, a od starijih Safvetbeg Bašagić, Musa Čazim Čatić, Edhem Mulabdić itd.

U starijoj hrvatskoj književnosti nije bilo tako. U njoj doduše nalazimo Hasana Kaimiju, Muhameda Hevajija Uskufija, Sajida Vehaba Ilhamiju, ali oni se ne mogu mjeriti s Marulićem, Gundulićem, Marinom Držićem, Hektorovićem, Đorđićem, Kačićem i Reljkovićem.

Razlog je u tom, što je muslimanski srednji i budi nam dopušteno reći humanistički vijek trajao duže nego katolički. U muslimana su njihovi ‘začinjavci’ i ‘humanisti’ bili istom onda zapravo počeli živjeti i raditi, kada su hrvatski katolički književnici prestali pisati glavna svoja djela latinskim jezikom, i kada su dubrovački trubaduri i Marko Marulić bili; već stvorili potpuno izgrađena hrvatska književna djela.

Do Marka Marulića imamo liep niz hrvatskih katoličkih književnika, koji su radili za zapadnu europsku kulturu. Janus Pannonius, Aelius Lampridius

¹⁵⁰ Petar Grgec, “Muslimanski udio u stvaranju hrvatskog narodnog pjesništva”, *Napredak: Hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo, 1943, str. 19, 23.

Cerva, Georgius Benignus i mnogi drugi nisu se bojali takmičenja s prvim evropskim humanističkim pjesnicima i učenjacima.

Isti su zanos pokazali i istu slavu poslije njih stekli u iztočnom kulturnom izsječku Derviš-paša Bajezidagić. Nerkesi EsSaraji, Abdulah efendija Bošnjak, Hasan Kafi efendija Prušćak, Mustafa Ejubić nazvan šejh Jujo i mnogi drugi, koji su potekli od naše krvi, a pisali su arapskim, turskim ili perzijskim jezikom. Ti i takvi pjesnici i učenjaci nisu se naprosto izgubili kao tudji privjesak, nego su proširili poznavanje i čast svojega narodnoga imena.¹⁵¹

U ovakvim okolnostima, usmena književnost, koja je posebno kod Bošnjaka predstavljala i izrazito važnu osnovu za nastanak i razvoj njihove novije, zapadno-evropski orijentirane književne prakse počev od kraja 19. st. pa nadalje,¹⁵² postala je i jedan od ključnih činilaca naročite krize i konfuzije i unutar same bošnjačke zajednice u vezi s idejom, statusom i identitetom bošnjačke književnosti uopće, i to ne samo krajem 19. st. već i znatno kasnije, duboko u prvoj polovini 20. st., pa čak i dalje. A kako je književnost i inače, kao jedan od tad naročito važnih diskursa kulture, posebno u ovom vremenu igrala osobito značajnu ulogu u širim procesima etno-nacionalnih identifikacija, i kako srpski te hrvatski sakupljački, folklorističko-etnografski rad nije imao samo uže, književne intencije, tako je i na ovaj način uspostavljena kriza ideje, statusa i identiteta bošnjačke književnosti imala i znatno šire te dugotrajnije reperkusije i u društvenom smislu, postaviši vrlo važnim dijelom ukupne povijesti “nacionaliziranja muslimana” tragom srpskog ili hrvatskog nacionalnog “opredjeljivanja” pripadnika bošnjačke zajednice. Svemu ovome, iz različitih razloga desetljećima se, stoga, doprinosilo i iz same bosanskohercegovačke, ali i iz bošnjačke sredine, gdje su ideje o nacionalnom hrvatstvu i srpstvu bosanskih muslimana također pronalazile svoje zagovornike, nerijetko gorljivo angažirane u smislu promoviranja hrvatske ili srpske nacionalne orijentacije među Bošnjacima. Kao i povijest “nacionaliziranja muslimana” s hrvatske ili srpske strane, i ova povijest vrlo je duga te predstavlja poseban i izrazito složen problem, a koji bi se sažeto i pojednostavljeno mogao objasniti, između svega ostalog, i zbnjenošću bošnjačke zajednice pred pojavom procesa etno-nacionalnih identifikacija u Evropi, posebno u južnoslavenskom kontekstu u drugoj polovini 19. st. Ova zbnjenost uvjetovana je, pored drugih faktora, i naglom, iznenadnom i traumatičnom tranzicijom bosan-

¹⁵¹ Petar Grgec, “Muslimanski udio u stvaranju hrvatskog narodnog pjesništva”, *Napredak: Hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo, 1943, str. 13.

¹⁵² Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.

sko-bošnjačke kulture iz okvira orijentalno-islamske u okvire zapadno-evropske kulture i civilizacije nakon austrougarske okupacije Bosne 1878. godine i njezina neočekivanog uključenja u modernu Evropu 19. st., gdje se i rodila izvorna ideja nacije, a koja je bosanskim muslimanima u drugoj polovini 19. st. te kasnije bila strana i daleka utoliko prije što je, uz njihovo duboko ukorijenjeno osjećanje bosanske zavičajno-domovinske pripadnosti, u središtu njihova dotadašnjeg društvenog života bila ne, dakle, ideja nacije kao “zajedništva po krvi” (kako se u ono vrijeme prvenstveno tumačio etno-nacionalni koncept, posebno na Slavenskom jugu) nego ideja “milleta” kao vjerske zajednice te, naročito, “ummeta” kao muslimanske zajednice vjernika.

U takvim prilikama, uznapredovala hrvatska i srpska nacionalna ideja ne samo da su bile usmjerene ka bosanskim katolicima i pravoslavicima već su se i sa strane samih bosanskih muslimana javljale kao moguće opcije njihove etno-nacionalne identifikacije,¹⁵³ tim prije što su posebno ova pitanja bila dio pokušaja razrješenja stanja kulturalne traume u kojem su se Bošnjaci našli nakon osmansko-austrougarske smjene u Bosni 1878. godine.¹⁵⁴ Zbog svega ovog nije ni najmanje čudno da se u procese “nacionaliziranja muslimana” na hrvatsku ili srpsku stranu uključuju i sami Bošnjaci, i to kako onda kad je riječ o, najprije, sakupljačko-folklorističkom, tako i onda kad je riječ o naučno-stručnom radu u oblasti književnosti među Bošnjacima, kao i onda kad je riječ, naravno, o samom književnom stvaranju, sve to od kraja 19. pa sve do sedamdesetih godina 20. st., dakle praktično cijelo jedno stoljeće. Brojni su, stoga, i primjeri ove vrste, a o sakupljačko-folklorističkim aktivnostima kad je riječ, naročito su brojni pojedinačni angažmani ostvarivani najčešće po pozivu ili okviru hrvatskih i srpskih književnih časopisa koji su objavljivali i bosanskomuslimansku usmenoknjiževnu građu. No, jedan od svakako najupečatljivijih primjera u ovom kontekstu jeste inače vrlo značajna zbirka bošnjačke usmene lirike koju je sabrao i uredio Mehmed-Dželaluddin Kurt (alias Hafiz Mostari), a objavio pod naslovom *Hrvatske narodne ženske pjesme (Muslimanske)* 1902. godine u Mostaru kao izdanje Hrvatske dioničke tiskarne. Kako to piše Zlatko Hasanbegović, i sam također u duhu nekritičke afirmacije star-

¹⁵³ Usp. npr.: Adib Dozić, “Bošnjaštvo na razmeđu religijskih identiteta”, *Bošnjačka pis-mohrana*, sv. 11, Zbornik radova *Europski identitet Bošnjaka od minulog iskustva do suvremene afirmacije*, Bošnjačka nacionalna zajednica u Hrvatskoj, Zagreb, 2012, str. 165-181.

¹⁵⁴ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.

čevićevske tradicije, “Starčevićev liberalni nacionalizam, oslobođen svih konfesionalnih natruha, doktrinarno oporbenjaštvo, turkofiliya i izrazita sklonost prema islamu, magnetski su privlačili prvi postosmanski bosanski muslimanski intelektualni naraštaj, zaokupljen idealom harmonizacije islamske tradicije i glavnih tekovina europske modernosti”¹⁵⁵, pa je, tragom u osnovi upravo ovakvih ideoloških shvatanja, Kurt svoju zbirku ne samo naslovio hrvatskim imenom već ju je i posvetio upravo Anti Starčeviću sljedećim riječima:

Neumrlom
hrvatskom otadžbeniku
Dru Anti Starčeviću
prijatelju islamskog naroda
u znak najdublje harnosti¹⁵⁶

Manje-više slične pojave dešavaju se i onda kad je riječ o proučavanju pisane književnosti Bošnjaka, a naročito nakon jačeg prodora hrvatske i srpske nacionalne koncepcije u Bosnu te, posebno, nakon propasti koncepcije integralnog bosanstva, odnosno bošnjaštva u devetnaestostoljetnom smislu riječi, a kad se i neki vatreni zagovornici ove ideje opredjeljuju za hrvatsku ili srpsku nacionalnu orijentaciju, a nekad čak i za obje u različitim trenucima. To je osobito izraženo nakon 1907. godine i odluke austrougarske administracije u Bosni i Hercegovini o ukidanju bosanskog kao “zemaljskog” jezika, što dodatno će pospješiti procese “nacionaliziranja muslimana”, tim prije što je upravo ukidanje bosanskog jezika predstavljalo i čin očite prevlasti hrvatske i srpske nacionalne ideje u Bosni i Hercegovini, a gdje je pitanje upravo jezičke nominacije bilo od presudne važnosti.¹⁵⁷ U ovakvim okolnostima, u prvoj polovini 20. st. bošnjačka književna praksa utapa se dokraja u nacionalno hrvatsko ili srpstvo, s tim što će s bosansko-muslimanske strane češće biti vezivana za hrvatsku nego za srpsku književnost, uz istovremeno javljanje i ideje o “srpsko-hrvatskoj” književnosti i sličnih koncepata. To će biti naročito izraženo u posljednjim godinama austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, a još više nakon stvaranja Kra-

¹⁵⁵ Zlatko Hasanbegović, “Muslimani u Zagrebu 1878.–1945.”, *Behar*, br. 74-75, Zagreb, 2005.

¹⁵⁶ *Hrvatske ženske narodne pjesme (Muslimanske)*, Svezak prvi, sabrao i uredio Mehmed-Dželaluddin Kurt (Hafiz Mostari), Hrvatska dionička tiskarna, Mostar, 1902.

¹⁵⁷ Usp. npr.: Edina Solak, *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Posebna izdanja, knj. XX, Institut za jezik, Sarajevo, 2014.

ljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, pri čemu će ova vremenom sve izraženija prijemčivost hrvatske u odnosu na srpsku nacionalnu koncepciju biti posljedica, između svega ostalog, i reakcije na beogradski režim novostvorene države, tj. svojevrsan čin uzmaka pred procesima srpske homogenizacije bosanskih muslimana.

Brojni su primjeri i ove vrste. Uz moguće i druge slične primjere, takav je slučaj i sa Safvet-begom Bašagićem, i kao piscem i kao književnim historičarom, odnosno uopće jednom od stožernih figura bošnjačke književnosti i kulture tzv. preporodnog doba, tj. iz vremena austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine.¹⁵⁸ Bašagić je, naime, u mladosti kratko iskazivao i srpsku nacionalnu afilijaciju, a kasnije hrvatsku, dok je, na samom pragu ulaska u književni i kulturni život, u drugom broju lista *Bošnjak*, prvog nacionalnog bosanskog lista, 1891. godine objavio pozdravnu pjesmu *Bošnjaku* ili *Od Trebinja do Brodskih vrata* gorljivo se zalažući za ideju integralnog bosanstva, odnosno bošnjaštva u devetnaestostoljetnom smislu riječi.¹⁵⁹ Kao književni historičar, pak, Bašagić cjelokupno starije bošnjačko književno stvaranje atribuirao kao hrvatsko, kako je to slučaj i u njegovim knjigama *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* iz 1912. godine i, naročito, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini* iz 1931. godine, objavljenoj u izdanju Matice hrvatske u Zagrebu, a gdje je cjelokupna bosansko-bošnjačka povijest o kojoj piše Bašagić i eksplicitno podvedena pod hrvatsko nacionalno određenje, počev od naslova knjiga pa nadalje. Sličan je i slučaj knjige *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert* šejha Sejfuddina ef. Kemure i Vladimira Ćorovića iz 1912. godine, gdje se bošnjačko alhamijado pjesništvo kao naročiti oblik starijeg bošnjačkog književnog stvaranja također javlja s tuđom etno-nacionalnom atribucijom – sad pod etiketom “srpskohrvatskog pjesništva bosanskih muslimana”.¹⁶⁰ Na drugoj strani, pak, u isto ovo vrijeme, dakle iste, 1912. godine, o starijoj bošnjačkoj književnoj povijesti piše i Hamdija Kreševljaković, ali on to ovaj put čini pod

¹⁵⁸ Usp. npr.: Muhidin Džanko, *Dr. Safvet-beg Bašagić (Mirza Safvet: Vitez pera i mejdana): Intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006; odnosno: Philippe Gelez, *Safvet-beg Bašagić (1870–1934): Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine*, École française d’Athènes, Atina, 2010.

¹⁵⁹ Usp.: S. B., “Bošnjaku”, *Bošnjak*, br. 2, Sarajevo, 1891, str. 2.

¹⁶⁰ Scheich Seifuddin Ef. Kemura und Dr. Vladimir Ćorović, *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert*, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, II. Quellen und Forschungen, Hft. 2, Im. Selbstverlage des B.-H. Instituts für Balkanforschung, Bosn.-Herc Landesdruckerei, Sarajevo, 1912.

sasvim drugom – hrvatskom etno-nacionalnom odrednicom, kako je to slučaj u knjižici *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas*.¹⁶¹ Slično ovom, nešto kasnije, 1938. godine, ista ova starija bošnjačka književnost ponovo će se javiti pod hrvatskim imenom – ovaj put u knjižici Muhameda Hadžijahića *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine*,¹⁶² mada je, zapravo, riječ o istoj književnoj praksi, odnosno o književnom stvaranju iste etno-nacionalne zajednice. Da paradoks bude još veći, Muhamed Hadžijahić znatno kasnije, počev od sedamdesetih godina 20. st., bit će jedan od autora koji su svojim radovima na ključno važan način doprinijeli “dokazivanju” etno-nacionalne posebnosti Bošnjaka i njihova identiteta te uopće afirmiranju njihove tradicije i kulture, kako to posebno svjedoči njegova znamenita knjiga *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana* iz 1974. godine.¹⁶³ A baš kao takav, upravo Hadžijahićeve slučaj pokazuje koliko je proces “nacionaliziranja muslimana” bio ne “prirodna” pojava, ne nešto nužno po “zakonima krvi”, kako se poziv u nacionalno hrvatstvo ili srpstvo nastojao predstaviti bosanskim muslimanima, nego upravo tragičan izraz okolnosti jednog vremena, odnosno tragična nužnost jednog traumatičnog dijela povijesti Bošnjaka.

Naravno, i niz je drugih sličnih primjera, pri čemu to da je pitanje bosanskomuslimanskog pristajanja uz etno-nacionalno hrvatstvo ili srpstvo daleko od jednostavnog, kao što je i cijeli problem “nacionaliziranja muslimana” izrazito složen, naročito eksplikativno pokazuje apostrofirani slučaj Safvet-bega Bašagića, tim prije što je riječ o izuzetnoj figuri bošnjačke književne i kulturne povijesti. Naime, i u njegovoj “hrvatskoj fazi”, Bašagićeve bosansko-bošnjački osjećaj i patriotizam neosporni su, čak upravo romantičarski prenaplašeni, i to ne samo u njegovu književnom stvaranju već i u Bašagićevu naučno-stručnom radu. To je slučaj i u njegovoj bečkoj doktorskoj disertaciji *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der orientalischen Literatur*, odnosno knjizi *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, gdje u predgovoru, između ostalog, Bašagić i na sljedeći način obrazlaže neke od motiva za nastanak ove knjige:

¹⁶¹ Hamdija Kreševljaković, *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo, 1912.

¹⁶² Muhamed Hadžijahić, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine*, naklada Omera Šehića, Sarajevo, 1938.

¹⁶³ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.

Uspomene na velike ljude iz moga naroda meni su uvijek bile svete, uvijek ih čuvam kao najdragocjenije amanete. Još kao dječak slušao sam od oca predaju o glasovitim Bošnjacima i Hercegovcima, koji su se istaknuli kao vrli junaci, mudri državnici, veliki učenjaci i vrsni pjesnici. I ta mila uspomena – iz usta meni najdražeg čovjeka i najsimpatičnijeg učitelja – s vremenom se tako srasla s mojim bićem i udubila mi se u pamet, da je slava mudrih Sokolovića, plemenitih Hercegovića, junačkih Hranušića, velikodušnih Husrevbega, učenih Kafija, darovitih Nerkesija itd. postala moja najmilija dika, moj najviši ponos.¹⁶⁴

Za Bašagića, dakle, “Bošnjaci i Hercegovci” nesumnjivo jesu ne samo bosanski muslimani već i njihovi srednjovjekovni nemuslimanski preci, koje Bašagić ne odvađa od njihovih muslimanskih potomaka iz kasnijih vremena, već ih, naprotiv, posmatra unutar jedinstvenog povijesnog slijeda (a što je motiv koji će biti prisutan i u njegov poeziji, npr. u pjesmi *Pogled s Buska na Bunu* i drugdje), iako i ovdje, a još očitije u knjizi *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini* Bašagić cjelokupnu bosansko-bošnjačku povijest o kojoj piše atribuirao hrvatskim etno-nacionalnim imenom. Sagleda li se, stoga, Bašagićev slučaj u cjelini, tj. u rasponu od pisanja u *Bošnjaku*, preko njegovih kratkih i sporadičnih “gostovanja” u nacionalnom srpstvu, pa do vezivanja za hrvatsko etno-nacionalno ime tokom većeg dijela njegova života, kontradikcije i paradoksi više su nego jasni, a ako je ovakvo što obilježilo slučaj Bašagića kao jednog od najvrsnijih bošnjačkih intelektualaca s kraja 19. i početka 20. st., onda je jasnije i to kakva je konfuzija u vezi s pitanjima etno-nacionalnog identiteta bila prisutna kod drugih, tj. u širim okvirima bošnjačke zajednice ovog vremena te kasnije. Riječ je, nesumnjivo, o strahovitoj traumi, odnosno izrazito dramatičnoj situaciji cijele zajednice, ali ne u smislu stvarnog neznanja o tome šta ta zajednica istinski jeste već prije u smislu šta ta zajednica može ili treba biti u novom, postosmanskom vremenu, tokom kojeg će Bošnjaci desetljećima tražiti svoje odgovarajuće mjesto u novim ne samo književnim i kulturalnim već i uopće društvenim te, konačno, egzistencijalnim okolnostima. Uz moguće i druge primjere, na to upućuje i svjedočanstvo Stjepana Radića, glasovitog hrvatskog političara i uopće jedne od posebno značajnih ličnosti u novijoj hrvatskoj povijesti, koji je na sljedeći način zapamtio jedan susret s Bašagićem i razgovor o “muslimanskom pitanju” koji su tom prilikom Radić i Bašagić vodili:

¹⁶⁴ Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, prir. Džemal Čehajić i Amir Ljubović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1986, str. 9.

Bosanskih Muslimana ima oko 600 tisuća. Tu se sada dosta raspravlja i tom, što su oni, Hrvati ili Srbi. Ja sam se uvjerio, da nisu ni jedno ni drugo. Kad sam jednom zgodom razgovarao o tom negdje na bečkom Prateru prije 13 godina, s pjesnikom Bašagićem, rekao sam mu: Dragi beže, ti si izdao pjesme, ja sam ih čitao i ja vidim iz njih da si ti Turčin i Hercegovac, ali ti nisi Hrvat, ti mi možeš to priznati ili poreći, ali ja to vidim, i mene bi zanimalo, ako možeš, da mi istinu kažeš. Na to je naš beg malo zašutio, a onda mi je mirno kazao. Ni ja ni jedan drugi Musliman u Bosni nije Hrvat ni Srbin.¹⁶⁵

Kako to pokazuje i Radićev primjer, dramu i traumatu etno-nacionalnog identiteta Bošnjaka otežavao je i njihov "turski" balast, čak "turski grijeh", pa je u potpunosti upravo Muhidin Džanko, danas zasigurno najbolji poznavalac Bašagićeva djela i njegove biografije, kad zaključuje da je istina da se u ličnoj dokumentaciji Bašagić izjašnjavao kao Hrvat, "ali bismo to 'hrvatstvo' najprije mogli okarakterizirati kao 'administrativnu nacionalnost' i kao historijsku nuždu po kojoj su se Bošnjaci već nekako morali izjašnjavati u administrativnom pogledu", dok "o nekom svjesnom nacionalnom 'hrvatstvu' kod Bašagića teško je govoriti".¹⁶⁶ Uz nastojanja "nacionaliziranja muslimana" sa strane hrvatske i srpske nacionalne ideje 19. st. i zbuđenost koju je takvo što proizvodilo u bošnjačkoj zajednici, u pitanju je, dakle, i svojevrsna bošnjačka mimikrija u etno-nacionalnoj identifikaciji i prilagođavanje povijesnim okolnostima višedesetljetne zvanične nepriznatosti zasebnog muslimanskog ili bošnjačkog etno-nacionalnog identiteta i mogućnosti izjašnjavanja u tom smislu. A takvo što, ovaj put iznutra, iz same bošnjačke zajednice, rezultiralo je značajnim posljedicama i po ideju, status i identitet kako bošnjačkog književnog stvaranja, tako i cjeline bosanskohercegovačke književnosti kao takve.

Sve ovo neki su od ključnih razloga da u novijoj bošnjačkoj književnosti do Drugog svjetskog rata gotovo da nema iole značajnijeg autora koji nije, makar u jednom trenutku, priklonio se bilo hrvatskoj, bilo srpskoj nacionalnoj orijentaciji (ili objema), ili, pak, pristao na to da bude uvršten u kontekst hrvatske ili srpske književnosti, a što će, iako ne na identičan način, biti pojava prisutna i nakon ovog vremena, sve do trenutka zvaničnog političkog priznavanja bosanskohercegovačke, a potom i bošnjačke književnosti, odnosno zasebnog etno-nacionalnog identiteta bosanskih

¹⁶⁵ Citirano prema: Muhidin Džanko, *Dr. Safvet-beg Bašagić (Mirza Safvet: Vitez pera i mejdana): Intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006, str. 27.

¹⁶⁶ Muhidin Džanko, *Dr. Safvet-beg Bašagić (Mirza Safvet: Vitez pera i mejdana): Intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006, str. 27.

muslimana, ali i nakon toga. U ovakvim prilikama, stoga, jesu bile moguće i takve groteskne situacije da npr. Musa Ćazim Ćatić, najznačajniji pjesnik bošnjačke moderne, 1899. godine slavi svoje srpstvo u pjesmi *Srpski ponos*, 1903. svoje bošnjaštvo u pjesmi *Ja sam Bošnjak*, a 1914. svoje hrvatstvo u pjesmi *Bosni*.¹⁶⁷ Ili da Ćatićev savremenik Avdo Karabegović Hasanbegov u također tri pjesme iskazuje tri potpuno različita, čak oprečna i nespojiva kolektivna osjećanja i opredjeljenja: svoj gorljivi bosanski patriotizam u pjesmi *Bosančice*, svoje emocionalno naglašeno nacionalno srpstvo, uključujući i žal za vidovdanskom žrtvom na Kosovu polju u pjesmi *U oči Vidova 1898*, ali i svoju neskrivenu turkofiliju i veličanje upravo vojničke slave Osmanskog carstva u pjesmi *Himna Nj. C. V. Sultanu Abdul-Hamidu Hasanu gaziji II*, sve to u istoj pjesničkoj zbirci, iz 1902. godine.¹⁶⁸ Ili da, pak, u drugoj polovini 20. st. Mak Dizdar, jedan od najvećih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih pjesnika ikad, ali i autor čije je djelo ključno obilježeno Bosnom, posebno pjesnička knjiga *Kameni spavač* (1966) i knjiga *Stari bosanski tekstovi* (1969), bude uvršten u hrvatsku, a njegov rođeni brat Hamid Dizdar, također pisac, u srpsku književnost.

Nesumnjivo, sve ovo, tj. ukupni procesi “nacionaliziranja muslimana” i ovakav odnos prema bošnjačkom književnom stvaranju, na vrlo važan način reflektira se na književnohistorijski status i identitet bošnjačke književnosti kao takve, ali i cjeline bosanskohercegovačkog književnog stvaranja. No, isto se odnosi i na dugu tradiciju bošnjačke i bosanskohercegovačke književne i uopće identitetske samosvijesti koja je prisutna još u samim književnim počecima, a posebno u usmenoj književnosti Bošnjaka, gdje postoji praktično stoljećima, pri čemu je ona vidljiva i u prvim izvan-književnim ili vanjskim vijestima o ovom književnom stvaranju. Kako je istaknuto, i ova, prednaučna tradicija ideje o bošnjačkoj književnosti kao takvoj bit će izrazito važna za niz kasnijih nastojanja u pravcu književnohistorijske sistematizacije i određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini, ali je isto tako činjenica da su sva ova nastojanja bitno obilježena upravo i procesima “nacionaliziranja muslimana”, naravno u negativnom smislu, i da takvo što i danas opterećuje ono što je književnohistorijski status i identitet bošnjačke, ali i ukupne bosanskohercegovačke književnosti. Riječ

¹⁶⁷ Usp.: Enes Duraković, *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2012, str. 109-110.

¹⁶⁸ Usp.: Staniša Tutnjević, “Muslimanska nacionalna svijest i književnost u dvadesetom vijeku”, *Nacionalna svijest i književnost Muslimana: O pojmu muslimanske/bošnjačke književnosti*, Narodna knjiga / Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2004, str. 74-76.

je, dakle, o naročitoj dinamici, odnosno o suprotnim silnicama, a koje su, svaka sa svoje strane, oblikovale i svijest o onom što je književnohistorijski status i identitet bošnjačke književnosti, kao i cjeline književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini.

I procesi “nacionaliziranja muslimana” i sasvim suprotni procesi bošnjačke i bosanskohercegovačke književne samosvijesti jesu, dakle, svojevrsne konstante u povijesti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, pa su – po prirodi stvari – sve ovo i pitanja kojima se bosnistika treba i mora baviti, naročito ukoliko želi napokon jasno i cjelovito artikulirati i vlastiti književnonaučni status i identitet kako u književnoteorijskom, tako i u književnohistorijskom smislu. Pritom, a s obzirom na to da ova i ovakva pitanja nisu samo usko književnog karaktera već su i znatno šira – kulturalna, takvo što znači da se književna bosnistika treba okrenuti i ka širim kulturološkim perspektivama, a što kao rezultat može imati i konstituiranje naročite kulturalne bosnistike. Tek tad bilo bi moguće upravo cjelovito i književnoteorijski i književnohistorijski definirati status i identitet kako bošnjačke, tako i ukupne bosanskohercegovačke književnosti, tim prije što složenost bosanskohercegovačke književne situacije, odnosno složenost uopće bosanskohercegovačkog književnog pitanja proizlazi posebno iz upravo kulturalne složenosti Bosne i Hercegovine. O važnosti i mogućnostima ovakvog kulturološkog zaokreta svjedoči, između svega ostalog, i koncepcija interliterarne i interkulturalne historije književnosti, za koju je podjednako, bez ikakvih međusobnih napetosti i konkurencije, prihvatljiva i ideja bosanskohercegovačke, ali i, naravno, ideja bošnjačke književnosti, sasvim, dakle, u skladu s onim što je zbilja književne i kulturne povijesti Bosne i Hercegovine. Jer, u konačnici, i književnoteorijski i književnohistorijski gledano, ideja bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice podrazumijeva upravo onaj naročiti “bosanskohercegovački književni mozaik” i njegovu osobenu književnopovijesnu dinamiku koju je promovirala bošnjačka i bosanskohercegovačka književna historiografija naročito od sedamdesetih godina 20. st. pa nadalje nastojeći, nakon niza desetljeća njihova negiranja, napokon afirmirati i zvanično etablirati kako ideju bosanskohercegovačke, tako i ideju bošnjačke književnosti kao takve.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Usp.: Sanjin Kodrić, “Bošnjačka književnost i kulturalna bosnistika: Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti”, *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Zbornik radova, Preporod, Brčko, 2017, str. 25-42.

II.
Pitanja i problemi
književnohistorijske sistematizacije

Preporod prije preporoda?

(Pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije”
i počeci novije bošnjačke književnosti)

1.

Uz usmenu književnost kao paralelni podsistem iz domena oralne kulture, bošnjačku književnost u povijesnorazvojnom smislu čine dva međusobno bitno različita i uglavnom jasno odvojena podsistema koji se javljaju u osnovi sukcesivno, na način relativno pravilne historijske postupnosti. Prvi obuhvata stariju bošnjačku književnu praksu, koja je suštinski dio orijentalno-islamske kulture i civilizacije, a na temeljima zajedničke bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti razvijala se tokom osmanske vlasti u današnjoj Bosni i Hercegovini te susjednim južnoslavenskim sredinama koje su povijesno bile vezane za osmansku Bosnu (1463–1878). Ona se, s jedne strane, ostvarivala na orijentalno-islamskim jezicima, prije svega na osmanskome turskom, a potom i na arapskom te perzijskom jeziku, posebno u sferi elitne književne prakse, i kao takva predstavljala je integralni dio širokog, transkontinentalnog književnog sistema koji bi se sasvim primjereno mogao nazvati i osmanskome interliterarnome zajednicom, a u kojem je inače posebno, povlašćeno mjesto imala poezija, naročito tzv. divansko pjesništvo.¹ S druge strane, uz tradiciju bosaničke pismenosti i u osnovi paraliterarnog fenomena koji je poznat pod imenom tzv. krajišničkih pisama ili epistolarne literature,² sastavni dio sistema starije bošnjačke književnosti jeste i tzv. alhamijado književnost, tj. književno, a opet prvenstveno pjesničko stvaranje na narodnom, bosanskom jeziku i arebici kao

¹ Usp. npr.: Fehim Nametak, *Divanska književnost Bošnjaka*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1997; Enes Duraković, Esad Duraković i Fehim Nametak, prir., *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. 1, *Starija književnost*, Alef, Sarajevo, 1998. i sl.

² Usp. npr.: Muhsin Rizvić, “Krajišnička pisma”, *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994; Muhamed Nezirović, “Značaj krajišničkih pisama za bošnjačku kulturu”, *Krajišnička pisma*, prir. Muhamed Nezirović, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 2004; Lejla Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010. i sl.

arapskom pismu prilagođenom glasovnom sistemu bosanskog jezika.³ Na ovaj način, Bošnjaci su i tokom osmanske vlasti u Bosni cjelovito kontinuirali i tradiciju pisanja te književnog stvaranja na narodnom jeziku slično drugim muslimanskim narodima širom Osmanskog carstva, pa i šire, naravno također u duhu orijentalno-islamske kulture i civilizacije, ali ovaj put vidno bliže sferi pučke pismovnosti i književno-umjetničkog senzibiliteta, no što je, međutim, posebno važno u smislu neprekinutog održavanja veze s tradicijom pisanja te književnog rada na narodnom jeziku, a na kojem je, naravno, u sferi oralne kulture sve ovo vrijeme postojala i razvijala se i usmena književnost Bošnjaka.⁴

Drugi podsistem bošnjačke književnosti obuhvata, pak, noviju bošnjačku književnu praksu, koja je prije svega dio zapadno-evropske kulture i civilizacije, a koja se zvanično počinje razvijati nakon austrougarske okupacije Bosne 1878. godine, odnosno upravo u onom povijesnom trenutku kad se prekida višestoljetno postojanje starije bošnjačke književnosti – kraj jednog značio je, dakle, početak drugog podsistema bošnjačke književne povijesti, barem prema uobičajenoj književnohistorijskoj sistematizaciji.⁵ U tom smislu, početkom novije bošnjačke književnosti kao cjelina smatra se književna praksa iz vremena austrougarske okupacije Bosne (1878–1918), odnosno tzv. književnost preporodnog doba, kako ju je pionirski označio njezin, bez i najmanje sumnje, najznačajniji proučavalac Muhsin Rizvić, koji će, kao jedan od najvažnijih historičara bošnjačke književnosti uopće, ponuditi i danas najcjelovitiji te uopće najrelevantniji književnohistorijski prikaz ovog izrazito važnog segmenta ukupne bošnjačke književne povijesti.⁶ Istina, Rizvić će stvarni početak novog, zapadno-evropski orijentira-

³ Usp. npr.: Abdurahman Nametak, "Uvod", *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, prir. Abdurahman Nametak, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1981; Muhamed Huković, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1986; Muhsin Rizvić, "Pojavni okviri i unutarne osobenosti alhamijado literature", *Zbornik alhamijado književnosti*, prir. Muhamed Huković, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 1997. i sl.

⁴ Usp. npr.: Đenana Buturović i Munib Maglajlić, prir., *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. 2, *Usmena književnost*, Alef, Sarajevo, 1998.

⁵ Usp. npr.: Muhsin Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Mašleša, Sarajevo, 1985; odnosno: Muhsin Rizvić, "Poetika bošnjačke književnosti", *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994. i sl.

⁶ Usp.: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1-2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973; odnosno: Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*, El-Kalem, Sarajevo, 1990.

nog bošnjačkog književnog rada ostvarenog u punom kapacitetu pomjeriti tek u 1887. godinu kao godinu objavljivanja sakupljačke zbirke *Narodno blago* ključnog bošnjačkog proevropskog reformatora Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, a koju smatra naročitom osnovom za svu kasniju bošnjačku književnu praksu nakon tzv. "gluhog doba".⁷ Pa ipak, upravo Rizvićeva razumijevanja bošnjačke književnosti iz vremena preporoda uspostaviti će vladajuću književnohistorijsku koncepciju bošnjačke književnosti kao cjeline s njezina dva temeljna podsistema u pisanom književnom stvaranju, a gdje se upravo 1878. godina pojavljuje kao godina ključnog, odlučujućeg razgraničenja starije i novije bošnjačke književnosti:

Politički su preokreti bitno određivali historiju Bošnjaka od samog njena začetka, pa tako i historiju njihove književnosti; i uvjetovali smjene epoha: nakon vremena srednjovjekovne bosanske države došlo je, prvo, razdoblje osmanlijske vladavine u Bosni, sa civilizacijom islamskog Istoka, kada se stvara i slavensko-islamski etnos; zatim, austrougarsko razdoblje, sa prodorom evropske civilizacije; period Kraljevine Jugoslavije, kao prve zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca; te poslijeratna era, u kojoj je, ali tek od početka sedamdesetih godina, i bošnjački narod politički priznat kao nacionalna činjenica. Unutar ovih poglavlja povijesti konstituiraju se u bošnjačkoj književnosti karakteristične književne pojave i stilske formacije, koje u starijim vremenima nose slavensko-orijentalna duhovna i estetska obilježja, te bosančičku i arebičku pismenost, dok se od druge polovine XIX stoljeća, kada nastupa razdoblje preporoda na narodnosnim osnovama i proces evropeizacije, uz usvajanje latiničke i ćirilike pismenosti, one napoređuju, sa zakašnjenjem, ali i sa pristizanjem, sa stilovima drugih naših južnoslavenskih književnosti.⁸

Ovakva Rizvićeva koncepcija razvoja bošnjačke književnosti i njezinih podsistema u osnovi je kao cjelina neosporiva te i dalje prihvatljiva u smislu opće književnohistorijske sistematizacije. Rizvić je nesumnjivo upravu onda kad temeljne periode bošnjačke književne prošlosti raščlanjuje prema ključnim, a posebno korjenitim preokretima u društveno-političkoj povijesti jer ovakvo što, naravno, bitno je određivalo i stanje te povijesnu dinamiku i u samoj književnosti te kulturi uopće, a što, međutim, nipošto ne

⁷ Usp.: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973; odnosno: Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (18870–1918)*, El-Kalem, Sarajevo, 1990.

⁸ Muhsin Rizvić, "Poetika bošnjačke književnosti", *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 8.

znači i zanemarivanje imanentnih, unutarknjiževnih povijesnorazvojnih procesa i pojava. To je slučaj i s književnošću preporodnog doba, koja zasigurno jeste ključno determinirana austrougarskom okupacijom Bosne, no Rizvićeva koncepcija razvoja bošnjačke književnosti i njezinih podsistema, posebno u slučaju preporodne književne prakse i značenja 1878. godine s ovim u vezi, umnogome je zasnovana i na nekoliko značajnih ranijih razumijevanja ovog problema, pa i na važan način oblikovana između ostalog i njima.

Na razdjelni karakter 1878. godine, odnosno bošnjačke književne prakse iz vremena austrougarske okupacije Bosne skrenuta je, naime, pažnja i znatno prije Muhsina Rizvića kao najtemeljitijeg bošnjačkog historičara književnosti, a prve, iako diskretne naznake ovakvog čega daju se pratiti već kod spomenutog Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, koji će se u svojim različitim radovima dotaći i pojedinih pitanja književnohistorijske naravi, čime će inače njegovo djelo postati i neka vrsta preteče kasnije moderne bošnjačke književne historiografije.⁹ Tako npr. već u svojoj knjižici *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (1893) Ljubušak kao dva različita toka u bošnjačkoj književnosti podrazumijeva ono što se danas određuje kao starija te novija bošnjačka književnost, i to tako da prvi tok vezuje za osmanski, a drugi za svoj savremeni, odnosno upravo austrougarski povijesni period u Bosni, pri čemu u svojem, austrougarskom vremenu insistira na važnosti književnog stvaranja na maternjem jeziku, a čemu kao potporu navodi i primjere književne prakse na maternjem jeziku upravo iz osmanskog perioda.¹⁰ Ovakvo razlikovanje onog što je starija i novija bošnjačka književnost kod Ljubušaka je, međutim, još eksplicitnije u radu *O našijem pjesnicima i književnicima*, objavljenom u dodatku drugog sveska njegove također sakupljačke zbirke *Istočno blago* (1897), inače radu koji bi se mogao smatrati već pouzdanijim početkom

⁹ Usp.: Sanjin Kodrić, "Utemeljenje moderne bošnjačke književne historiografije (Od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka do dr. Safvet-bega Bašagića)", *Pismo*, god. XIII, br. 1, Sarajevo, 2015, str. 140-154. Sličnu ideju o Ljubušaku kao začetniku književnonaučne misli kod Bošnjaka iznosi i Muhidin Džanko, označavajući njegov polemičko-publicistički rad kao mjesto zasnivanja "nacionalne (bošnjačke) književne kritike" (usp.: Muhidin Džanko, "Zasnivanje nacionalne (bošnjačke) književne kritike u polemičko-publicističkom radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka", u: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, prir. Muhidin Džanko, Dobra knjiga, Sarajevo, 2008).

¹⁰ Usp.: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, "Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini", *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, prir. Muhidin Džanko, Dobra knjiga, Sarajevo, 2008, str. 39.

moderne bošnjačke historije književnosti. Ovaj put “prebirajući istočno blago”, Ljubušak je, naime, sabrao “lijepu rukovjet i našeg domaćeg narodnog blaga” orijentalno-islamske kulturalno-civilizacijske provenijencije,¹¹ te na ovom mjestu predstavlja i – kako kaže – “ilahije i kaside bosanskih derviša”, odnosno neke od pjesničkih tekstova njemu poznatih i važnih autora bošnjačke alhamijado književne prakse, a za koje konstatira kako “vrijede da se zabilježe kao kulturno-historičke uspomene iz onog doba, za koje je o unutrašnjem životu naroda u Bosni i Hercegovini slabo što pribilježeno”¹². Iz samog konteksta potpuno je jasno da Ljubušak misli na osmanski period u historiji Bosne i da ga i u književno-kulturalnom smislu razlikuje od austrougarskog vremena kao kasnijeg povijesnog perioda koji je ne samo različit već i jasno odvojen od prethodnog.

Uz druge moguće slične primjere u međuvremenu, ovakvo što slučaj je – i to sad već daleko ozbiljniji i neuporedivo naučniji s obzirom na epistemološke standarde vremena o kojem je riječ – posebno u bečkoj doktorskoj disertaciji *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der Orientalischen Literatur* (1910),¹³ odnosno u knjizi *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (1912)¹⁴ Safvet-bega Bašagića, inače, uza sve ostalo, i prvog stvarnog bošnjačkog historičara književnosti,¹⁵ mada je i kod Bašagića razdjelni karakter 1878. godine također još uvijek nerezolutan. Baveći se bošnjačkim autorima na “istočnom Parnasu”, Bašagić, naime, u po njegovoj sistematizaciji posljednji, četvrti period razvoja bošnjačkog književnog stvaranja na orijentalno-islamskim jezicima, ili – kako to kaže – u “četvrtu periodu”, smješta i Mehmeda Šakira Kurtćehajića, prvog bošnjačkog novinara

¹¹ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, “Nekoliko riječi”, *Istočno blago*, sv. 2, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Lamija Hadžiosmanović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 7.

¹² Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, “O našijem pjesnicima i književnicima”, *Istočno blago*, sv. 2, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Lamija Hadžiosmanović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 186.

¹³ Rukom pisani original Bašagićeve doktorske disertacije pohranjen je u Univerzitetskoj biblioteci u Beču, a jedna od njezinih kopija u posjedu je autora ovog rada.

¹⁴ Usp.: Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912; odnosno: Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, prir. Džemal Čehajić i Amir Ljubović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1986.

¹⁵ Usp. npr.: Muhidin Džanko, *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet – vitez pera i mejdana): Intelektualna povijest i ideološki upotreba djela*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006.

i publicista u zapadno-evropskom smislu riječi i uopće jednog od prvih gorljivih zagovornika zapadno-evropske kulture među Bošnjacima,¹⁶ a što će kasnije na svoj način uraditi i Rizvić.¹⁷ Time, zapravo, u određenoj mjeri Bašagić i dalje više implicitno, ali nesumnjivo eksplicitnije nego Ljubušak sugerira da se pojava drugačijeg, u zapadno-evropskom duhu utemeljenog bošnjačkog književnog i kulturnog stvaranja javlja tek s austrougarskom okupacijom Bosne, iako – istini za volju – istovremeno naglašava i to da je “daroviti i poletni mladić Mehmed Šakir-ef. Kurtćehajić” “prva lastavica koja je navijestila duševni preporod u Bosni i Hercegovini”¹⁸. Mada to, naravno, ne mora nužno biti intencionalan, svjesno vođen čin, na ovakav način Bašagić je, nesumnjivo, na dodatnom, još više sudbonosno-prekretnom značaju dao narednoj, upravo svojoj generaciji u bošnjačkoj književnosti i kulturi, koja i jeste, naravno, odigrala ključnu historijsku ulogu u ovom smislu, stvarajući sasvim neposrednu, najrealniju osnovu za razvoj cjelokupne kasnije bošnjačke književnosti i kulture. To što će, uostalom, biti i opće mjesto u svim kasnijim književnohistorijskim osvrtima na bošnjačku književno-kulturalnu praksu s kraja 19. i početka 20. st., kao npr. onda kad se, vrlo blisko Bašagićevoj ocjeni Kurtćehajića, slično tvrdi upravo za Bašagića, tj. da je autor čiji je ukupni kulturni rad neupitna “temeljnica poetsko-duhovne konstitucije bosanskohercegovačkih Muslimana u fazi njihova snažnog i istorijski nezaobilaznog kretanja ka modernom svijetu, modernom utemeljenju duha i senzibiliteta”¹⁹.

Uz, između ostalog, knjižicu *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas* (1912) Hamdije Kreševljakovića²⁰ i knjigu *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade* Milana Preloga (objavljenu najvjerovatnije između 1913. i 1916. godine), odnosno njezino poglavlje *Rad*

¹⁶ Usp.: Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, prir. Džemal Ćehajić i Amir Ljubović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1986, str. 203-205.

¹⁷ Usp.: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 38-43.

¹⁸ Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, prir. Džemal Ćehajić i Amir Ljubović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1986, str. 203.

¹⁹ Midhat Begić, “Izabrana djela Safveta Bašagića”, *Raskršća IV: Bosanskohercegovačke književne teme, Djela*, knj. V, prir. Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Veselin Masleša / Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 194.

²⁰ Hamdija Kreševljaković, *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo, 1912.

muslimana na književnom polju,²¹ godina 1878. javit će se kao razdjelna godina između starije i novije bošnjačke književnosti i u prvim većim i ozbiljnijim istraživanjima bošnjačke književne prakse koja se javlja s osmansko-austrougarskom smjenom u Bosni. Pored i drugih mogućih primjera, to je slučaj i u knjizi *Anfänge der Europäisierung im Kunstschrifttum der moslimischen Slaven in Bosnien und Herzegowina* (1934) uglednog njemačkog slavista Maximiliana Brauna, koji će sad već sasvim eksplicitno uspostaviti osnovne obrise teze da je upravo u slučaju ovog dijela bošnjačkog književnog stvaranja riječ o početku vrlo složene tranzicije književnog rada iz konteksta orijentalno-islamske u kontekst zapadno-evropske kulture i civilizacije.²² Prema Braunu, osmanski period u povijesti bošnjačke književnosti i kulture posebno karakterizira “određivanje islamske svijesti, pridržavanje slavenskih narodnih osobenosti i u izvjesnom smislu negativan odnos prema Evropi”, pri čemu je – kako smatra autor – ovdje prisutan “krajnje tipičan nedostatak svakog unutrašnjeg razvoja pa i na polju književnosti”²³. Otud, “za proučavanje evropeizacije, dakle, dolazi u obzir samo književnost iz vremena nakon okupacije”²⁴, vrlo rezolutno i potpuno eksplicitno zaključuje Braun, fiksirajući na ovaj način 1878. godinu kao razdjeljujuću i apsolutno prekretnu, odnosno kao nultu godinu za početak nove, drugačije, zapadno-evropski orijentirane bošnjačke književne prakse:

Dolazak austrougarskih trupa okončava “orijentalni period” bosanskohercegovačke historije, a za cijelu zemlju, pogotovo za muslimansko stanovništvo, predstavlja potpuno novu orijentaciju koju u prvoj liniji obilježavaju dva procesa: odvajanje od Orijeanta te političko i kulturno priključenje Evropi.²⁵

Iako je Rizvić, naravno, bitno drugačije i nesumnjivo objektivnije vrednovao stariju bošnjačku književnu tradiciju, a prije svega bez Braunovih očitih orijentalističkih i evropocentričkih stereotipa i s nemjerljivo boljim poznavanjem stvarnog stanja bošnjačke književne baštine, te iako

²¹ Usp.: Milan Prelog, “Rad muslimana na književnom polju”, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, knj. 2 (1739–1878), Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo, s. a.

²² Usp.: Maximilian Braun, *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2009.

²³ Maximilian Braun, *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2009, str. 40–41.

²⁴ Maximilian Braun, *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2009, str. 7.

²⁵ Maximilian Braun, *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2009, str. 42.

je jasno ukazao i na njezine prve u ovom smislu ozbiljnije susrete s modernom Evropom u drugoj polovini 19. st.,²⁶ upravo na ovim i ovakvim shvaćanjima, počev od Ljubušaka pa nadalje, utemeljit će se, očito, u značajnoj mjeri i Rizvićevo razumijevanje početaka novije bošnjačke književnosti, naravno bez podlijevanja procesima hrvatskog ili srpskog “nacionaliziranja muslimana” koji su bili prisutni i kod npr. Bašagića i Kreševljakovića, kao i kod niza drugih autora prije Rizvića.²⁷ Ovom korpusu literature koja je bitno oblikovala Rizvićevo razumijevanje ove vrste neizostavno treba priključiti i knjižicu *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine* (1938) Muhameda Hadžijahića,²⁸ ali i dva neobjavljena rukopisa o povijesti bošnjačke književnosti – *Muslimanski književni pokret* Abdurahmana Nametka iz 1939. godine, knjižicu koja je Rizviću neupitno bila poznata,²⁹ i studiju *Književno stvaranje*, tj. historijski pregled književnosti “Hrvata muslimana” koji je za projekt *Monografija muslimanske historije* napisao Enver Čolaković vjerovatno 1943. ili 1944. godine, a koji je Rizviću također mogao biti poznat.³⁰ I u ovim radovima, naime, upravo kraj osmanske vlad-

²⁶ Usp.: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 17-33.

²⁷ Usp.: Alija Isaković, prir., *O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb, 1990.

²⁸ Usp.: Muhamed Hadžijahić, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine*, naklada Omera Šehića, Sarajevo, 1938.

²⁹ Knjižica *Muslimanski književni pokret* dr. Abdurahmana Nametka, barem prema postojećim podacima, nikad nije izdana kao takva – moguće je da je štampu spriječilo izbijanje Drugog svjetskog rata, dok je nakon rata Nametak jedno vrijeme bio u političkoj nemilosti, pa vjerovatno iz tog razloga nije ni tad mogao štampati knjigu, a uz ovo i sama bošnjačka književnost u ovo vrijeme bila je kao takva politički “suspendirana”. Knjižica je sačuvana kao strojopisni tekst od 89 stranica A4-formata u rukopisnoj ostavštini prof. dr. Muhsina Rizvića pohranjenoj u Biblioteci Instituta za bošnjačke studije pri BZK “Preporod”, gdje ju je nedavno pronašla i bibliotečki obradila voditeljica Biblioteke Isma Kamberović. Tragom ove informacije Nametkovu knjižicu prvi spominje i u osnovnim naznakama njezin sadržaj predstavlja doc. dr. Nehrudin Rebihić u fusnoti u radu o književnom djelu Hamida Šahinovića Ekrema (usp.: Nehrudin Rebihić, “Hamid Šahinović – Ekrem: pjesnik, prozaist i dramski pisac: 80 godina od smrti”, *Godišnjak*, god. XVI, BZK “Preporod”, Sarajevo, 2016, str. 505). Kolegi Rebihiću zahvaljujem se na informaciji o Nametkovoj knjižici i ustupljenoj njezinoj kopiji.

³⁰ Studija *Književno stvaranje* Envera Čolakovića nastala je u Sarajevu pod okupacijom tzv. NDH, što je jedan od razloga zbog kojih kasnije nije objavljena, uz činjenicu da je i njezin autor nakon Drugog svjetskog rata bio u političkoj nemilosti. Sačuvana je kao strojopisni tekst od 39 stranica A4-formata u Historijskom arhivu u Sarajevu, gdje je pohranjen i ostatak rukopisa *Monografije muslimanske historije* (usp.: *Rukopis monografije*

sti u Bosni 1878. godine identificira se kao zvanični završetak one književne prakse koja se danas određuje pojmom starije bošnjačke književnosti, mada, istina, Hadžijahić, koji se pod imenom “hrvatske muslimanske književnosti prije 1878. godine” bavio zapravo bošnjačkom alhamijado književnošću, navodi i jedan broj alhamijado autora koji su stvarali i nakon smjene osmanske austrougarskom vladavinom u Bosni. Pritom, posebno treba istaći upravo neobjavljenu Nametkovu knjižicu, koja predstavlja prvi stvarno cjeloviti sintetski pregled bošnjačkog preporodnog književnog stvaranja te u tom kontekstu i izrazito važnu osnovu za kasnija istraživanja u ovom području Muhsina Rizvića. Štaviše, po svemu sudeći, Nametkova ideja “muslimanskog književnog pokreta” bila je od presudne važnosti za oblikovanje ideje o “književnom stvaranju muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine”, odnosno o “bosanskomuslimanskoj književnosti u doba preporoda” kod Muhsina Rizvića, koji pod ovim određenjem podrazumijeva u osnovi isto što i Nametak pod svojim. Čak se može pretpostaviti da je Nametak, budući da je vjerovatno bio onemogućen da ga sam objavi, svoj *Muslimanski književni pokret* ustupio Rizviću kao pomoć u njegovu radu, mada Rizvić ovu knjižicu ne navodi u svojim izvorima, a o razlozima za takvo što moguće je trenutno samo nagađati (pri čemu ne treba isključiti ni mogućnost da je takvo što bila i stvar međusobnog Nametkova i Rizvićeva dogovora, posebno uzevši u obzir Nametkov poslijeratni status, kao i društveno-političke okolnosti u kojima je radio Rizvić). U svakom slučaju, evidentno je da je Nametkova knjižica Rizviću bila jedan od prvih i ključnih putokaza za njegovo detaljno ispitivanje građe bošnjačkog književnog stvaranja iz vremena austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, pa su i zbog toga brojne sličnosti između Nametkove slike “muslimanskog književnog pokreta” i Rizvićeve slike “bosanskomuslimanske književnosti u doba preporoda”, uključujući i stav o prekretnom karakteru 1878. godine u povijesti bošnjačke književnosti.

muslimanske historije, sastavi raznih autora, hrvatski jezik, latinica, strojopis, 265 listova, Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka “Varia”, ZV-491). Studiju je nedavno otkrio prof. dr. Muhidin Džanko, kojem se ovom prilikom zahvaljujem na informaciji o ovom zaboravljenom, a vrlo važnom književnohistoriografskom izvoru. Također, Muhidin Džanko dao je i prvi književnohistoriografski opis Čolakovićeve studije (usp.: Muhidin Džanko, “Bosanski identitet kao protuteža nominalnom hrvatstvu i hrvatsko-muslimanskom književnom kanonu: Kratki i neobjavljeni povijesni pregled bošnjačke književnosti Envera Čolakovića”, *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Zbornik radova, Preporod, Brčko, 2017, str. 137-148.).

Niz ovih i ovakvih razumijevanja, svaki na svoj način, odredio je, daleko, u značajnoj mjeri Rizvićevu koncepciju razvoja bošnjačke književnosti kao cjeline te njezine prijelomne povijesnorazvojne tačke, a upravo od Rizvića, a posebno iz njegove koncepcije književnosti preporodnog doba, ovo gledište naslijedila je u osnovi i sva kasnija bošnjačka i bosanskohercegovačka književna historiografija. To je slučaj i s najnovijim istraživanjima ove vrste, koja će od Rizvićeve koncepcije preporodne književnosti manje ili više odstupati ili unekoliko modificirati je prema svojim viđenjima u jednom broju drugih važnih pojedinosti, ali ipak ne i u pogledu onog što je određenje povijesne tačke u kojoj se počinje razvijati preporodna književna praksa, odnosno novija bošnjačka književnost uopće. Ovakvo što prisutno je, naime, i onda kad se za preporodni period u bošnjačkoj književnosti i kulturi predlažu važne inovativne, alternativne terminološke odrednice poput npr. “perioda tranzicije”³¹ ili neke druge ovom slične i bliske terminološko-konceptualne mogućnosti poput npr. “književnosti folklornog romantizma i prosvjetiteljskog realizma preporodnog doba”³², pa ni ove ideje u osnovi ne napuštaju temeljna Rizvićeva shvatanja u pogledu značenja 1878. godine.

Nešto drugačije, međutim, funkcionira knjiga *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana* (1933) Mehmeda Handžića,³³ koja je također bila poznata Rizviću, jednako kao i njezina ranija verzija *Al-Ġawhar al-asnā fī tarāġim wa šuʿarā Būsna* (1930),³⁴ izvorno objavljena na arapskom jeziku tokom autorova boravka na studiju na glasovitom univerzitetu Al-Azhar u Kairu, a koja inače nije potpuno istovjetna sa svojom bosanskom inači-

³¹ Usp.: Muhidin Džanko, *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet – vitez pera i mejdana): Intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006; odnosno: Vedad Spahić, “*Make up* i tranzicijske bore: neki metodološko-historijski aspekti proučavanja bošnjačke književnosti austrougarskog perioda”, *Prokruštova večernja škola*, bosniaArs, Tuzla, 2008.

³² Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 104-118.

³³ Usp.: Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1933; odnosno: Mehmed Handžić, “Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju”, *Teme iz književne historije, Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogladalo, Sarajevo, 1999.

³⁴ Usp.: Mehmed Handžić, *Al-Ġawhar al-asnā fī tarāġim wa šuʿarā Būsna*, Kairo, 1349. (1930); odnosno: Mehmed Handžić, “Blistavi dragulj: Životopisi učenjaka i pjesnika iz Bosne”, prev. Mehmed Kico, *Teme iz književne historije, Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogladalo, Sarajevo, 1999.

com³⁵ te koja je Rizviću vjerovatno bila nedostupna zbog jezičke barijere, mada je za ovu knjigu nesumnjivo znao zahvaljujući njezinu prikazu kod Mahmuda Traljića.³⁶ Slično svojim prethodnicima, a pogotovo Safvet-begu Bašagiću, Handžić se u objema svojim knjigama bavi bošnjačkim književnim autorima koji su tokom osmanske vlasti u Bosni stoljećima stvarali na orijentalno-islamskim jezicima počev od Mahmud-paše Adnija, velikog vezira sultana Mehmeda El-Fatiha iz 15. st., pa nadalje, ali i autorima koji su na osmanskome turskom, arapskom ili perzijskom jeziku pisali i druge tekstove, odnosno radove iz područja šire shvaćenog književnog rada, tj. iz oblasti vjerskih nauka, islamske mistike, filozofije, logike i sociologije, historiografije, gramatike, leksikografije i stilistike, ali i matematike te prirodnih nauka itd., s jedne strane, dok se, s druge strane, bavio i bošnjačkim alhamijado književnim stvaranjem, prateći njegov nastanak i višestoljetni razvitak kao osobene književne prakse Bošnjaka na narodnom, bosanskom jeziku. Ono što je, pak, drugačije kod Handžića jeste to da se ovaj autor u svojim bavljenjima “književnim radom bosansko-hercegovačkih muslimana” ne zaustavlja na 1878. godini kao razdjelnici u bošnjačkom književnom stvaranju, pa se uz pisce iz osmanskog vremena bavi i piscima iz postosmanskog doba, a koji su na neki od načina nastavljali bilo bošnjačko književno stvaranje na orijentalno-islamskim jezicima, bilo arebičko-alhamijado književnu praksu. Uz napomenu “da i danas među nama imade ljudi koji imaju pjesama na turskom jeziku”³⁷, tako se kod Handžića zajedno sa svojim prethodnicima iz ranijih stoljeća bez neke posebne razlike javljaju ne samo autori sa samog prijelaza 19. i 20. st., a kakvi su npr. pjesnikinja Habiba, kći Ali-paše Rizvanbegovića, Arif Hikmet-beg Rizvanbegović, Ali-pašin unuk, ili Ibrahim-beg Bašagić Edhem, inače otac Safvet-bega Bašagića, već i Muhamed Enveri Kadić, autor koji je svoju hroniku Bosne pisao sve do početka tridesetih godina 20. st. i vremena Kraljevine Jugoslavije, a posebno Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, koji je kod Handžića prisutan i kao pjesnik na osmanskome turskom jeziku s pjesnič-

³⁵ Usp.: Esad Duraković, “Prosvjetiteljski zanos Handžićev”, u: Mehmed Handžić, *Teme iz književne historije*, Izabrana djela, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogledalo, Sarajevo, 1999.

³⁶ Usp.: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 18.

³⁷ Mehmed Handžić, “Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju”, *Teme iz književne historije*, Izabrana djela, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogledalo, Sarajevo, 1999, str. 379.

kim imenom Muhibi Ljubušak, a potom i kao književno-kulturni radnik na bosanskom jeziku i zapadnoj pismenosti.³⁸ Ističući da u svojoj knjizi ne može ne spomenuti i “dvojicu zaslužnih ljudi za historiju muslimana u Bosni i Hercegovini”³⁹, Handžić, pored svih drugih autora kojima se podrobnije bavi ili koje spominje, piše čak i o Sejfudin-efendiji Kemuri, piscu historiografskih tekstova, prevodiocu s osmanskog turskog, ali i pjesniku na ovom jeziku s kraja 19. i početka 20. st., ali i o Safvet-begu Bašagiću, kojeg predstavlja također kao historičara te književnog historičara i prevodioca, ali istovremeno spominje i njegov originalni književni rad krajem 19. st. i početkom 20. st., i to kako Bašagićevu poeziju, tako i njegovo dramsko stvaralaštvo.⁴⁰ Handžić se, dakle, bavi ne samo nastavkom bošnjačke starije književne prakse nakon 1878. godine već i književnim i kulturalnim pojavama koje spadaju u korpus početaka novije bošnjačke književnosti, odnosno preporodne književne prakse onakve kakvu definira Muhsin Rizvić, pa je Handžićeva knjiga prva vrlo jasno upozorila na, očito, evidentan problem razgraničenja starije i novije bošnjačke književnosti. Istina, Handžić, čiji je pristup književnosti bio u osnovi filološko-pozitivistički, o ovom problemu kao takvom uopće ne govori, odnosno ne postavlja pitanje vremenske granice između starijeg i novijeg bošnjačkog književnog stvaranja, već na takvo što upućuje tek sadržaj njegove knjige i odabir pisaca i njihovih djela kojima se bavio.

U sličnom kontekstu potrebno je istaknuti i rad *Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti* (2001) Emine Memije, koji je važan prije svega po tome što je to vjerovatno prvi rad u kojem se sad već sasvim eksplicitno preispituje ideja o 1878. godini kao godini razdjelnici između starije i novije bošnjačke književnosti, s tim što autorica ovom pitanju pristupa prije svega iz perspektive historije štampe u Bosni i Hercegovini, a ne kao prvenstveno historičar književnosti. Autorica, pritom, potpuno ispravno primjećuje između ostalog i to da je sredina 19. st. vrijeme kad se u Bosni uz pojavu moderne štamparske i izdavačke djelatnosti dešava i

³⁸ Usp.: Mehmed Handžić, “Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju”, *Teme iz književne historije, Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogljedalo, Sarajevo, 1999, str. 378.

³⁹ Mehmed Handžić, “Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju”, *Teme iz književne historije, Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogljedalo, Sarajevo, 1999, str. 362.

⁴⁰ Usp.: Mehmed Handžić, “Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju”, *Teme iz književne historije, Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogljedalo, Sarajevo, 1999, str. 363-364.

“ponovni susret Istoka i Zapada”, odnosno kad se “postupno uspostavlja-ju ponovo veze između istočnjačkih i zapadnih žanrova u literaturi” te se “začinje ostvarivanje sinteze tih dviju književno-kulturnih paradigmi”⁴¹. Upravo s ovim u vezi autorica iznosi i izrazito važnu a sasvim utemeljenu naslovnu tezu o “pretpreporodnom periodu bosansko-muslimanske književnosti”, pri čemu je, međutim, uprkos ovoj vrlo važnoj ideji, sam rad ostao, nažalost, vrlo sažet i uglavnom tek informativno-preglednog karaktera, više kao neka vrsta skice za temeljita književnohistorijska istraživanja u ovom smislu, što je vjerovatno ključni razlog zbog kojeg nije u međuvremenu imao širi književnohistoriografski utjecaj iako je u osnovi nesumnjivo imao taj potencijal. Otud, uz pojedine druge ranije, manje ili više usputne i tek naslućene ideje ove vrste, najčešće prisutne u novijim radovima o pitanjima bošnjačkog književnog stvaranja s kraja 19. i početka 20. st., na problem preciznijeg razgraničenja starije i novije bošnjačke književnosti, a posebno preporodne književne prakse, pažnja je cjelovitije skrenuta tek nedavno, ali opet ne iz perspektive historije novije bošnjačke književnosti već iz tačke gledišta primarno vezane za stariju bošnjačku književnu tradiciju na orijentalno-islamskim jezicima. Riječ je o studiji *Kraći osvrt na neke probleme razgraničenja starije i preporodne bošnjačke književnosti: Od književnosti na orijentalnim ka književnosti na maternjem jeziku* (2013) Adnana Kadrića, historičara prije svega starije bošnjačke književnosti na osmanskome turskom jeziku,⁴² u kojoj autor pored svega drugog ukazuje i na poetičke promjene u samoj bošnjačkoj književnoj praksi na orijentalno-islamskim jezicima počev od sredine 19. st., ali i na njezin naročiti nastavak i nakon 1878. godine, uključujući i cjelokupno vrijeme austrougarske okupacije Bosne. Blisko skorijim istraživanjima novije bošnjačke književ-

⁴¹ Usp.: Minka Memija, “Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX, Sarajevo, 2001, str. 215-220. (Rad je izvorno predstavljen na naučnom skupu posvećenom “dodu bosansko-muslimanskog književnog i kulturnog preporoda” i časopisu *Behar* iz tog vremena koji je održan u Sarajevu 1991. godine, a s desetogodišnjim zakašnjenjem objavljen je zbog Agresije i rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine. Također, napominjem da mi stjecajem okolnosti ovaj rad nije bio poznat u vrijeme kad sam pisao prvobitnu verziju ove studije, mada, zapravo, dokraja potvrđuje teze koje sam iznio tom prilikom, odnosno teze koje iznosim ovdje u nastavku; usp.: Sanjin Kodrić, “Preporod prije preporoda? (Pjesma *Pozdrav* ‘gospodina hodže Mehmed-Emin-Efendije’ i počeci novije bošnjačke književnosti)”, *Radovi*, knj. 18, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2015, str. 45-80.)

⁴² Usp.: Adnan Kadrić, “Kraći osvrt na neke probleme razgraničenja starije i preporodne bošnjačke književnosti: Od književnosti na orijentalnim ka književnosti na maternjem jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. LXII, Orijentalni institut, Sarajevo, 2013.

nosti, a posebno književne prakse folklornog romantizma i prosvjetiteljskog realizma preporodnog doba s kraja 19. i početka 20. st., autor između ostalog primjećuje i to da počev od sredine 19. st. i “književna produkcija na orijentalnim jezicima dobija stilske osobnosti tadašnjeg prosvjetiteljskog realizma nastalog pod vidnim utjecajem literature na slavenskim jezicima”, a što posebno zapaža u rukopisnim hronikama bošnjačkih pisaca vezanim za temu Bosne kao njihovu središnju temu, a sličan je slučaj i s folklornim romantizmom, koji je u ovom književnom stvaranju također vezan za ono što je “pisanje o prošlim događajima, značajnim za razvijanje svijesti o lokalnom identitetu”, odnosno za svojevrsnu lokalno-identitetsku prednacionalnu temu.⁴³ Za razliku od Handžića, kojem to nije omogućavala ni njegova metodologija usmjerena prvenstveno ka vanjskim, transeutnim aspektima književnog teksta, a preko njega i Rizvića, na ovoj osnovi Kadrić govori i o nekoj vrsti preporoda (ili, štaviše, “prvog preporoda”) u samoj bošnjačkoj književnoj praksi na orijentalno-islamskim jezicima počev od sredine 19. st. pa nadalje, s jedne strane, dok, s druge strane, s punim pravom postavlja pitanje o tome u kojem se to historijskom trenutku razgraničavaju starija i novija bošnjačka književnost, s čim u vezi naglašava i svojevrsan produžetak književnog stvaranja Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima i nakon 1878. godine.

Ovom je blizak slučaj i sa sasvim skorom studijom *O jezičkim osobitostima prijevodne alhamijado literature u kontekstu preporodnog prosvjetiteljstva druge polovine 19. stoljeća* Adnana Kadrića i Alena Kalajdžije,⁴⁴ u čijoj se osnovi podrazumijeva ekvivalentna pojava svojevrsnog preporoda i u bošnjačkom arebičko-alhamijado književnom stvaranju, ovaj put označena imenom “preporodnog prosvjetiteljstva”. Ovu pojavu sugerira, između ostalog, i promijenjeni odnos prema maternjem jeziku, koji i za arebičko-alhamijado pisce postaje sve važniji u drugoj polovini 19. st., pa se na bosanskom jeziku i arebičkoj pismenosti sve više javljaju i različiti prijevodi te prijevodne adaptacije s orijentalno-islamskih jezika, najčešće s osmanskog turskog, ali i s arapskog te perzijskog jezika. To je npr. slučaj i s prijevodom pjesme *Kasīde-i burda* (“Pjesma o časnom ogrtaču”), koju je u 13. st. spjevao Šerefuddin Ebu Abdullah ibn Se’id Busiri, a koju je

⁴³ Usp.: Adnan Kadrić, “Kraći osvrt na neke probleme razgraničenja starije i preporodne bošnjačke književnosti: Od književnosti na orijentalnim ka književnosti na maternjem jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. LXII, Orijentalni institut, Sarajevo, 2013, str. 117.

⁴⁴ Usp.: Adnan Kadrić i Alen Kalajdžija, “O jezičkim osobitostima prijevodne alhamijado literature u kontekstu preporodnog prosvjetiteljstva druge polovine 19. stoljeća”, *Književni jezik*, br. 25/1-2, Institut za jezik, Sarajevo, 2014.

na bosanski jezik preveo Halil Hrle, sin Alijin, iz Stoca (1868), odnosno s glasovitim prijevodom *Mevluda Süleymana Çelebija*, koji je pod naslovom *Mevlud a'lānī 'alā lisān-i bosnevī* ("Jasni i uzvišeni mevlud na bosanskom jeziku") s osmanskog turskog na bosanski preveo i autorski prilagodio hafiz Salih Gašević (najvjerovatnije 1878. ili 1879. godine), ali je sličan slučaj i s kasnijim prijevodima poput npr. prijevoda *Đulistana* (1258) perzijskog klasika Muslihuddina Sa'adija Širazija, koji je s perzijskog originala, a uz pomoć turskog prijevoda Cafera Tayyara na bosanski preveo Junus Remzi Stovro (1897), odnosno s dvojezičkim uporednim tekstovima na bosanskom i turskom jeziku kao npr. u djelu *Bosanski turski učitelj* Ibrahima Berbića (1893). Istina, pitanjima ovih i ovakvih prijevoda na bosansku arebičko-alhamijado pismenost autori pristupaju tek s obzirom na jedan aspekt ove pojave, odnosno prije svega u perspektivi filološko-lingvističke analize jezika prijevoda stranih književnih i neknjiževnih tekstova, ali i ovaj rad može sasvim jasno ukazati na šire promjene i naročitu povijesno-razvojnu dinamiku u starijoj bošnjačkoj književnosti uopće u drugoj polovini 19. st., na svoj način također nudeći mogućnost otvaranja problema tačke razgraničenja starije i novije bošnjačke književnosti. A sve ovo onda, posebno ako se ovakvo što stavi u kontekst historije novije bošnjačke književnosti, napokon može stvoriti i osnove za postavljanje pitanja koje se nadaje kao ključno pitanje u ovom smislu: Je li, zapravo, godina 1878. uistinu godina apsolutnog razgraničenja starije i novije bošnjačke književnosti, odnosno mogu li se pri svemu ovom počeci novije bošnjačke književnosti vremenski locirati ipak nešto ranije, i prije austrougarske okupacije Bosne, tj. u vrijeme dovršetka osmanske vlasti u Bosni, baš kao što se stvarni kraj starije bošnjačke književne prakse ipak treba pomaći u manje ili više dalje vrijeme, uključujući i vrijeme austrougarske uprave u Bosni, pa i kasnije?!

Za razliku od onog kako to predstavlja uobičajena književnohistorijska slika razvoja ukupnosti bošnjačke književnosti, nije, naime, bez realnog književnohistorijskog utemeljenja ni teza da se i prije 1878. godine, još, dakle, u osmanskome vremenu, javljaju ne samo važne promjene u starijoj bošnjačkoj književnoj praksi već i prve moguće naznake ili barem neka vrsta rane prethodnice onog u što će se kasnije razviti novija bošnjačka književnost, a posebno onda kad je riječ o književnom stvaranju preporodnog doba. Zato ovakvo što, a naročito u perspektivi historije novijeg bošnjačkog književnog stvaranja, navodi i na mogućnost da se najraniji začeci novije bošnjačke književnosti kao cjeline uoče još ranije – čak cijelo desetljeće i više prije onog trenutka koji se u uobičajenoj književnohistorijskoj sistematizaciji uzima kao općeniti trenutak zvaničnog početka no-

vije bošnjačke književne prakse, pri čemu se može uspostaviti i teza da se ovi najraniji nagovještaji zapadno-evropskih književnih pojava i procesa u novijoj bošnjačkoj književnosti uopće javljaju upravo najprije u poeziji. Poezija bi se, otud, mogla posmatrati i kao onaj književni žanr bošnjačke književnosti koji je dominantno obilježio stariju bošnjačku književnu povijest, ali i kao prvi koji je poveo bošnjačku književnost putem njezina zapadno-evropski utemeljenog književnog razvoja i tako, praktično, stvorio prve, makar tek diskretne ili indirektne unutar književne osnove za razvoj cjeline novije bošnjačke književnosti. Zato pitanje o počecima novije bošnjačke poezije jeste istovremeno i pitanje o počecima novije bošnjačke književnosti uopće, pri čemu ovo pitanje na nov i drugačiji način osvjetljava i uobičajene književnohistorijske i kulturalnohistorijske predstave o tome kad se i kako barem u naznakama i prvim oblicima počela razvijati ukupna novija bošnjačka te uopće bosanskohercegovačka kultura.

2.

I u samom Osmanskom carstvu u drugoj polovini 19. st., u vrijeme vladavine sultana Abdulaziza I, a tragom tzv. tanzimatskih reformi započelih još 1839. godine objavom Hatišerifa od Gülhane, javlja se potreba za njegovom modernizacijom, uključujući i približavanje stanju u zapadno-evropskoj kulturi i civilizaciji u pojedinim segmentima, a što se odrazilo i u najzapadnijoj osmanskoj provinciji – Bosanskom vilajetu.⁴⁵ Tad se, naime, pored niza promjena u društvenim, ekonomskim i vojnim pitanjima te drugim oblastima, u Bosni javlja i zapadno-evropski sistem štampe, pa se, uz još ranija, pionirska tri sveska prvog bosanskohercegovačkog književnog časopisa *Bosanski prijatelj* (1850, 1851, 1861) fra Ivana Franje Jukića i njegovu četvrtu svesku koju je uredio fra Anto Knežević (1870), a koji su štampani izvan Bosne, kao sastavni dio ovih reformskih procesa i u samom Bosanskom vilajetu pojavljuju i prvi novinski listovi i časopisi, a koji su u cijelosti ili djelimično objavljavani i na narodnom, bosanskom jeziku, i to upravo s ovom, bosanskom nominacijom jezika. Ove listove i časopise štampala je Vilajetska štamparija u Sarajevu, koja je u skladu s osmanskim Ustavnim zakonom za Bosnu počela s radom 1866. godine, kad je započelo objavljivanje kratkotrajnog lista *Bosanski vjestnik* (1866–1867) u privatnom izdanju Ignjata Soprona, štampara koji na poziv bosanskog valije Osman

⁴⁵ Usp. npr.: Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1963; odnosno: Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983. i sl.

Šerif Topal-paše dolazi u Bosnu iz austrougarskog Zemuna upravo s ciljem pokretanja rada štamparije. Odmah zatim javljaju se i zvanične vilajetske novine *Bosna* (1866–1878), “list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi”, a potom i *Sarajevski cvjetnik* (1868–1872), poluzvanični časopis koji je po valijinu odobrenju pokrenuo i izdavao Mehmed Šakir Kurtćehajić, već spomenuti vjerovatno najangažiraniji zagovornik evropeizacije Bosne u osmanskome vremenu kod bosanskih muslimana, dok se u kratkotrajnom Hercegovačkom vilajetu kao njegove zvanične novine javlja list *Neretva* (1876), štampan u Vilajetskoj štampariji u Mostaru kao sjedištu Hercegovačkog vilajeta. Uz javnu pisanu komunikaciju na bosanskom jeziku, na ovaj način u Bosni se, a posebno među Bošnjacima, pored tradicionalno prisutne arebice i ostataka bosaničke pismenosti postepeno uvode i afirmiraju i za njih nova, zapadna, evropska pisma – latinica, kojom je još ranije štampan *Bosanski prijatelj*, a potom i ćirilica s pravopisom Vuka St. Karadžića, kojom je u cijelosti štampan *Bosanski vjestnik* te polovina svakog broja *Bosne*, *Sarajevskog cvjetnika* i *Neretve*, dok je njihova druga polovina štampana na osmanskome turskom jeziku.⁴⁶

Kako je to spomenuto, i u bošnjačkoj arebičkoj književnoj praksi, odnosno u alhamijado književnosti Bošnjaka, a koja je sve vrijeme osmanske uprave u Bosni ostvarivana upravo na bosanskom jeziku, prisutno je ne samo ono što je po prirodi stvari za ovaj književni tok razumljiva veza za maternji jezik već i njegovo otvoreno zagovaranje, naročito upravo u drugoj polovini 19. st. Tad se i u originalnoj, a ne samo u prijevodnoj alhamijado književnosti javlja također upravo naglašeno insistiranje na važnosti maternjeg jezika, pa čak se potiče i njegovo uvođenje u škole. To će biti slučaj i kod npr. alhamijado pisca Omera Hume, koji s upravo ovim propedeutičkim nastojanjem u Istanbulu štampa svoju vjersku početnicu

⁴⁶ Usp.: Minka Memija, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, El-Kalem, Sarajevo, 1996; odnosno: Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961. Kako to navodi Đorđe Pejanović, “iza 1864. godine”, tj. nakon *Bosanskog prijatelja*, a prije prvih novinskih listova štampanih u Vilajetskoj štampariji u Sarajevu, u Bosni je izlazio i rijetko spominjani satiričko-polemiki časopis *Bismilah*. Izdavao ga je i uređivao fra Frano Momčinović, kapelan na Ponijevu kod Novog Šehera, a što je u samom časopisu označeno na sljedeći način: “Uređuje, tiska i naklada Pritucalo Smetenović”. Časopis nije štampan, već je zapravo pisan rukom, i to latinicom, na četiri stranice. Neki njegovi primjerci nalaze se u samostanskom arhivu u Kreševu (usp.: Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961, str. 14). Usp. i: *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850–1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1, Institut za književnost, Sarajevo, 1991.

– ilmihal *Sehletul-vusul* (1865), a u čijem drugom, sarajevskom izdanju, inače jednoj od prvih knjiga štampanih arebicom u Bosni i Hercegovini (1875), u uvodnoj zahvali ispisiuje i sljedeće stihove s očitim ciljem afirmiranja maternjeg jezika:

Berlejši miftah lugat bosnevi,
Anamo su tri lugata četiri

Turski, furski, arabski,
Znaćeš furski, ne da lugat lagati.

Turćijatu zihun dobro otvori,
Tutkun Omer zihni ovim bi.

Prez šubhe je babin jezik najlašni
Svako njime vama vikom besidi.
Slatka braćo Bošnjaci!
Ham vam Omer govori.⁴⁷

Iako su dosadašnja istraživanja ove vrste vrlo rijetka i skromna, sasvim je moguća pretpostavka da je već u pojedinim slučajevima iz bošnjačke alhamijado književne prakse iz druge polovine 19. st. u pitanju ne samo jedan od mogućih odraza osmanskih tanzimatskih reformi već i za bošnjačku književno-kulturalnu situaciju vrlo rani odjek različitih prosvjetiteljskih, a posebno preporodno-romantičarskih ideja karakterističnih za ovo vrijeme na Slavenskom jugu, a koje su se u bosanskomuslimanskom kontekstu ostvarile tek u izvjesnim naznakama, a svakako na način svojstven zatečenom stanju bošnjačke književnosti i kulture ovog trenutka, no barem donekle blisko pojavama u književnom i kulturnom stvaranju autora iz katoličkog i pravoslavnog miljea u Bosni. Pa ipak, tek s početkom ere štampe i u samoj Bosni stvorene su i neke od nužnih osnova za razvoj nove, drugačije književne prakse Bošnjaka, tj. onog književnog rada koji više neće biti neposredno vezan ni za orijentalno-islamske jezike, pa ni za arebičku pismenost ili alhamijado književni izraz, a pogotovo ne za ostatke bosaničke pismenosti.⁴⁸ Istina, postojale su izvjesne pretpostavke da se

⁴⁷ Citirano prema: Munir Drkić i Alen Kalajdžija, “Predgovor”, u: Omer Hazim Humo, *Sehletul-vusul* / Munir Drkić i Alen Kalajdžija, *Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2010, str. 9-10.

⁴⁸ Usp. sl. i u: Minka Memija, “Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX, Sarajevo, 2001, str. 215-220.

prvi štampani rad na bosanskom jeziku i zapadnom pismu kod bosanskih muslimana javio i nešto ranije, početkom šezdesetih godina 19. st., te da je u pitanju proklamacija *Riječ Hodže bosanskoga Hadži Mue Megoviča* objavljena u zagrebačkom časopisu *Pozor* 1862. godine, inače tekst usmjeren ka bližem povezivanju bosanskih muslimana s drugim južnoslavenskim narodima na novim, nacionalnim osnovama, prije svega srpskim. Međutim, stvarni autor ovog teksta je ili fra Anto Knežević, u ovom vremenu angažirani pristalica natkonfesionalnog bošnjaštva, ili, što je zasigurno znatno vjerovatnije, Mićo Ljubibratić, jedan od vojvoda u antiosmanskom Hercegovinačkom ustanku i poznati srpski nacionalni poslanik ovog doba kojem je jedna od stalnih preokupacija bilo ono što određuje kao “izmirenje sa muhamedancima srpske narodnosti”⁴⁹, a zbog čega je kasnije s ruskog na srpski preveo i muslimansku svetu knjigu, Kur’an Časni (1895). Otud, ovaj historijski važan iskorak u književnom radu Bošnjaka, a koji će u budućnosti drastično promijeniti karakter bošnjačkog književnog rada i tako povesti bošnjačko književno stvaranje u novom, drugačijem smjeru, desit će, ipak, tek s pojavom prvih novinskih listova i časopisa u samoj Bosni, i to već na samom njihovu početku. Već u prvom broju lista *Bosna*, u ponedjeljak, 13. muharrema 1283. godine prema tad u Bosni zvaničnom hidžretskom kalendaru, odnosno 16. ili 28. maja 1866. godine prema julijanskom ili gregorijanskom kalendaru (kako se to također uporedo navodi u kolofonu lista), objavljena je, naime, pjesma za koju se gotovo s potpunom sigurnošću može tvrditi da predstavlja prvi književni rad jednog Bošnjaka na bosanskom jeziku i zapadnom pismu, u ovom slučaju Vukovoj ćirilici – pjesma *Pozdrav* autora koji je potpisan kao “gospodin hodža Mehmed-Emin-efendija”.⁵⁰

Istina, a s obzirom na to da je list *Bosna* izlazio uporedo na bosanskom i osmanskom turskom jeziku, u istom broju ovog lista, u njegovu

⁴⁹ Usp.: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 36.

⁵⁰ U radu *Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti*, uz pjesmu *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije”, Emina Memija kao prve pjesme bošnjačkih autora na bosanskom jeziku i zapadnom pismu spominje i pozdravne tekstove povodom pojave štampe u Bosanskom vilajetu i prvog broja lista *Bosna* još dvojice autora – “gospodina vilajetskog kajmakama Munib-efendije” i “načelnika pravosuđa mifetiši-hućum Ćamil-efendije”, no, iako donekle jesu poetski nadahnuti, ovi tekstovi nisu pjesme niti su uopće književni radovi, barem onda kad je riječ o njihovim verzijama na bosanskom jeziku. (Usp.: Minka Memija, “Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX, Sarajevo, 2001, str. 215-216.)

turskom dijelu, javlja se i turska inačica pjesme, što već na samom početku postavlja i pitanje na kojem je od ovih dvaju jezika pjesma izvorno napisana, odnosno koja je njezina verzija primarna – bosanska ili turska? S jedne strane, na mogućnost da je pjesma izvorno napisana na osmanskome turskom jeziku i da je turska verzija pjesme ipak primarna,⁵¹ uz bošnjačku višestoljetnu tradiciju pisanja na orijentalno-islamskim jezicima i širi književno-kulturalni kontekst Bosne ovog vremena, u značajnoj mjeri može uputiti i sam tekst svojim unutarknjiževnim obilježjima, između ostalog i svojom formom, koju čini svega jedna strofa od četiri stiha, a što zajedno s drugim karakterističnim elementima pjesmu vezuje za žanr rubaije-tariha kao jednu od prepoznatljivih vrsta tzv. divanskog pjesništva, odnosno za orijentalno-islamsku pjesničku tradiciju.⁵² Ovakvo što, doduše, ne bi moralo nužno osporiti, pa čak ni značajno relativizirati i istovremeni bosanski karakter pjesme “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije”, i to stoga što je ona u svojoj bosanskoj verziji, na bosanskom jeziku i zapadnom pismu, gotovo posve sigurno trebala funkcionirati kao uporedni, bosanski original, tim prije što je ovakvo što bilo u potpunosti u skladu s bilingvalnom koncepcijom lista u kojem je pjesma objavljena, a gdje ovaj mogući prijevod s turskog nije potpisan i imenom prevodioca, kao uostalom ni drugi prijevodi u novinama.

S druge strane, ne samo da nije isključena već je i sasvim realna, odnosno gotovo sasvim izvjesna mogućnost da je pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” ipak izvorno napisana na bosanskom jeziku, ili barem da su bosanska i turska verzija ove pjesme potpuno ravnopravne po svojem prvenstvu te da u tom smislu jedna ne isključuje drugu, pri čemu, naime, u ovom slučaju nije riječ o dvjema jezički različitim verzijama jedne pjesme, već, naprotiv, tek o “verzijama”, a zapravo o dvjema pjesmama na dvama jezicima, a koje su samo vrlo bliske i slične, ali nipošto iste i identične. Na ovakvu mogućnost upućuje već i biografska činjenica o autoru ove pjesme (ili ovih pjesama), jer, prema podacima koje donosi znameniti hroničar Bosne ovog vremena Muhamed Enveri Kadić, etiketa “gospodin hodža Mehmed-Emin-efendija”, inače vrlo moderna, upravo evropska i neobična za svoje vrijeme, odnosi se na Mehmeda (ili Muhameda)

⁵¹ Usp.: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 35.

⁵² Usp. npr.: Lamija Hadžiosmanović i Emina Memija, prir., *Antologija tariha Bosne i Hercegovine*, prepjev Džemaludin Latić, Hadžem Hajdarević i Amina Šiljak-Jesenković, Connectum, Sarajevo, 2008.

Emin-efendiju Šehovića (Šejh-zade), sina Mustafa-efendije, porijeklom iz Novog Pazara, a koji je u to vrijeme bio glavni učitelj u sarajevskoj ruždiji,⁵³ ali i visokopozicionirani službenik Bosanskog vilajeta, odnosno član vila-jetskog užeg upravnog Odjela za obrazovne reforme (*Dâ'ire-i Umûr-ı Islâhi Ma'ârif*)⁵⁴. Riječ je, dakle, o pripadniku uleme – muslimanske inteligencije u Bosni, ali i “evropejcu”, “naprednjaku” ovog vremena, karakterističnom proevropskom osmanskome intelektualcu druge polovine 19. st., koji je nužno morao imati i zapadno-evropska znanja i nazore, odnosno morao je barem u nekoj mjeri poznavati i pisano-književno stvaranje na zapadnoj pismenosti, pa je kao takav nesumnjivo bio u stanju napisati i pjesmu kakva je pjesma *Pozdrav* na bosanskom jeziku i Vukovoj ćirilici.⁵⁵ Na ovakvo

⁵³ Usp.: Muhamed Enveri Kadić, *Tarih-i Enveri*, sv. XXVI, str. 82.

⁵⁴ Usp.: *Sâlnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a 1, Sene 1283, str. 34.

⁵⁵ I Mehmed Handžić donosi podatke koji se najvjerojatnije mogu odnositi na “gospodina hodžu Mehmed-Emin-efendiju”, odnosno na Mehmeda Emin-efendiju Šehovića o kojem izvještavaju hronika *Tarih-i Enveri* Muhameda Enverija Kadića i *Sâlnâme-i Vilâyet-i Bosna* (usp.: Mehmed Handžić, “Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju”, *Teme iz književne historije, Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogljedalo, Sarajevo, 1999, str. 442-443). Naime, među bošnjačkim autorima koji su stvarali na orijentalno-islamskim jezicima Handžić spominje i autora kojeg imenuje kao “hafiz Muhamed Emin-efendija Pazarac”. Za autora navodi između ostalog i to da je rodom iz Novog Pazara i da mu je otac “Serdar-zade (Serdarević) Šejh Mustafa-efendija”, potom da se školovao najprije kod oca, a zatim u Carigradu, gdje je ostao više od 20. godina, te da je govorio sva tri orijentalno-islamska jezika, da je bio naib u Novom Pazaru i Srebrenici te muallim u ruždijama u Tuzli, Novom Pazaru i Sarajevu, kao i da je pisao poeziju na turskom jeziku, odnosno da je napisao i preveo i nekoliko druga prozna djela. Ovi biografski podaci neodoljivo podsjećaju na biografske činjenice kojima je ranije identificiran “gospodin hodža Mehmed-Emin-efendija”: na osmanskome turskom jeziku imena “Mehmed” i “Muhamed” pišu se na isti način, kao otac u oba slučaja navodi se “Mustafa-efendija”, s obzirom na nepostojanost kategorije prezimena u ovom vremenu očeva titula šejha mogla je dati novo prezime njegovu sinu Mehmedu / Muhamedu, u oba slučaja riječ je o autoru porijeklom iz Novog Pazara, ali i o nužno obrazovanom autoru, učitelju u sarajevskoj ruždiji, poznavaoocu orijentalno-islamskih jezika te autoru koji je morao imati neko stvarno književno iskustvo i ugled, kao i priznat društveni status. Ako se zaključiti da su “gospodin hodža Mehmed-Emin-efendija” i “hafiz Muhamed Emin-efendija Pazarac” o kojem piše Handžić zapravo ista osoba, onda je jasno zašto se ovaj autor nije javljao u kasnijoj bošnjačkoj književnosti i kulturi, tj. nakon austrougarske okupacije Bosne, jer je, prema Handžiću, “hafiz Muhamed Emin-efendija Pazarac” umro u Sarajevu sedamdesetih godina 19. st., nakon 41 godine službe u korist nauke i domovine. Na isto, također, Handžićevim tragom upućuju i podaci koje donosi Hazim Šabanović u svojem bio-bibliografskom pregledu književnog stvaranja Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima (usp.: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 590).

što, međutim, još više, gotovo dokraja ukidajući svaku sumnju, ukazuje jedna druga, u ovom kontekstu još važnija, unutar književna činjenica – naime, to da u poređenju s turskom “verzijom”, bosanska “verzija” pjesme nije ne samo tek puki prijevod svoje turske “inačice”, pa čak nije ni njezin slobodniji prepjev, već bitno drugačiji, po mnogo čemu samostalan tekst, koji vidljivo korespondira s drugačijim, neturskim jezičkim, ali i književno-kulturalnim sistemom. Pritom, u bosanskoj pjesmi evidentan je izostanak ne samo pojedinih žanrovskih konvencija karakterističnih za tarih, uključujući i formalnu oznaku godine događaja o kojem pjesma govori, već i jednog broja drugih, sadržajnih elemenata, među kojima je i ovdje važna doslovna referenca na proslavu muslimanske Nove godine, a koja je, naime, neposredno prethodila svečanoj pojavi lista *Bosna*:

Sjenka Cara po Bosni se pruža
Novog goda procveta joj ruža
Miris pruža biser-redke niže
Eto, Bosno, tebi sunca bliže!⁵⁶

Olinca Bosna içün sâye-i şâhânede himmet
Vilâyetden cerîde tab‘înuñ bed‘î sezilmişdür
Müşîre gıncalar tebşîr ider nev sâle târîhüm
Suţür-i nev cerîde haţî-i cevher-veş dizilmişdür (1283)⁵⁷

Čim milost Bosni stiže u carskoj sjeni
List iz Vilajeta, početak štampanja zapažen bi.
Vjesnika pupovi ruže vesele – hronogram moj o Novoj godini
Poput linije dragulja u novom su listu poredani redovi. (1283)⁵⁸

U perspektivi historije bošnjačke književnosti od primarne je važnosti, naravno, bosanska “verzija” pjesme. Za razliku od turske “inačice”, koja je ispjevana u zahtjevnom šesnaesteračkom metru “hezedež sahih” (s četiri iste stope, pri čemu je prvi slog u svakoj stopi otvoren, a ostala tri zatvorena), u

⁵⁶ *Bosna*, br. 1, Sarajevo, 13. muharrem 1283, 16. i 28. maja 1866, str. 4.

⁵⁷ *Bosna*, br. 1, Sarajevo, 13. muharrem 1283, 16. i 28. maja 1866, str. 3.

⁵⁸ Za potrebe ovog rada pjesmu je preveo ddr. Adnan Kadrić, turkolog, naučni savjetnik Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, na čemu sam mu posebno zahvalan. Kolegi Kadriću naročitu zahvalnost dugujem i za navedene podatke iz hronike Muhameda Enverija Kadića *Târîh-i Enverî* (sv. XXVI, str. 82), odnosno za informacije objavljene u *Sâlnâme-i Vilâyet-i Bosna* (Def‘a 1, Sene 1283, str. 34).

bosanskom slučaju u pitanju je tekst bez većih estetskih vrijednosti, odnosno tekst čijem književnom karakteru doprinosi prvenstveno tek njegova naglašena metaforika i rimovano-ritmizirana stihovana forma u nesimetričnom desetercu, a kojom se tekst formalno raščlanjuje od svakodnevne upotrebe jezika i tako zadobiva izvjesna, opet prvenstveno formalna poetska obilježja. Pa ipak, ma koliko estetski bila skromna, pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” istovremeno je i tekst čija su književnohistorijska vrijednost i kulturalnohistorijski značaj nesumnjivi i višestruki, posebno uzme li se u obzir kontekst njezina nastanka i karakter njezine pojave u njemu. Ovakvo što ne umanjuje ni eventualna mogućnost da je sama pjesma izvorno sastavljena na osmanskome turskom jeziku, naprotiv i ova pretpostavka, čak i sa svojim vrlo uvjetnim karakterom, može imati svoje posebno književnohistorijsko te kulturalnohistorijsko značenje.⁵⁹

Usmjerene ka modernizaciji Osmanskog carstva i njegovu približavanju modernoj Evropi 19. st., tanzimatske reforme ciljale su, naime, između svega ostalog i na novi, proevropski kulturni te obrazovno-prosvjetni razvoj provincija Carstva, ali i na liberalizaciju i svojevrsni građanski ustroj odnosa u Carstvu, a kako bi se samo Carstvo unaprijedilo, sačuvalo i opstalo. S ovim u vezi, uz dokidanje tradicionalnog osmanskog milletskeg sistema, bila je i pojava uvažavanja narodnih jezika diljem Carstva, koji se uvode čak i u školski sistem, pored svega drugog i zato da bi se, s jedne strane, na ovaj način u odgovarajućoj mjeri zadovoljili već otpočeti procesi pojedinačnih nacionalnih identifikacija unutar Carstva, ali i kako bi se, s druge strane, a nasuprot ovim procesima, liberalizacijom odnosa unutar Carstva i njegovim građanskim ustrojem stvarno jačao nadnarodni i natkonfesionalni osmanizam kao osjećaj prvenstvene pripadnosti carskih po-

⁵⁹ Uprkos njezinu značaju, pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” desetljećima je bila praktično zaboravljena, te ni na koji način nije tretirana u kontekstu povijesnorazvojnih procesa i pojava bošnjačke književnosti, makar usputno. Uz njezin spomen u navedenom radu *Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti* te knjizi *Bosanski vjesnici* Emine Memije, izuzetak u ovom smislu predstavlja jedino vrlo sažet, ali važan osvrt na ovu pjesmu u uvodnim dijelovima knjige *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine* Muhsina Rizvića, koji je zato i najzaslužniji da je pjesma uopće književnohistorijski evidentirana i tako sačuvana od vjerovatno nepovratnog potonuća u potpuni povijesni zaborav (usp.: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 36-37).

danika Osmanskom carstvu kao takvom.⁶⁰ Upravo u ovakvom kontekstu i u Bosni se javljaju prvi časopisi na narodnom, bosanskom jeziku, utoliko prije što se u bosanskom susjedstvu, a prije svega u današnjoj Hrvatskoj i Srbiji, u ovom trenutku već uveliko razvijaju karakteristične preporodne, nacionalno-romantičarske ideje 19. st., a koje upravo i putem časopisa te uopće štamparske djelatnosti na narodnom jeziku prelaze granice i dospjevaju i u samu Bosnu, utječući pritom i na kulturalno-društveno stanje u ovom vilajetu, posebno u ideološkom smislu, pa tako i na pitanja njegova tadašnjeg i budućeg položaja u Carstvu.

U ovakvim okolnostima pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” ima poseban karakter. S jedne strane, uprkos prisutnoj nesklonosti reformskim novitetima tvrdokornijeg a značajnog dijela bosanskomuslimanske zajednice, a koji se još od Velikog bosanskog ustanka Husein-kapetana Gradašćevića, Zmaja od Bosne, iz 1831. godine ne samo s nepovjerenjem već i s očiglednim neprihvatanjem i buntom i dalje negativno odnosio spram promjena u tradicionalnom osmanskom poretku,⁶¹ sama pjesma u osnovi je pjesma-pohvalnica, te funkcionira kao izrazito pozitivan odgovor na modernizacijske zahvate u Osmanskom carstvu, kao uostalom i cijela novina u kojoj je objavljena, a što ima posebno značenje uzme li se u obzir i to da je njezin autor i pripadnik ulemanskog staleža. Pritom, kroz metaforu cvjetanja ruže “novog goda”, a koja miriše “biser-redcima” i tako navještava novu blizinu sunca Bosni, evropska prosvijećenost i novo, upravo evropsko znanje slave se i predstavljaju ne samo kao izraz tek pukog napretka već, naime, kao nova a potrebna progresivna snaga i garant budućnosti zemlje i naroda, no koji, međutim, nisu suprotni staroj, pouzdanoj, ali ipak ostarjeloj osnovi, već su, naprotiv, ono što se na nju prirodno nastavlja i dalje je razvija. Uz ovo, uvodnom metaforom carske sjene i njezina pružanja po Bosni, ovaj i ovakav progres reprezentira se prije svega kao čin carske, sultanove milosti i brige za Bosnu, ali i kao upravo sultanov, odnosno izvorno osmanski put u ljepšu i svjetliju budućnost, a kojoj je izvor i jamac sam sultan i osmanska država. Na ovaj način u pjesmi “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” u osnovi je izostao realni povijesni kontekst slabljenja Osmanskog carstva kako na unutraš-

⁶⁰ Usp. npr.: Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1963; odnosno: Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983. i sl.

⁶¹ Usp. npr.: Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983; odnosno: Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996. i sl.

njem, tako i na vanjskom planu, izražen posebno u ovom vremenu, a koji je bio jedan od stvarnih ključnih izvora tanzimatskih reformi, jednako kao što je nevidljiv i svojevrsan povijesni paradoks situacije u kojoj je nekoć moćno Osmansko carstvo, stoljećima strah u očima evropskog Zapada, put za svoj spas i opstanak tražilo upravo u onom što su pretpostavke njegova dojučerašnjeg ključnog rivala – zapadno-evropskog svijeta. Naprosto, suprotno povijesnoj zbilji, a prema “gospodinu hodži Mehmed-Emin-efendiji” i njegovoj pjesmi, tanzimatske reforme izraz su ne slabosti i krize već snage i progressa Osmanskog carstva, baš kao i ne vrijednost zasnovana na zapadno-evropskom uzoru već izvorna osmanska vrednota, a koju pjesma slavi kao takvu i tako daje svoj nesumnjiv doprinos ideji osmanizma kao novoj vodilji za budućnost Osmanskog carstva.

Sve ovo u bosanskoj “verziji” pjesme i recepciji koja joj je bila cilj očito je imalo i dodatno, posebno značenje, naročito u ovdje važnom smislu beskompromisnog afirmiranja pismenosti na narodnom jeziku i zapadnom pismu, a uprkos odranije poznatoj bosanskoj nesklonosti osmanskim reformskim zahvatima, pa je s ovim u vezi pjesma posebno sugerirala i neku vrstu kontinuiteta u odnosu na tradiciju bez obzira na očitost i obim promjene koja je u pitanju. S obzirom na osmanske tanzimatske interese, pjesmom se, naprosto, htjelo snažno podržati novu i drugačiju, savremeniju književnu te uopće pisanu i kulturalnu praksu, a naročito se htjelo dokinuti tradicionalističke stavove kako uopće, tako i, posebno, u sferi pismenosti i kulture, a što je sve zajedno dodatno podržano te snažno, sa sigurnošću ovjereno ulemanskim statusom autora pjesme “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije”. Istina, ideja novog početka prisutna je i u turskoj “verziji” pjesme, a posebno je ostvarena doslovnim referiranjem muslimanske Nove godine, a što, dakle, ni ovdje nije samo čin vremenskog lociranja, ali je to u bosanskoj “inačici” još izraženije zahvaljujući semantičkoj polivalentnosti sintagme “novi god”, koja može referirati sličan sadržaj kao u pjesmi na turskom jeziku, ali i više od toga – prije svega upravo novi, mladi, no i dalje autentični izdanak onog što je vremenom postalo staro i dotrajalo. A kao takva, i sama ova pjesma, naročito fokusira li se njezina bosanska “verzija” te karakter njezine pojave u bosanskom kontekstu, karakterističan je dio procesa tanzimatskih reformi u Bosni, odnosno njihov osobeni kulturalni produkt, a što će se još izrazitije pokazati onda kad se pjesma uporedi s drugim tekstovima iz lista u kojem je objavljena, a posebno u njegovu prvom broju, u čijem se uvodniku u čast sultana Abdulaziza I i njegovih reformi kazuje između ostalog i sljedeće:

Stupanje Tvoje na vladu, o care! početak je novome vremenu, vremenu sreće i obrazovanosti. Od tog dana otečesko Tvoje staranje neprestano na to je išlo, da se stanje Tvojih država poboljša, da ih dovedeš do stepena najvećeg cvjetanja. Kao što se brižljivi roditelj stara o sreći svojih, tako se i Ti staraš o napredovanju naroda Tvojih, ukraseći Tvoje carstvo s korisnim zavedenijama, od kojih se već može hiljadama nabrajati, i koja će nositi lijepe plodove tek u budućnosti. [...]

Za ovaki velevažni poklon carske milosti ostaće naš presvjetli imperator SULTAN-ABDUL-AZIZ-HAN besmrtn u istoriji naroda i država svojih, ravan u tome Aleksandru Maćedonskom i besmrtnome Eflatonu.⁶²

No, s druge strane, iako vrlo kratka i naizgled jednostavna, pjesma *Pozdrav* "gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije" kazuje i štošta drugo, čak i onda kad bi se uvažila tek uvjetna pretpostavka da sama pjesma nije izvorno napisana na bosanskom jeziku, a pogotovo onda kad se uvaži sasvim realna mogućnost da je njezina bosanska "verzija" ipak primarna u jednom od dva ranije spomenuta smisla. U svakom od ovih slučajeva, pjesma, naime, pokazuje prije svega to da, uprkos pojavama u alhamijado književnom stvaranju, počeci šire afirmacije maternjeg jezika, a posebno zapadne pismenosti u bošnjačkoj književnosti te uopće u bošnjačkoj pisanoj javnoj jezičkoj praksi tokom posljednjih desetljeća osmanske vlasti u Bosni ipak ne potječu izravno, a pogotovo ne primarno ili isključivo iz vlastitih, bošnjačkih okvira, već, naprotiv, izvana – iz stranog vladajućeg poretka i njegovih društveno-političkih potreba i interesa, što je svojevrsan paradoks koji će se na sličan način ponoviti i tokom austrougarske okupacije Bosne, odnosno u bošnjačkoj književnoj praksi tzv. preporodnog doba.⁶³ Ovakvo što jedan je od važnih razloga što će inače ova pjesma sve do kraja osmanske uprave u Bosni ostati jedan od relativno rijetkih izuzetaka, odnosno što neće potaknuti masovniji književni rad bosanskih muslimana ostvaren izvorno na maternjem jeziku i na novoj, zapadnoj pismenosti, pa će sve do austrougarske okupacije Bosne Bošnjaci i dalje ili dominantno stvarati na orijentalno-islamskim jezicima, naročito u sferi elitnog književnog rada, ili kontinuirati arebičku alhamijado književnu praksu, dok će se šire prihvatanje bosanskog jezika na zapadnoj pismeno-

⁶² *Bosna*, br. 1, Sarajevo, 13. muharrem 1283, 16. i 28. maja 1866, str. 1.

⁶³ Usp.: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973; odnosno: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 104-118.

sti u bošnjačkom književnom stvaranju odvijati izrazito sporo i teško, pa i mučno. Istina, vjerovatno potaknuti i primjerom pjesme “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije”, prvi bosanski časopisi u narednim godinama objavljujuće će i druge priloge iz bošnjačke književnosti na bosanskom jeziku i zapadnom pismu, ali, izuzev sakupljačkih zapisa iz usmene književnosti, i u tim slučajevima u pitanju će biti i dalje prije svega prijevodi, odnosno bosanske inačice književnih radova objavljenih i na turskom jeziku kod kojih je također teško odrediti jezičko prvenstvo, pri čemu se uglavnom radi o također pjesmama-pohvalnicama, pjesmama povodom ustoličenja sultana ili rođenja prijestolonasljednika, pjesmama u čast osmanskih velikodostojnika ili važnih kulturnih i društvenih događaja, Nove godine i sl., odnosno o karakterističnim pjesničkim vrstama iz orijentalno-islamske tradicije poput tariha, rubajija, mufreda, kit’a itd.⁶⁴ no najčešće bez punog navođenja autorstva. Međutim, valja naglasiti da će se među ovim književnim tekstovima naći i poezija nekih od najznačajnijih autora bošnjačkog divanskog pjesništva ovog vremena poput npr. Fadil-paše Šerifovića,⁶⁵ ali i prvi poznati književni radovi kasnijih važnih autora, kako je to slučaj kod Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, koji svoje prigodne stihove na bosanskom i osmanskom turskom jeziku u listu *Bosna* potpisuje kao “Mehmed Muhibi beg” ili “Mehmed Muhibi beg Ljubušaklija”.⁶⁶ Pa ipak, u pitanju je obimom relativno skromna produkcija, o čemu svjedoči i činjenica da je npr. u listu *Bosna* za svih 12 godina njegova izlaska objavljeno sveukupno tek nešto više od 60 književnih tekstova, i to pjesama, od kojih je tek jedna polovina djelo domaćih, bošnjačkih pisaca, danas većinom zaboravljenih, a drugu polovinu čine radovi stranih autora, prije svega tursko-osmanskih.⁶⁷ Svojevrsni važni kuriozitet u ovom smislu predstavlja i prvo poznato predstavljanje zapadno-evropskih pisaca u bosansko-bošnjačkom kontekstu ovog vremena, pa npr. među inače brojnim vijestima

⁶⁴ Usp.: Minka Memija, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, El-Kalem, Sarajevo, 1996, str. 58.

⁶⁵ Usp.: Fehim Nametak, *Fadil-paša Šerifović: Pjesnik i epigrafičar Bosne*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1980; odnosno: *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850-1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1, *Bosna*, prir. Habiba Ovčina, Institut za književnost, Sarajevo, 1991, str. 48.

⁶⁶ Usp.: *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850-1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1, *Bosna*, prir. Habiba Ovčina, Institut za književnost, Sarajevo, 1991, str. 48-49.

⁶⁷ Usp.: *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850-1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1, *Bosna*, prir. Habiba Ovčina, Institut za književnost, Sarajevo, 1991, str. 48-51.

iz kulture i prosvjete, a koje su se odnosile i na prostor izvan Osmanskog carstva, *Bosna* donosi i vijest o turskom prijevodu romana *Zvonar crkve Notre-Dame* Victora Hugoa (1876) te vijest o štampanju *Božanstvene komedije* Dantea Alghierija u talijanskoj Padovi (1878).⁶⁸

Pri svemu ovom, pjesma “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” ukazuje, između svega ostalog, i na neke od mogućih prvih, početnih puteva penetracije zapadno-evropskog književno-kulturalnog modela u semi-osferu bošnjačke književnosti i kulture, posebno u onom obliku koji je bio prisutan u književnostima i kulturama Slavenkog juga u drugoj polovini 19. st.⁶⁹ On je, naravno, u sistem bošnjačke književnosti i kulture prodirao sasvim očekivano – preko zajedničkog srednjojužnoslavenskog, novoštokavskog jezičkog sistema, tim prije što je dijalekatska osnovica njegova standardnog idioma izvorno upravo bosanska, preuzeta iz istočnohercegovačkih narodnih govora, ali izgleda da se ovakvo što ostvarivalo ne isključivo direktno, neposredno iz susjednih južnoslavenskih zajednica i sredina, već i putem osobenog, pa i nehotičnog osmanskog poticaja i neke vrste književno-kulturalnog posredovanja. Naime, po svemu sudeći, potreba zvaničnog prevođenja s turskog na bosanski jezik i obratno tražila je za prevođenje pogodniji, koliko-toliko standardizirani, “književniji” bosanski jezički izraz, ali i izraz dokraja razumljiv svim stanovnicima Bosne, utoliko prije što se na ovaj način trebalo pacificirati etno-konfesionalno raznoliko stanovništvo osmanskih provincija, odnosno pridobiti ih za ideju osmanske nadnarodne i natkonfesionalne cjelovitosti te tako ih odvratiti od već započetih procesa pojedinačnih nacionalnih identifikacija. Uz ka drugim južnoslavenskim zajednicama i sredinama sve više okrenutu književnu praksu bosanskih katolika i pravoslavaca, a posebno uz bliskost bosanskih dijalekata i standardnog idioma, upravo i ovakvo što u jezik tek pokrenute bosanske štampe počelo je uvoditi uređeniji jezički izraz upravo ovih drugih južnoslavenskih zajednica i sredina, a koji se inače počeo standardizirati već Bečkim književnim dogovorom desetljeće i po ranije (1850),⁷⁰ dok je u ovom smislu potisnut

⁶⁸ Usp.: *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850–1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1, *Bosna*, prir. Habiba Ovcina, Institut za književnost, Sarajevo, 1991, str. 54.

⁶⁹ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 104–118.

⁷⁰ Usp. npr.: Miloš Okuka, *U Vukovo doba: Književnojezički izrazi u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1800. do 1878. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987; Miloš Okuka i Ljiljana Stančić, prir., *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag dr. Anton Kovač, München, 1991; Muhamed

npr. bošnjačkoj književnoj tradiciji svojstveniji, ali ipak nestandardiziran alhamijado jezički izraz, koji je pritom bio prepun orijentalizama, arhaizama i lokalizama u skladu s naročitim alhamijado pisanim manirom te vezan za također još uvijek nedovoljno standardiziranu grafiju.⁷¹ Ovom je nesumnjivo doprinomio i angažman prvih urednika i prevodilaca ranih bosanskih listova i časopisa poput Miloša Mandića, jednog od urednika *Bosanskog vjestnika* i zvaničnog prevodioca administracije Bosanskog vilajeta, odnosno poput Mehmeda Šakira Kurtćehajića, jednog od urednika *Bosne* te osnivača i urednika *Sarajevskog cvjetnika*, koji su neki od onih autora čiji je rad naročito pomogao da i u bošnjačku književnost i kulturu upravo preko jezika i pismenosti počnu ulaziti prvi elementi književno-kulturalnih sistema drugih južnoslavenskih zajednica i sredina, odnosno elementi zapadno-evropske književnosti i kulture uopće.

Na sve ovo upućuje već i pismo pjesme *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” – reformirana Vukova ćirilica, koja je u ovoj pjesmi, kao i uopće u listu *Bosna* te drugim bosanskim novinama i časopisima ovog vremena, svoju dosljednu upotrebu doživjela čak dvije godine prije njezina zvaničnog priznavanja u samoj Srbiji (1868), što je inače slučaj i u školskom sistemu, čak i među bosanskim muslimanima. No, ovakvo što posebno je vidljivo upravo u samom jeziku bosanske “verzije” pjesme, koji je upravo lišen naglašene prisutnosti orijentalizma, kao i bosanskih arhaizama i lokalizama te drugih jezičkih crta karakterističnih kako za ovaj pjesmi tradicijski prethodeću, tako i za njoj savremenu bošnjačku alhamijado književnost kao jedinu relevantnu bošnjačku pisanu književnu praksu na maternjem jeziku u ovom vremenu.⁷² Štaviše, u jeziku pjesme “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije”, kao i u pojedinim drugim tekstovima lista *Bosna*, pojavljuje se čak i jedan, za bosanski jezik sasvim nekarak-

Šator, *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2004. i sl.

⁷¹ Usp.: Alen Kalajdžija, *Refleksija jata u bosanskom alhamijado pjesništvu: Ikavski poetski manir*, Institut za jezik, Sarajevo, 2013; odnosno: Teufik Muftić, “O arabici i njenom pravopisu”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. XIV-XV, Orijentalni institut, Sarajevo, 1969. i sl.

⁷² Usp. npr. i: Asim Peco, “Jezički izraz aljamijado književnosti i Vukov princip ‘piši kao što govoriš’”, u: Miloš Okuka i Ljiljana Stančić, prir., *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag dr. Anton Kovač, München, 1991; Hanka Vajzović, “Alhamijado književnost”, *Jezik u Bosni i Hercegovini*, ur. Svein Mønnesland, Institut za jezik / Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo / Oslo, 2005; Adnan Kadrić i Alen Kalajdžija, “O jezičkim osobitostima prijevodne alhamijado literature u kontekstu preporodnog prosvjetiteljstva druge polovine 19. stoljeća”, *Književni jezik*, br. 25/1-2, Institut za jezik, Sarajevo, 2014. i sl.

terističan ekavizam (“procveta”), koji, ako nije novopazarsko dijalekatsko naslijeđe autora pjesme, odnosno ako nije stvar slovoslagarske pogreške štampara Ignjata Soprona ili nekog od njegovih saradnika, može eventualno biti i pokazatelj mogućih utjecaja književne lektire, odnosno ranih interliterarnih odnosa bošnjačke književnosti s drugim južnoslavenskim književnostima u ovom trenutku, uključujući i književnu praksu iz susjedne Srbije. Čak i ako je u ovom slučaju prisutna stvarna greška ove ili one vrste, teza o mogućnosti pojave interliterarnih odnosa bošnjačke i drugih južnoslavenskih književnosti ovog vremena ima smisla posebno onda ako se uvaži istaknuta tvrdnja da je čak i bošnjačko pjesništvo na orijentalno-islamskim jezicima u ovom vremenu pretrpjelo izvjesne uplive iz okolnih južnoslavenskih književnih praksi druge polovine 19. st., a na isto može još više ukazati naročito versifikacijski aspekt pjesme u njezinoj bosanskoj “verziji” – njezin rimovani nesimetrični deseterac, blizak i usmenoj poeziji, ali i stihu južnoslavenske romantičarske lirike ovog vremena.

Pritom, uz druge moguće indikatore, relevantan je i npr. žanrovski okvir same pjesme, koji neodoljivo podsjeća i na niz sličnih pjesničkih tekstova – pohvalnica u važnim prilikama ili pri značajnim događajima u onovremenim južnoslavenskim listovima i časopisima, a koji su pristizali i u Bosnu te koji su vjerovatno morali biti poznati ne samo uredništvu *Bosne* već i samom autoru pjesme, proevropski nastrojenom “gospodinu hodži Mehmed-Emin-efendiji”. No, ono po čemu pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” u svojoj bosanskoj “verziji” pokazuje čak možda i sasvim stvarnu, generičku, pa i poetičku bliskost s južnoslavenskom lirikom svojeg vremena, a u svakom slučaju naročitu ekvivalentnost u odnosu na ovu književnu praksu, jeste posebno njezin neskriveni reformatorsko-prosvjetiteljski duh, koji čak i idejno korespondira u velikoj mjeri s kultom preporoda južnoslavenske nacionalno-romantičarske književnosti ovog trenutka, s tom, istina, važnom razlikom da sama ova pjesma ipak ne slavi prvenstveno tek otkrivene vrijednosti mladih, romantičarskih nacija u nastajanju, već prije svega tanzimatski reformski zamah Osmanskog carstva i njegov progres, koji je istovremeno i progres same osmanske Bosne.

Naravno, postoje i brojna pitanja koja postavlja pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije”, posebno ako se kao primarna posmatra njezina bosanska “verzija”. Ona se kreću od pitanja kako je sama pjesma uopće nastala, je li npr. izravno naručena i koliko je uvjetovana onim što je bila urednička politika lista *Bosna* ili politika zvanične vilajetske vlasti ili je u pitanju više lična potreba za ovom vrstom pjesničkog izražavanja njezina autora, preko pitanja je li pjesma izvorno napisana na

Vukovoj ćirilici ili, pak, na arebici, odnosno bosanćici kao tradicionalnim pismima bosanskih muslimana, potom pitanja je li i koliko je možda njezin jezičko-stilski izraz redigiran prije samog objavljivanja i ko je eventualno mogao imati ulogu ove vrste redaktora, je li to npr. Miloš Mandić kao službeni prevodilac Bosanskog vilajeta ili neko drugi te koliki je njegov udio u oblikovanju konačnog izraza bosanske “verzije” pjesme, pa sve do pitanja kakva je bila stvarna recepcija pjesme, kako je ona bila dočekana i kako je tumačena u bosanskomuslimanskoj sredini ovog vremena itd., itd.

Posebno je značajno pitanje i dalje žanrovski okvir pjesme, koji u njezinoj bosanskoj “verziji” svojom četverostihovnom strukturom neodoljivo podsjeća upravo i na žanr tariha iz orijentalno-islamske pjesničke tradicije kao svojevrzne pjesme historijskog pamćenja, bez obzira na vidljiva važna odstupanja od drugih unutarknjiževnih obilježja ove pjesničke vrste, odnosno druge žanrovske elemente pjesme. A to potom postavlja i suštinski važno pitanje o tome da li je već ovdje, u prvoj na bosanskom jeziku i zapadnom pismu objavljenoj pjesmi u bošnjačkoj književnosti, posrijedi i nastojanje svojevrsnog pomirenja književno-kulturalnih tradicija muslimanskog Istoka i evropskog Zapada, blisko pojavi kulturalno-poetičkih sinkretizama i liminalno-hibridnih oblika koji će inače biti posebna karakteristika kasnije, novije bošnjačke književnosti, a što je naročito bio slučaj u vrijeme preporodnog doba u bošnjačkoj književnoj praksi, kad je bošnjačka književnost, kao i bošnjačka kultura uopće, svoj novi “axis mundi” grčevito pokušavala pronaći upravo u pomirljivom premoštavanju jaza između svoje orijentalno-islamske prošlosti i zapadno-evropske budućnosti.⁷³ Pitanje je, dakle, i to je li pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” na svoj način ostvarila ili barem počela ostvarivati ono što će se u smislu odnosa tradicije i modernosti u novijoj bošnjačkoj poeziji dešavati posebno u njezinoj dinamici od Safvet-bega Bašagića do Muse Ćazima Ćatića, ali i kasnije, od npr. Saliha Alića, Skendera Kulenovića i Maka Dizdara pa sve do još novijih i recentnih bošnjačkih pjesnika poput Abdulaha Sidrana, odnosno Hadžema Hajdarevića, Zilhada Ključanina i Asmira Kujovića i dr.?

⁷³ Usp.: Sanjin Kodrić, “Istok i Zapad – srce i um (Procesi evropeizacije u novijoj bošnjačkoj književnosti i kulturalno-poetički sinkretizmi i liminalno-hibridni oblici kao specifičnost njezina kulturalnog identiteta)”, *Sarajevski filološki susreti II*, Zbornik radova, knj. 2, ur. Sanjin Kodrić, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2014; odnosno: Sanjin Kodrić, “Kulturalno-poetički sinkretizmi i liminalno-hibridni oblici kao kulturalnomemorijski i interliterarni fenomen novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti (Na primjeru ranog pjesničkog djela Safvet-bega Bašagića)”, *Njegoševi dani 4*, Zbornik radova, ur. Tatjana Bečanović, Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore, Nikšić, 2013.

Uz niz drugih mogućih pitanja, izrazito važno jeste i pitanje da li je i, eventualno, koliko je prva bošnjačka pjesma na bosanskom jeziku i zapadnom pismu na neki način bila i dio procesa ranog izrastanja ili, pak, stvaranja cjelovitog, natpartikularnog i unutar sebe zaokruženog bosanskog književnog sistema, a s obzirom na to da su list *Bosna* kao novina u kojem je pjesma izvorno objavljena te drugi bosanski listovi ovog vremena trebali biti u osnovi svebosanski, posebno u smislu nadržavanja unutarbosanskih etno-konfesionalnih razlika, odnosno s obzirom na to da su u ovim novinama objavljivali i drugi, ne samo muslimanski već i nemuslimanski autori, pa tako i saradnici iz katoličkog, pravoslavnog te jevrejskog miljea u Bosni, među kojima i npr. fra Grga Martić, učitelj i pravoslavni svećenik Sava Kosanović, kasnije mitropolit dabrobosanski, također mitropolit dabrobosanski Dionizije pod pseudonimom Ljubomir Bosančić, Staka Skenderova, Bogoljub Petranović, Isak Kohen Toska i dr.⁷⁴ Da li se, dakle, pojavom pjesme *Pozdrav* "gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije" možda počela konstituirati i unutar sebe čvršće, cjelovitije uvezana današnja bosanskohercegovačka interliterarna zajednica, pa čak i nadnacionalna bosanskohercegovačka književnost kao takva? I da li je te koliko je takvo što bilo spontano ili je, pak, bilo intencionalno, da li se, naime, ovdje radilo o "prirodnom", manje ili više samoinicijativnom početku približavanja dotad stoljećima jasno odvojenih i potpuno različitih bosanskohercegovačkih etno-konfesionalnih književnih tradicija, i to prije svega na osnovi zajedničkog jezika te zajedničkog životnog, pa tako i književnog prostora, ili je, pak, prije riječ o njihovu približavanju i povezivanju koje je potaknuto prvenstveno s osmanske strane, s ciljem da se i na ovaj način postigne za Osmansko carstvo u ovom trenutku egzistencijalno važno što uspješnije neutraliziranje tad već uveliko otpočetih procesa pojedinačnih nacionalnih identifikacija podanika Carstva, uključujući i jačanje divergentnih nacionalnih ideja i u samoj Bosni? Da li je, konačno, riječ o procesu koji je možda mogao rezultirati drugačijim književnim i kulturalnim odnosima u Bosni i Hercegovini danas da upravo u istom ovom vremenu druge polovine 19. st. nije ometen, a u nekim aspektima i potpuno prekinut tad aktuelnim, sve više prisutnim drugim, nebosanskim nacionalnim idejama i konceptima na Slavenskom jugu, a posebno onim kasnijim društveno-historijskim zbivanjima, koja su između svega ostalog npr. već 1907. godine rezultirala zvaničnim ukidanjem bosanskog imena

⁷⁴ Usp.: Minka Memija, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, El-Kalem, Sarajevo, 1996, str. 78; odnosno: *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850–1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1, Institut za književnost, Sarajevo, 1991.

kao dotad zvaničnog naziva jezika u Bosni, a samu Bosnu postavila u raskršće konfrontiranih težnji susjednih državno-nacionalnih zajednica?⁷⁵

Odgovori na ova i druga važna pojedinačna pitanja zasigurno bi cjeloviti-je osvijetlili ne samo pjesmu “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” već bi značajno mogli pomoći da se potpunije razumije i cijeli književno-kulturalni, pa i širi društveno-historijski kontekst Bosne u posljednjim desetljećima osmanske vlasti u ovoj zemlji, a vjerovatno i ono što su pojedini kasniji književno-kulturalni te društveno-historijski procesi vezani za Bosnu i njezin svijet. No, uprkos brojnim pitanjima, od kojih neka vjerovatno nikad neće moći biti sa sigurnošću odgovorena, ono što je sasvim jasno jeste to da je ova pjesma nesumnjivo jedan od onih tekstova svojeg vremena za koje su bila vezana vrlo složena kolanja društvenih energija shvaćenih u novohistoricističkom smislu. U tom smislu, u iako estetski skromnoj, ali očito književnohistorijski i kulturalnohistorijski izrazito značajnoj bilingvalnoj pojavi ove pjesme između svega ostalog vrlo snažno ukrštaju se prije svega osmanski tanzimatski diskurs i barem u njezinoj bosanskoj “verziji” unekoliko prihvaćeni pojedini elementi zapadno-evropskog romantičarskog diskursa kakav je bio prisutan na Slavenskom jugu u drugoj polovini 19. st., pa je ovdje, otud, riječ i o već u izvjesnoj mjeri prisutnoj osobenoj interliterarnoj i interkulturalnoj situaciji. Ovom svakako treba dodati i naznake ranog, početnog bosanskomuslimansko-bošnjačkog nacionalnog identitetskog samoblikovanja kroz književnost i kulturu, a koje se očito odvijalo vrlo složeno, odnosno na nekoliko istovremenih i na različite načine pozicioniranih planova: na planu naročite preoblake vlastite tradicije u smislu osobenog dovođenja u vezu muslimanskog Orijenta i evropskog Zapada, ali i na planu postepenog približavanja, kao i sve više izraženog međusobnog prožimanja s drugim, kako unutarbosanskim, tako i izvanbosanskim književnostima i kulturama istog, zajedničkog jezičkog sistema, slično, dakle, onom što će se

⁷⁵ U ovom kontekstu zanimljivo je da se npr. Ignjatu Sopronu, prvom štamparu u Bosanskom vilajetu i izdavaču *Bosanskog vjestnika*, već na samom početku njegova rada u Bosni prigovara i s hrvatske i sa srpske strane zbog ovog njegova angažmana. S hrvatske strane spočitava mu se njegovo “turkofilstvo” te ćirilica kao pismo kojim je štampana njegova novina, dok mu se sa srpske strane zamjera upotreba naziva “bosanski” umjesto naziva “srbski jezik”. Slično ovom, uz brojne druge prigovore u hrvatskoj i srpskoj periodici ovog vremena povodom različitih pitanja i problema, novosadski list *Zastava* Savi Kosanoviću zamjera zbog toga što je u *Bosni* objavio pjesmu-pohvalnicu povodom stupanja sultana na prijestolje, na što potom Kosanović odgovara tekstom objavljenim ponovo u *Bosni*, a koji u duhu kršćanskog učenja poziva na toleranciju i prosvijećenost. (Usp.: Minka Memija, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, El-Kalem, Sarajevo, 1996, str. 46-47, 72-74.)

u bošnjačkoj književnosti i kulturi dešavati i tokom austrougarske okupacije Bosne, posebno u prvim godinama.⁷⁶

3.

Iako je pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” u osnovi rijedak izuzetak u cjelini svojeg vremena, ona je nesumnjivo i dio onog diskursa ovog trenutka koji je sa svim svojim drugim tekstualnim sastavnicama, počev od spomenutih uporednih prijevoda bošnjačkog književnog stvaranja na orijentalno-islamskim jezicima, preko uopće prevodilačke djelatnosti, čak i u okvirima arebičko-alhamijado pismenosti, pa sve do prvih objavljivanja zapisa iz usmene književnosti te novinskih i drugih tekstova,⁷⁷ počeo oblikovati jednu drugu i drugačiju, sve više modernu, a posebno evropsku Bosnu, naročito u poređenju s onom kakva je Bosna bila tokom prethodnih stoljeća osmanske vlasti u ovom nekadašnjem najzapadnijem osmanskom “krajištu”. Riječ je, dakle, o ranim elementima proevropske akulturacije, pri čemu je na ovaj način Bosni i Bošnjacima evropski Zapad postajao barem nešto kulturalno bliži i manje stran, a što se posebno odnosi na njima susjedni, izvorno srodan, ali ranijom poviješću stoljećima udaljen širi južnoslavenski kontekst, dok samo u sferi spekulaci-

⁷⁶ Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 104-118.

⁷⁷ Usp. npr.: Hamdija Kreševljaković, “Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529–1878”, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. 9, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1920; Bisera Nurudinović, “Bosanske salname (1866–1878. i 1882–1893)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. X-XI, Orijentalni institut, Sarajevo, 1960-61; Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961; Todor Kruševac, “Periodika bosanska za turskog vremena 1850–1878.”, *Glasnik društava arhivskih radnika u Bosni i Hercegovini*, knj. 7, Sarajevo, 1967; Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978; *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine*, ur. Alija Isaković i Milosav Popadić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982; *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850–1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1, Institut za književnost, Sarajevo, 1991; Minka Memija, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, El-Kalem, Sarajevo, 1996; Fadil Ademović, *Prve novine i prvi novinari u Bosni i Hercegovini*, Nezavisna unija profesionalnih novinara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1997; Senada Dizdar, *Sarajevski cvjetnik: Studija i bibliografija*, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2000; Minka Memija, “Štampa i pretporodni period bosansko-muslimanske književnosti”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX, Sarajevo, 2001; Lejla Kodrić Zaimović, “Novine, novinari i novinstvo u pisanju Sarajevskog cvjetnika – prvog bosanskohercegovačkog privatnog i nezavisnog lista”, *Radovi*, knj. 17, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2014. i sl.

je može ostati pitanje o tome šta bi se u smislu ovih odnosa desilo u budućnosti da 1878. godine nije došlo do sudbonosne smjene osmanske austrougarskom vlašću u Bosni te drugih kasnijih društveno-historijskih pojava i procesa. No, ono što je sigurno jeste to da su promjene koje je navijestila i pojava pjesme “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” na bosanskom jeziku i zapadnom pismu barem donekle olakšale kulturalnu tranziciju Bosne iz orijentalno-islamskog svijeta u zapadno-evropski poredak nakon 1878. godine, uključujući i skoro javljanje bitno drugačije, novije bošnjačke književnosti u punom kapacitetu, mada će smjena osmanske austrougarskom vlašću u Bosni i dalje ostati jedan od najtraumatičnijih događaja u povijesti Bošnjaka te njihova društva, kulture i književnosti.

Ove i ovakve promjene već u osmanskom vremenu omogućile su i početak formiranja nove, proevropske intelektualne elite i unutar bošnjačke zajednice, uključujući i generaciju kasnijeg velikog bošnjačkog književno-kulturnog reformatora kakav je bio Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, koji se intelektualno počeo oblikovati upravo u ovom vremenu. Zato ni pošto nije slučajnost da će upravo Ljubušak 1893. godine, dakle 15 godina nakon austrougarske okupacije Bosne, u knjižici *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* preporučivati i zahtijevati u osnovi isto što i pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” nešto više od četvrt stoljeća ranije – to da Bošnjaci prihvate zapadnu pismenost i javno-književnu komunikaciju na maternjem, bosanskom jeziku kao nešto što nije iznevjerenje njihove tradicije, već, naprotiv, njezino nastavljanje na novi, drugačiji, za opstanak i budućnost bolji i sigurniji način:

Nama je Bošnjacima, a osobito na našem materinskom jeziku vrlo lasno naučiti. Naš je jezik i jezgrovit i veoma bogat i naši su stari na našem jeziku, ne budavši im nikakve nužde, još u ono vrijeme po nešto pisali, na primjer Ilhamija iz Travnika, Gaibija iz Zvornika, Kaimija, koji kraj Save u Gradiškom leži. Ti su naši zemljaci mnogo nešta u prozi i u stihovima na našem jeziku pisali. Pogledajmo svršetak one illahije, koju je nedavno napisao šejh Sjekirica sa Oglavka na Kiseljaku, gdje veli:

Nu pogledaj, Sirrije
Sve derviše miluje
I dan i noć kazuje:
La ilahe illalah.⁷⁸

⁷⁸ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, “Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini”, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, prir. Muhidin Džanko, Dobra knjiga, Sarajevo, 2008, str. 39.

Na isti način, upravo i ovakvim Ljubušakovim ključno važnim tragom, postupat će i naredna generacija u bošnjačkoj književnosti i kulturi, ona koja se formira nakon 1878. godine, sad, dakle, dokraja u austrougarskoj Bosni i Hercegovini. Tako će uz Bašagića, kao ličnost koja je izraziti primjer bošnjačkog intelektualca ovog, novog doba, te druge autore ovog vremena identično postupiti i npr. Riza-beg Kapetanović, Ljubušakov sin, ali i u ovom smislu vjerodostojan intelektualno-književni nasljednik, koji će objaviti u bošnjačkoj književnosti prvu cjelovitu zbirku pjesama na bosanskom jeziku i zapadnom pismu – pjesničku zbirku *Pjesme* (1893). Uprkos svoj novini i drugačijosti njegove knjige pjesama u odnosu na dominantnu, nesumnjivu tradiciju, kao i “gospodin hodža Mehmed-Emin-efendija” s pjesmom *Pozdrav* ranije, odnosno kao i njegov otac sa svojim ukupnim književnim i kulturnim radom te drugi važni preporodni zagovornici adekvatnog suočavanja s novim vremenom, i Riza-beg Kapetanović predstavlja se, naime, kao vjeran “šljedbenik naših pradjedova”, pa u proslavu knjizi eksplicitno insistira na u osnovi istom – na važnosti književno-kulturalne mijene u skladu s izazovima i potrebama vremena, ali opet tako da se sama promjena predstavlja kao daljnji a nužno potrebni razvoj iz istog, starog tradicijskog korijena:

Već Bošnjaku i Hercegovcu u krvi stoji pjevati i veseliti se. Naši mili pradjedovi mal’ ni jedan znameniti događaj ne ostaviše, a da ga nijesu u pjesmu ukitali, i nama kao jedan amanet za spomen ostavili; ukratko rečeno: godine godina sa jedne strane za svoje ognjište krv proljevali, a s druge strane opjevali duge mejdane i krvave događaje, pa kako da ih ne bi njihovi potomci na tome lijepome putu slijedili?⁷⁹

Iako Riza-beg Kapetanović ovdje referira prije svega na usmenu književnu tradiciju, u pitanju je, dakle, u konačnici ista, preporoditeljska svijest i preporoditeljska pohvala potrebnoj novini čije prihvatanje neće, međutim, biti i čin potpunog odbacivanja tradicijske baštine već njezino nastavljanje na novi, drugačiji način. Sve ovo, otud, otvara između svega drugog i mogućnost da se pjesma *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” kao prva pjesma jednog Bošnjaka objavljena na bosanskom jeziku i zapadnom pismu, a potom i drugi književni te neknjiževni tekstovi i kulturalne pojave koje nakon nje slijede prije preporodnog doba počev od 1878. godine uzmu u obzir kao izrazito važan a neopravdano zanemaren književno-povijesni fenomen te da se napokon i književnohistoriografski označe kao dio neke vrste “*pretpreporoda*” u bošnjačkoj književnosti i kulturi, “prepo-

⁷⁹ Riza-beg Kapetanović Ljubušak Mlađi, “Nekolike riječi”, *Književni pupoljci iz hercegovacke dubrave*, prir. Muhidin Džanko, Dobra knjiga, Sarajevo, 2008, str. 18.

roda prije preporoda”, a koji se, dakle, dešava već u posljednjem desetljeću osmanske vlasti u Bosni. Ove rane (pret)preporodne tendencije nisu se, naime, javile samo u književnom stvaranju Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima niti samo u bošnjačkoj arebičko-alhamijado književnoj praksi, već i u bošnjačkoj književnosti i kulturi izvan ovog okvira, pri čemu se ove različite vrste ranih (pret)preporodnih pojava ostvaruju istovremeno, baš kao što jedno vrijeme starija bošnjačka književnost u svojoj završnoj fazi i novija bošnjačka književnost u samom svojem začetku postoje simultano, čak znatno duže u poređenju s onim što je uvriježena općenita književnohistorijska slika ovih odnosa. Riječ je o izrazito važnoj razvojnoj fazi u bošnjačkoj književnoj i kulturalnoj prošlosti, koja, međutim, ne treba dovesti u pitanje ono što je u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj historiografiji s razlogom uvriježena ideja o sukcesivnom, historijski postepenom slijedu starije i novije bošnjačke književnosti, već, ipak bitno drugačije, treba upozoriti na složenost književnohistorijskih odnosa između različitih podistema bošnjačke književnosti, uključujući i trenutke njihova na različite načine ostvarenog supostojanja i međusobnog presijecanja.

U pitanju je, dakle, ipak kompleksnija književnohistorijska i kulturalnohistorijska dinamika, tim prije što je ovo period u kojem se, pored svega drugog, ne samo javljaju i npr. prve bosanskomuslimanske škole na bosanskom kao maternjem jeziku Bošnjaka već se i među Bošnjacima između ostalog začinju i karakteristični devetnaestostoljetni, romantičarski interesi za vlastitu oralnu kulturu i “narodno blago” ili rana recepcija šire južnoslavenske književne tradicije, čak i u slučaju autora poput Ivana Gundulića, Ivana Mažuranića ili Petra II Petrovića Njegoša, a o čemu svjedoči npr. rana faza u životu i radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka,⁸⁰ itd. Pa ipak, ovo i ovakvo vrijeme

⁸⁰ Usp. npr.: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 79-96, 141-145; Munib Maglajlić, “Književna djelatnost Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka”, u: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Narodno blago, Sabrana djela*, knj. 1, prir. Munib Maglajlić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987; Rašid Durić, “Ljubušakovo djelo u političkom i kulturnom saobražavanju muslimanskog sa južnoslavenskim etnosom”, *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*, ur. Munib Maglajlić, Institut za književnost, Sarajevo, 1992; Muhidin Džanko, “Zasnivanje nacionalne (bošnjačke) književne kritike u polemičko-publicističkom radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka”, u: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, prir. Muhidin Džanko, Dobra knjiga, Sarajevo, 2008; Sanjin Kodrić, “Utemeljenje moderne bošnjačke književne historiografije (Od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka do dr. Safvet-bega Bašagića)”, *Pismo*, god. XIII, br. 1, Sarajevo, 2015. i sl.

ranih (pret)preporodnih književnih i kulturalnih pojava među Bošnjacima te uopće u današnjoj Bosni i Hercegovini nažalost još uvijek ni izbliza nije dovoljno historijski rasvijetljeno i definirano i pored jednog broja pojedinačnih vrijednih radova,⁸¹ pri čemu i ovakvo što može otvoriti barem nešto drugačije perspektive onda kad je riječ o pitanjima početaka i razvoja općenito novije bošnjačke književne i kulturalne prakse. A to pjesmu *Pozdrav* “gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije” čini najstarijim rodnim mjestom ne samo novije bošnjačke poezije već i novije bošnjačke književnosti uopće, ali i jednim od historijski posebno važnih toposa ukupne bošnjačke književnosti i kulture. Sve je to tako i tim prije što je i u evropeizacijsko-modernizacijskim tranzicijskim procesima koji će se u Bosni intenzivno odvijati posebno kasnije, tokom austrougarskog vremena, jednu od ključnih uloga u svim ovim kulturalno-društvenim pretvorbama imala upravo književnost.⁸²

⁸¹ Usp. npr.: Hamdija Kreševljaković, “Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529–1878”, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. 9, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1920; Bisera Nurudinović, “Bosanske salname (1866–1878. i 1882–1893)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. X-XI, Orijentalni institut, Sarajevo, 1960–61; Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961; Todor Kruševac, “Periodika bosanska za turskog vremena 1850–1878.”, *Glasnik društava arhivskih radnika u Bosni i Hercegovini*, knj. 7, Sarajevo, 1967; Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978; *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine*, ur. Alija Isaković i Milosav Popadić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982; *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850–1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1, Institut za književnost, Sarajevo, 1991; Minka Memija, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, El-Kalem, Sarajevo, 1996; Fadil Ademović, *Prve novine i prvi novinari u Bosni i Hercegovini*, Nezavisna unija profesionalnih novinara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1997; Senada Dizdar, *Sarajevski cvjetnik: Studija i bibliografija*, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2000; Minka Memija, “Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX, Sarajevo, 2001; Muhamed Šator, *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2004; Adnan Kadrić, “Kraći osvrt na neke probleme razgraničenja starije i preporodne bošnjačke književnosti: Od književnosti na orijentalnim ka književnosti na maternjem jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. LXII, Orijentalni institut, Sarajevo, 2013; Adnan Kadrić i Alen Kalajdžija, “O jezičkim osobitostima prijevodne alhamijado literature u kontekstu preporodnog prosvjetiteljstva druge polovine 19. stoljeća”, *Književni jezik*, br. 25/1-2, Institut za jezik, Sarajevo, 2014. i sl.

⁸² Usp.: Sanjin Kodrić, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 104–118.

Rukopisna ostavština i *Kameni spavač* Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)

1.

Nedavno, 2016. godine navršilo se punih 45 godina od smrti Maka Dizdara (1917–1971), ali i 50 godina od objavljivanja njegove najznačajnije knjige, pjesničke zbirke *Kameni spavač*,¹ dok se 2017. godine navršilo i 100 godina od piščeva rođenja, što su jubileji izrazito važni u bosanskohercegovačkoj kulturi sjećanja, ali i više od toga, pa tako i povodi za nove uvide u Dizdarevo književno djelo.

Po općeprihvaćenom književnohistorijskom sudu, Mak Dizdar jedan je od najznačajnijih autora cjelokupne bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, a njegova pjesnička zbirka *Kameni spavač* svrstava se među najvažnije pjesničke knjige u Bosni i Hercegovini, pa i u širem južnoslavenskom kontekstu, a mnogi je smatraju i najznačajnijom u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti.² Iako je, sasvim razumljivo, u sjeni *Kamenog spavača*, i ostatak Dizdareva književnog djela također je izrazito značajan, i to kako u književnoestetskom, tako i u književnohistorijskom smislu. Svojim ukupnim književnim radom Mak Dizdar bitno je, naime, obilježio sve ključne povijesnorazvojne periode bošnjačkog i bosanskohercegovačkog književnog stvaranja počev od vremena između dvaju svjetskih ratova pa sve do sedamdesetih godina 20. st., što je vrijeme koje se, barem u poeziji, uveliko može odrediti i kao upravo Dizdarevo doba.

¹ Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.

² Pored brojnih književnokritičkih i književnohistorijskih viđenja, zanimljiv primjer šire percepcije književnog djela Maka Dizdara nedavno je donijela velika anketa sarajevskog magazina *Stav* o najuspješnijim pjesnicima bošnjačke književnosti. U anketi je učestvovalo više od 70 univerzitetskih profesora, akademskih proučavalaca bošnjačke književnosti i pisaca, a zadatak im je bio da odaberu pet najboljih pjesama i tri najbolje knjige poezije u bošnjačkoj književnosti. U obje ove kategorije Dizdarevo pjesničko djelo najbolje je ocijenjeno, pa je za najbolju pjesmu u bošnjačkoj književnosti izabrana *Modra rijeka*, dok je najbolja pjesnička knjiga *Kameni spavač*. (Usp.: Hamza Ridžal, "Mak Dizdar, Skender Kulenović i Musa Ćazim Ćatić najbolji su bošnjački pjesnici", *Stav*, br. 68, Sarajevo, 23. 6. 2016, str. 60-65.)

Dizdar se u književnosti javio prije svega socijalno angažiranom poezijom, odnosno lijevo orijentiranim pjesništvom poput niza drugih mlađih autora međuratnog perioda, što su, uz elemente poetike ekspresionizma, osnovna poetička obilježja njegove poezije objavljene u periodici ovog vremena, kao i njegove prve pjesničke knjige, zbirke *Vidovopoljska noć* iz 1936. godine³, koja je zbog tadašnje političke cenzure štampana u okrnjenom, znatno skraćenom obliku, bez čitavog niza pjesama. Nakon pojedinih književnih pokušaja u toku te neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kad se u periodici okušava i u žanru pripovijetke, Dizdar će, počev od sredine pedesetih godina 20. st., sve bitnije određivati književnu praksu svojeg vremena, a što se posebno odnosi na pojave njegovih poema *Plivačica* i *Povratak* 1954.⁴ i 1958. godine⁵. Štaviše, poema *Plivačica*, izvorno objavljena u časopisu *Život* (jednom od najznačajnijih bosanskohercegovačkih književnih časopisa, a inače časopisu čiji je urednik Dizdar bio dugo vremena, od 1964. godine pa sve do smrti), predstavljat će jedno od prvih posebno značajnih ostvarenja u postsocrealističkom književnom stvaranju u Bosni i Hercegovini, a snagom svoje novine i uopće svojim književnim vrijednostima skrenut će naročitu pažnju na autorov književni rad i u cjelini onovremenog jugoslavenskog književnog konteksta.

Narednu fazu u razvoju Dizdareva književnog rada predstavljat će prve njegove poratne pjesničke zbirke – *Okrutnosti kruga* iz 1960.⁶ i *Koljena za Madonu* iz 1963. godine⁷, a potom i *Minijature* te *Ostrva* iz 1965.⁸ i 1966. godine⁹. To su i knjige u kojima Dizdar nastavlja poeziju intimizma i egzistencijalističkog doživljaja svijeta i života koju je započeo poratnim poemama, ali i knjige istraživanja novih pjesničkih mogućnosti. U pitanju je, pritom, sasvim književno zrela poezija, odnosno poezija koja bi Dizdaru osigurala također vrlo značajno mjesto u povijesti književnosti i da se u njegovu književnom radu nije desila pojava kakva je *Kameni spavač*. Štaviše, u književnohistoriografskoj percepciji sasvim je sigurno da posebno zbirke *Okrutnosti kruga* i *Koljena za Madonu* predstavljaju također izuzetna ostvarenja svojeg trenutka, kao i neke od prekretno važnih temelja za

³ Mak Dizdar, *Vidovopoljska noć*, Nova biblioteka, Sarajevo, 1936.

⁴ Mak Dizdar, "Plivačica", *Život*, god. III, br. 19, Sarajevo, 1954, str. 248-252; odnosno: Mak Dizdar, *Plivačica*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1954.

⁵ Mak Dizdar, *Povratak*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.

⁶ Mak Dizdar, *Okrutnosti kruga*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.

⁷ Mak Dizdar, *Koljena za Madonu*, Svjetlost, Sarajevo, 1963.

⁸ Mak Dizdar, *Minijature*, Bagdala, Kruševac, 1965.

⁹ Mak Dizdar, *Ostrva*, Svjetlost, Sarajevo, 1966.

kasniji razvoj savremenog bošnjačkog i bosanskohercegovačkog pjesništva, dok su *Minijature* i *Ostrva* u osnovi izbori iz Dizdareva dotadašnjeg pjesničkog djela.

No, najveći razvojni skok u Dizdarevu književnom radu desit će se, naravno, s pjesničkom zbirkom *Kameni spavač*, čije je prvo izdanje objavljeno također 1966. godine¹⁰, neposredno nakon zbirke *Ostrva*. Ova knjiga predstavljala je i čin semiotičke eksplozije u Dizdarevu književnom djelu, ali i u cjelini onovremene bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, s isto tako izuzetnim učincima i u širem jugoslavenskom okviru svojeg vremena, u kojem Dizdar od ovog trenutka postaje posebno privlačan. Oslonjen na tradiciju bosanskog srednjovjekovlja, s jedne strane, a s druge strane sintetiziravši u sebi sva bitna iskustva savremenog evropskog pjesništva, *Kameni spavač* uspio je superiorno pomiriti ono autentično vlastito i univerzalno ljudsko kao rijetko koja knjiga ne samo u povijesti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti već i znatno šire. U tom smislu, književnohistorijski gledano, u bosansko-bošnjačkom književno-kulturalnom iskustvu *Kameni spavač* toliko je važan da u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti sve do danas ne postoji knjiga pjesama koja bi u ovom smislu mogla ozbiljno parirati ovoj jedinstvenoj i neponovljivoj pjesničkoj zbirci. *Kameni spavač* jedan je, dakle, od fundamentalnih tekstova kulture u Bosni i Hercegovini, kako to pokazuje i njegova cjelokupna dosadašnja najprije književnokritička, a potom i književnohistorijska, ali i čitalačka recepcija. Da je kojim slučajem izvorno pisan na nekom od većih evropskih jezika, *Kameni spavač* vjerovatno bi bio i jedna od važnijih knjiga svjetske književnosti kao cjeline.

Nakon *Kamenog spavača* kao vrhunca Dizdareva književnog stvaranja u pjesnikovu književnom radu nastupit će i faza svojevrsne pjesničke rekapitulacije, a koja će se sudbinski ispostaviti i kao njegov završni, konačni stvaralački trenutak. Slično zbirkama *Minijature* i *Ostrva*, upravo to je slučaj sa zbirkom *Poezija* iz 1968. godine¹¹, koja predstavlja prvenstveno naročiti široki autorski izbor iz Dizdareva sveukupnog dotadašnjeg književnog stvaranja, ali donosi, također, i pojedine inovativne dodatke. U ovom vremenu, 1970. godine, Dizdar objavljuje i drugo, prošireno izdanje *Kamenog spavača*¹², posljednje štampano za piščeva života, a za štampu je pripremio i treće, definitivno izdanje ove knjige, s tim da će ono biti objav-

¹⁰ Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.

¹¹ Mak Dizdar, *Poezija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.

¹² Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970.

ljeno tek posthumno, dvije godine nakon piščeve smrti, 1973. godine¹³. No, najznačajniji trenutak u ovoj, završnoj Dizdarevoj književnoj, ali i životnoj fazi jeste zbirka *Modra rijeka*, objavljena 1971. godine¹⁴, mada i ona jeste u osnovi osobeni autorov izbor iz njegova pjesničkog djela, gdje uz pojedine nove pjesničke tekstove ili nove verzije starijih tekstova Dizdar ponavlja i neke svoje pjesme iz ranijih faza, ali i iz *Kamenog spavača*, poput upravo naslovne pjesme, objavljene prethodno i u drugom izdanju ove piščeve pjesničke knjige. *Modra rijeka* ujedno je i posljednja Dizdareva pjesnička knjiga, a zajedno s *Kamenim spavačem* u njegova tri autorska izdanja i vrhunac Dizdareva cjelokupnog književnog rada dugog više od tri i po desetljeća.

Kako je spomenuto, Dizdar se okušavao i u pripovjedačkom radu, pa je od 1946. do 1956. u periodici objavio jedan broj pripovjedaka, pisanih uglavnom tradicionalnije, odnosno u duhu poratnog vremena i uopće skromnijih književnih postignuća,¹⁵ a u nizu književnih časopisa svojeg vremena objavio je i nemali broj drugih pjesničkih tekstova. Ovome treba dodati i više desetina naučno-stručnih i publicističkih radova, koje je Dizdar objavljivao tokom perioda od četvrt stoljeća, a među kojima su i neki koji i danas imaju izvanrednu vrijednost. Uz knjižicu *Stari bosanski epitafi* iz 1961. godine¹⁶, koja je vezana za početke autorova interesa za bosansko srednjovjekovlje, među ovim Dizdarevim radovima najznačajnija je njegova knjiga *Stari bosanski tekstovi*, koju autor objavljuje 1969. godine¹⁷, a koja predstavlja naočitu sumu njegova rada na istraživanju pismenosti i književnosti srednjovjekovne Bosne. U pitanju je i prva knjiga koja srednjovjekovnu bosansku pismenost i književnost bezrezervno posmatra kao dio bosanske povijesti, pa tako i jedan od u ovom kontekstu fundamentalnih priloga historiji književnosti i kulture u Bosni i Hercegovini. Potrebno je posebno istaći i književni izbor *Panorama savremene bosansko-hercegovačke proze*, koji je Dizdar priredio 1961. godine¹⁸, a koji također predstavlja autorov vrlo važan prilog afirmiranju bosanskohercegovačke samobitnosti u književnosti i kulturi. U istom kontekstu, nezaobilazan je i autorov

¹³ Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Prva književna komuna, Mostar, 1973.

¹⁴ Mak Dizdar, *Modra rijeka*, Svjetlost, Sarajevo, 1971.

¹⁵ Usp.: Azra Kovačević, "Bibliografija djela Maka Dizdara i literatura", u: Mak Dizdar, *Izabrana djela*, knj. 3, prir. Enes Duraković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1981, str. 355-356.

¹⁶ Mak Dizdar, *Stari bosanski epitafi*, Život, Sarajevo, 1961.

¹⁷ Mak Dizdar, *Stari bosanski tekstovi*, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1969.

¹⁸ Mak Dizdar, prir., *Panorama savremene bosansko-hercegovačke proze*, Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961.

znameniti, glasoviti esej *Marginalije o jeziku i oko njega*, objavljen 1970. godine u tematskom dvobroju časopisa *Život* koji je Dizdar kao urednik ovog časopisa posvetio upravo pitanjima jezika u Bosni i Hercegovini¹⁹, snažno se zalažući za priznanje i bosanske varijante u okvirima tadašnjeg srpskohrvatskog / hrvatskosrpskog jezika u Jugoslaviji.

Pa ipak, uprkos svoj ovoj svojoj obimnosti, raznolikosti i značaju, kao i uprkos izrazitoj kanonskoj važnosti, cjelina djela Maka Dizdara kao takva – kao, dakle, cjelina – i dalje je, zapravo, nedovoljno poznata, i to ne samo široj čitalačkoj publici već i književnim proučavaocima. Izuzev *Kamenog spavača* i pojedinačnih izbora iz ostatka pjesnikova književnog stvaranja, najveći broj Dizdarevih tekstova i knjiga u njihovu cjelovitom obliku objavljen je samo jednom, u svojim prvim, izvornim izdanjima i nikad više, dakle u rasponu i do 80 godina prije. Uz razumljive književnoestetske preferencije, to je jedan od ključnih razloga zašto se u mnogim slučajevima Dizdarev književni rad svodi prvenstveno na pojavu *Kamenog spavača*, dok ostatak njegovog književnog stvaranja i dalje umnogome ostaje na margini, a tako i u opasnosti da bude zaboravljen i književno umrtvljen.

Za više od 45 godina nakon piščeve smrti, samo jednom štampan je širi izbor iz Dizdareva književnog rada. Riječ je o *Izabranim djelima* u tri knjige objavljenim 1981. godine u izdanju izdavačke kuće "Svjetlost" iz Sarajeva, u ediciji *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine*,²⁰ a koja je priredio Enes Duraković, vrsni poznavalac Dizdareva književnog stvaranja, koji je o književnom djelu Maka Dizdara svojevremeno odbranio i doktorsku disertaciju, već desetljećima ključnu knjigu o Dizdarevu književnom opusu.²¹ U skladu s prirodom izabranih izdanja, ovo izdanje uključilo je izbore iz Dizdareve poezije prije *Kamenog spavača* (knj. 1), sam *Kameni spavač* kao cjelinu i izbor iz autorova pjesništva nakon ove pjesničke zbirke (knj. 2) te vrlo probran izbor iz autorovih neknjiževnih, naučno-stručnih i publicističkih radova, uključujući i piščev dnevnik (knj. 3), dok je, sasvim razumljivo, ostatak Dizdareva objavljenog književnog stvaranja ostao isključen, kao i sva druga te neobjavljena građa. Svi kasniji izbori iz Dizdareva književnog rada temeljili su se direktno ili indirektno na ovom dosad najvažnijem izdanju, i svi su bili još selektivniji, a objavljavani su redovno u

¹⁹ Mak Dizdar, "Marginalije o jeziku i oko njega", *Život*, god. XIX, br. 11-12, Sarajevo, 1970, str. 109-120.

²⁰ Mak Dizdar, *Izabrana djela*, knj. 1-3, prir. Enes Duraković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1981.

²¹ Usp.: Enes Duraković, *Govor i šutnja tajanstva (Pjesničko djelo Maka Dizdara)*, Svjetlost, Sarajevo, 1979.

samo jednoj knjizi. To se odnosi i na izbore u reprezentativnim edicijama *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga*,²² *Muslimanska književnost XX vijeka*²³ i *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*,²⁴ kao i na jubilarno izdanje povodom 80. godišnjice rođenja pisca,²⁵ dok je izdanje povodom 90. godišnjice Dizdareva rođenja nešto šire, te je obuhvatilo svu autorovu poeziju objavljenu u knjigama *Vidovopoljska noć*, *Plivačica*, *Okrutnosti kruga*, *Koljena za Madonu*, *Kameni spavač* i *Modra rijeka*²⁶.

Izabrana djela Maka Dizdara posebno su značajna, međutim, i zato što je u ovom izdanju uspostavljen i onaj tekst *Kamenog spavača* koji od tada pa nadalje funkcionira kao u osnovi “kanonski”.²⁷ Kako je spomenuto, Dizdar je za života objavio dva te za štampu pripremio još jedno, definitivno izdanje ove pjesničke zbirke. No, ova tri autorska izdanja nisu identična, naprotiv – među njima, uz sitnije razlike u pojedinim pjesmama, postoje i vrlo krupne promjene različitih vrsta, pa je, tako, između svega ostalog, treće izdanje i znatno skraćeno, a što je, prema autoru, trebao biti konačni oblik ove knjige. U najkraćem, tako su iz *Kamenog spavača* u trećem autorskom izdanju u cijelosti izostavljene pjesme *Labud djevojka* i *Zapis o rijeci* iz ciklusa *Slovo o nebu* te pjesme *Onemuštio* i *Uspavanka* iz ciklusa *Slovo o zemlji*, ali i cijeli ciklus *Slovo o slovu*, sa svim pjesmama, a izostavljeni su, posljedično, i dijelovi pratećih *Bilješki i rječnika manje poznatih riječi, fraza i pojmova* koji se odnose na izostavljene četiri pjesme i ciklus *Slovo o slovu*. Osim ovog, izvršene su i nove pojedinačne promjene u pojedinim pjesmama – manje ili veće promjene u sadržaju nekih pjesama ili je na nekim mjestima promijenjena struktura stiha ili strofe i sl. U odnosu na drugo autorsko izdanje *Kamenog spavača* promijenjen je i redoslijed pjesama u ciklusima *Slovo o nebu*, gdje su ove promjene izraženije, i *Slovo o zemlji*, gdje su ove promjene ostvarene u svega dva slučaja (obrnut je redoslijed

²² Mak Dizdar, *Kameni spavač*, prir. Enes Duraković, Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, Svjetlost, Sarajevo, 1984/85.

²³ Mak Dizdar, *Kameni spavač*, prir. Enes Duraković, Muslimanska književnost XX vijeka, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

²⁴ Mak Dizdar, *Kameni spavač*, prir. Enes Duraković, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 1997.

²⁵ Mak Dizdar, *Kameni spavač*, prir. Enes Duraković, Ljiljan, Sarajevo, 1997.

²⁶ Mak Dizdar, *Slovo Makovo*, prir. Senada i Majo Dizdar, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo, 2008.

²⁷ Usp.: Mak Dizdar, *Kameni spavač, Izabrana djela*, knj. 2, prir. Enes Duraković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1981.

pjesama *Zapis o petorici* i *Zapis o prijestolju te Krajina i Krinovi*).²⁸ Priređujući *Izabrana djela* Maka Dizdara, Enes Duraković, međutim, u konačni tekst *Kamenog spavača* uvrstio je posljednje autorske verzije svih pjesma ove pjesničke knjige (dakle, prema trećem autorskom izdanju), ali je istovremeno u *Kameni spavač* vratio i njegove naknadno izostavljene dijelove (slijedeći drugo autorsko izdanje), dok su prateće *Bilješke i rječnik* doneseni prema skraćenom, konačnom sadržaju *Kamenog spavača* (tj. također prema trećem autorskom izdanju). Osim ovog, izdanju *Kamenog spavača* u *Izabranim djelima* priključena je i pjesma *Poruka u mramorje prispjelom*, koja je, istina, poetički dokraja bliska pjesmama *Kamenog spavača*, no koja nikad prethodno nije bila dijelom nijednog autorskog, autentičnog izdanja ove knjige, već je objavljena posthumno u sarajevskoj kulturnoj reviji *Odjek* u oktobru 1971. godine, dakle tri mjeseca nakon Dizdareve smrti, te, po svemu sudeći, posljednja je objavljena autorova pjesma.²⁹ Riječ je, dakle, o naročitoj kombinaciji drugog i trećeg autorskog izdanja *Kamenog spavača*, pri čemu je u pitanju bio ne striktno tekstološko-književnohistorijski već prvenstveno književnoestetski pristup priređivanju teksta, koji u praksi nije nepoznat, a koji priređivač obrazlaže na sljedeći način: “U pripremi ovog izdanja mi smo iznova vratili sve ove pjesme jer im je jedino mjesto unutar zbirke *Kameni spavač*, s tim što smo pjesme odabrali prema posljednjoj autorovoj verziji.”³⁰

Uz potrebu objavljivanja – tekstološki govoreći³¹ – autentičnog i definitivnog izdanja *Kamenog spavača* prema posljednjem, trećem autorskom izdanju,³² 100. godišnjica rođenja Maka Dizdara, a posebno 50. godišnjica *Kamenog spavača* prilika je da se, uz elementarno rasvjetljenje autorove rukopisne ostavštine kao cjeline, barem u osnovnim, početnim naznakama skrene pažnja na dosad uglavnom nedovoljno poznatu povijest teksta ove jedinstvene pjesničke knjige te da se u tom kontekstu ukaže na barem neke od prvih, tek početnih mogućnosti za tekstološko historijsko-kritičko čita-

²⁸ Usp.: Sanjin Kodrić, “O autentičnom i definitivnom izdanju *Kamenog spavača* Maka Dizdara”, u: Mak Dizdar, *Kameni spavač: Autentično i definitivno izdanje*, prir. Sanjin Kodrić, ur. Gorčin Dizdar, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo, 2017, str. 189-206.

²⁹ Mak Dizdar, “Poruka u mramorje prispjelom”, *Odjek*, god. XXIV, br. 20, Sarajevo, 1971, str. 13.

³⁰ Enes Duraković, “Napomena priređivača”, u: Mak Dizdar, *Kameni spavač, Izabrana djela*, knj. 2, prir. Enes Duraković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1981, str. 239.

³¹ Dušan Ivanić, *Osnovi tekstologije*, Narodna knjiga / Alfa, Beograd, 2001.

³² Usp.: Mak Dizdar, *Kameni spavač: Autentično i definitivno izdanje*, prir. Sanjin Kodrić, ur. Gorčin Dizdar, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo, 2017.

nje ove pjesničke zbirke. Riječ je, dakle, o otvaranju problema historičnosti teksta *Kamenog spavača* i mogućnosti njegova razumijevaju iz perspektive rukopisne ostavštine Maka Dizdara, odnosno njegove geneze i onih njegovih verzija ili verzija pojedinih pjesama iz ove zbirke koje se nisu javile u kasnijim, štampanim izdanjima ove knjige. Time se otvara i pitanje o mogućnostima izrade još cjelovitijeg – kritičkog izdanja *Kamenog spavača*, posebno tzv. genetičkog kritičkog izdanja, a potom i kritičkog izdanja cjeline književnog djela Maka Dizdara, koji je, uprkos kanonski izrazito visokoj vrijednosti njegova književnog stvaranja, još uvijek jedan od onih naših pisaca čiji književni rad nije predstavljen ni na način sabranih djela, pa je to izazov koji i dalje čeka na svoju realizaciju.

2.

Rukopisna ostavština Maka Dizdara ni po obimu, a posebno ne po značaju nipošto nije zanemariva, zbog čega i čudi da dosad gotovo uopće nije bila predmetom književnohistorijskog, a naročito ne tekstološkog historijsko-kritičkog istraživanja, osim rijetkih predstavljanja tek najosnovnijih informacija.³³ Nakon Dizdareve smrti pohranjena je u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, a čuva se kao zasebni fond pod imenom *Zbirka Maka Dizdara*.³⁴ Čine je nekolike stotine arhivskih jedinica, odnosno više stotina stranica rukom pisanih i strojopisnih tekstova. Riječ je o, uglavnom, pjesmama i verzijama pojedinih pjesama iz različitih faza Dizdareva književnog stvaranja, a rukopisna ostavština uključuje i jedan broj drugih tekstova, među kojima su i oni koji se dosad uopće nisu tretirali, pa čak ni spominjali u književnoj historiografiji, a tu je, dodatno, i obimna Dizdareva privatna i službena prepiska. Izuzev u tek nekoliko slučajeva, rukopisi, nažalost, nisu datirani, a o tačnijem vremenu njihova nastanka može se zaključivati tek posredno, npr. po književnohistorijskim i poetičkim, odnosno drugim unutrašnjim karakteristikama pojedinih

³³ Usp.: Medhija Maglajlić, *Mak Dizdar: Vremeno kolo*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1997; odnosno: Medhija Maglajlić, *Osvojena tajna*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2007. [Katalozi izložbi povodom 80. i 90. godišnjice rođenja Maka Dizdara]

³⁴ Dizdarev rukopisni fond u međuvremenu je većim dijelom interno digitaliziran, pa se ovdje autorovi rukopisi referiraju prema njihovim digitaliziranim kopijama. Za mogućnost korištenja Dizdarevim rukopisima posebno se zahvaljujem autorovu unuku dr. Gorčinu Dizdaru, predsjedniku Fondacije “Mak Dizdar”, kao i direktorici Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine mr. Šejli Šehabović te višoj kustosici i kustosu Muzeja mr. Đani Kukić i mr. Zlatanu Deliću.

tekstova, ili na temelju različitih vanjskih indikatora, poput npr. različitih informacija ili zabilješki na papirima na kojima su tekstovi pisani i sl. Međutim, očito je da postojeći rukopisni fond Maka Dizdara nije potpun, tako da u danas poznatoj autorovoj rukopisnoj ostavštini nedostaje čitav niz tekstova koji bi ovdje po prirodi stvari bili očekivani, pri čemu u ovom trenutku nije poznata sudbina ostatka Dizdarevih rukopisa – moguće je da su izgubljeni u redakcijama izdavačkih kuća i književnih časopisa u kojima je Dizdar objavljivao, ili, jednostavno, da ih autor nije sačuvao. Na neke od ovih, najvjerovatnije zauvijek izgubljenih rukopisa mogu uputiti tek eventualni dodatni izvori, a i oni također samo posredno. Uz svojevrsnu Dizdarevu biografiju u knjizi njegova najmlađeg sina, Maje Dizdara,³⁵ jedan od takvih jeste i također neobjavljeni rukopis neke vrste sažetog pregleda povijesti bošnjačke književnosti Envera Čolakovića, Dizdareva prijatelja još iz mladosti,³⁶ a gdje se npr. navodi da je Dizdar napisao i nekoliko humoreski i satira, potom pripovijetke *Smrt* i *Krvolok* te dramu o čaršijskim trgovcima *Novac*, koja je, pritom, bila zamišljena kao prvi dio trilogije *Kuća Konakovića*, a čiji nijedan drugi dio također nije sačuvan. O ovim rukopisima u danas poznatoj Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini nema, međutim, ni spomena, niti na njih upućuje neki drugi poznati izvor.³⁷

Među sačuvanim rukopisima Maka Dizdara jeste i niz tekstova nevakadašnje književnohistorijske vrijednosti. Takva je npr. i sveščica pod naslovom *Zlatna mladost*³⁸ s raznim zapisima i skicama, koja potječe, po svemu sudeći, iz autorovih školskih dana ili rane mladosti, kao i nepotpuna verzija zbirke *Vidovopoljska noć*, pod naslovom *Običnih 10 slika sa*

³⁵ Usp.: Majo Dizdar, *Mak Dizdar: Sjećanja i fotografije*, Vrijeme, Zenica, 2007.

³⁶ Riječ je o studiji *Književno stvaranje* unutar također neobjavljenog šireg rukopisa više autora *Monografija muslimanske historije*, koji je pohranjen u Historijskom arhivu u Sarajevu. Napisana je vjerovatno 1943. ili 1944. godine u Sarajevu, koje je u tom trenutku bilo pod fašističkom okupacijom, odnosno dio tzv. NDH, što je i najvjerovatniji razlog zašto studija te ostali dijelovi *Monografije muslimanske historije* nikad nisu bili objavljeni u postojećem obliku. Sačuvana je kao strojopisni tekst od 39 stranica A4-formata, a otkrio ju je prof. dr. Muhidin Džanko, kojem se ovom prilikom zahvaljujem na informaciji o ovom zaboravljenom, a vrlo vrijednom književnohistoriografskom radu. (Usp.: *Rukopis monografije muslimanske historije*, sastavi raznih autora, hrvatski jezik, latinica, strojopis, 265 listova, Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka "Varia", ZV-491.)

³⁷ Kako su mi u pisanoj komunikaciji potvrdili, o ovim tekstovima Maka Dizdara nisu upoznati ni njegovi nasljednici, pa tako ni Dizdarev sin Majo Dizdar, odnosno unuk dr. Gorčin Dizdar, kojima sam vrlo zahvalan na ovim i drugim korisnim informacijama.

³⁸ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7815.

*lirskim krajolicima, koje su mi nanizale đerdan oko srca*³⁹. Tu je i nekoliko dodatnih tekstova pjesama koje književnohistorijski i poetički korespondiraju s pjesmama iz *Vidovopoljske noći*, ali se, barem zasad, s punom sigurnošću ne može utvrditi da li je u ovim slučajevima riječ o pjesmama koje su cenzorski uklonjene iz ove zbirke. Također, dio Dizdareve rukopisne ostavštine koji se vremenski može vezati za raniji autorov stvaralački period pokazuje da je Dizdar svojevremeno planirao i još dvije pjesničke zbirke trgom svoje početne lirike, a prema sačuvanim kratkim nacrtima trebale su biti naslovljene kao *Slike grada od jučer i danas* i *Lirika sputanih ruku*.⁴⁰

Dizdareva rukopisna ostavština uključuje i rukopis jedne od verzija poeme *Plivačica*⁴¹, koju je autor, inače, u izmijenjenoj, nešto dužoj verziji objavio i kao zasebnu knjižicu neposredno nakon njezina štampanja u časopisu *Život*. Među Dizdarevim rukopisima jesu i pjesme koje književnohistorijski i poetički odgovaraju njegovim pjesmama iz zbirke *Okrutnosti kruga* i *Koljena za Madonu*, mada je ovih pjesama tek manji broj, a u svakom slučaju nesrazmjerno njihovu značaju u autorovu književnom djelu. Izuzevši *Kameni spavač*, slično se odnosi i na preostale Dizdareve pjesničke knjige, sve do *Modre rijeke*, a osim jedne verzije zbirke *Minijature*⁴², sami rukopisi ne sadrže ni cjelovite verzije bilo koje druge Dizdareve pjesničke knjige, pa tako, nažalost, ni cjelovit autograf, odnosno neku drugu cjelovitu, zaokruženu verziju *Kamenog spavača*.

S druge strane, Dizdareva rukopisna ostavština sadrži i tekstove koji značajno upotpunjuju ili bitno mijenjaju dosadašnje predstave o autorovu književnom stvaranju. Takav je slučaj i s poemom *Majka*,⁴³ čiji će najvjerojatnije početni odlomak pod naslovom *Očekivanje* Dizdar objaviti 1954. godine,⁴⁴ dok će njezin drugi odlomak predstavljati jedna od najuspješ-

³⁹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7827.

⁴⁰ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8004(5).

⁴¹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7946.

⁴² Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8005(1).

⁴³ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7948.

⁴⁴ Mak Dizdar, "Očekivanje – odlomak iz poeme *Majka*", 7 dana, Sarajevo, 9. 12. 1954, str. 81.

njih autorovih pjesama, pjesma *Uspavanka*,⁴⁵ u rukopisnoj ostavštini sačuvana u verziji koja je u pojedinim detaljima nešto drugačija u odnosu na onu koju poznajemo danas, a koja će kao zaseban pjesnički tekst biti objavljena najprije u časopisu *Život* 1954. godine,⁴⁶ da bi se na kraju našla u zbirci *Kameni spavač*, i to u njezinu prvom i drugom autorskom izdanju, dok je u trećem izostavljena. Samu poemu *Majka* kao takvu Dizdar najvjerovatnije nikad nije dovršio,⁴⁷ a započeta je po svoj prilici u manje-više isto vrijeme kad i poema *Plivačica*, s tim što ova poema pokazuje i značajnije reflekse socijalno osjetljive poezije, pa je moguće da ju je Dizdar počeo pisati i prije *Plivačice*. Refleksi onovremenog pjesničkog stvaranja u žanru poeme također se naslućuju, a što se, uz izbor žanrovskog okvira, posebno odnosi na izbor središnjeg motiva majke, koji je prethodno kulminirao u ratnoj poemi *Stojanka majka Knežopoljka* (1942) Skendera Kulenovića. Izuzev *Uspavanke* kao njezina najuspješnijeg izvornog dijela, svojim književnoestetskim dometima u sačuvanom obliku poema *Majka*, ipak, ispod je razine *Plivačice*, kao također jednog od najuspješnijih Dizdarevih pjesničkih radova, kao i ispod razine kasnije poeme *Povratak*, što je vjerovatno i razlog zbog kojeg Dizdar poemu nije dovršio. Uz nezavršenu poemu *Majka*, a sudeći barem prema jednoj bilješci iz njegove rukopisne ostavštine, Dizdar je, izgleda, u planu imao i nekoliko drugih poema, koje, međutim, ili nije sve napisao ili, pak, sve nisu sačuvane u danas poznatom autorovu rukopisnom fondu, a koje su trebale činiti i zasebnu pjesničku knjigu s poemama *Plivačica*, *More*, *Molitva*, *Jabuka*, *Vlaga* i *Spavač pod kamenom*.⁴⁸

⁴⁵ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7949.

⁴⁶ Mak Dizdar, "Uspavanka", *Život*, god. III, br. 27, Sarajevo, 1954, str. 320-321.

⁴⁷ Poemu *Majka* i njezinu vezu s *Uspavankom* Dizdar spominje i u *Bilješkama i rječniku* u drugom autorskom izdanju *Kamenog spavača*, gdje piše, između ostalog, i sljedeće, potvrđujući tako neposredne nalaze iz njegove rukopisne ostavštine: "Uspavanka je samo dio poeme *Majka* od koje su objavljeni neki odlomci, ali poema nije dovršena i ne znam da li će ikada biti. Međutim, *Uspavanka* je u sebi završena poetska tvorevina i predstavlja cjelinu, koja je i formalno i sadržajno čini posebnom pjesmom. Tematski, ona se potpuno mogla uklopiti u *Kameni spavač*, čak je njegov organski dio danas, s obzirom na njenu poetsku i sadržajnu prirodu." (Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970, str. 160.) Inače, mada je pjesma *Uspavanka* također dio prvog autorskog izdanja *Kamenog spavača*, ova bilješka ne navodi se u prvom izdanju, kao ni u trećem, gdje je izostavljena zajedno s pjesmom na koju se odnosi.

⁴⁸ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8004(5).

Međutim, posebno iznenađenje u rukopisnoj ostavštini Maka Dizdara predstavlja, prije svega drugog, započeti roman *Kolumbo*. Iako je od sredine četrdesetih do sredine pedesetih godina 20. st. Dizdar u onovremenoj periodici objavljivao i pripovijetke, nigdje se nije nazirala mogućnost njegova ozbiljnijeg bavljenja romanom. Roman *Kolumbo*, što je možda bio i njegov radni naslov, jedni je Dizdarev pokušaj ovakve vrste o kojem postoji konkretan trag,⁴⁹ a od samog romana sačuvano je šezdesetak početnih stranica u dvije verzije te kratka skica za sam roman.⁵⁰ Radnja sačuvanog dijela romana prati početak Kolumbove lične drame na putu ostvarenja nakane otkrivanja Novog svijeta, a zbiva se u posljednjem desetljeću 15. st., u kontekstu španske inkvizicije i progona muslimana i jevreja s Pirinejskog poluotoka. Slavni moreplovac prikazan je kao čovjek sa snom i smionom vizijom prekoračenja postojećih granica poznatog svijeta, ali i znanja, što i u postojećem dijelu romana ima svoje posebno značenje u kontekstu inkvizicijske Španije krajem 15. st., a u skladu s početnom motivacijom, moguće je da bi takvo što eventualno dobilo i šire značenje u daljnjem razvoju romana, mada se to ne može sa sigurnošću tvrditi. No, već i takav kakav jeste, iako nedovršen i nepotpun, Dizdarev roman *Kolumbo* pojava je nesvakidašnja u autorovu književnom djelu, ali i rijetka i u širim okvirima bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće, što ovom tekstu daje posebnu važnost u cjelini sačuvane rukopisne ostavštine Maka Dizdara.

Uz ovo, iznenađenje jeste, također, i rukopis drame također o Kristoforu Kolumbu,⁵¹ koja nije eksplicitno naslovljena, ali je dovršena, za razliku od romana, i sačuvana kao cjelovit tekst. Ipak, već na prvi pogled, drama je znatno pojednostavljena u odnosu na roman. Riječ je o dramskom tekstu čija fabula veristički prati Kolumbovo otkrivanje Novog svijeta, počev od osiguravanja podrške španske kraljice Izabele, preko priprema za put i poteškoća s tim u vezi, pa do samog puta i iskušenja na putu i konačnog

⁴⁹ U knjizi *Mak Dizdar: Sjećanja i fotografije* autorov sin Majo Dizdar spominje da je sredinom pedesetih godina Dizdar počeo pisati i roman *Farma srebrenih lisica*, koji, međutim, nije dovršio, a koji je, izgleda, potom plagirao njegov dotadašnji prijatelj i kolega Branko V. Radičević u romanu *Bela žena* (usp.: Majo Dizdar, *Mak Dizdar: Sjećanja i fotografije*, Vrijeme, Zenica, 2007, str. 86). Nema razloga za sumnju u ove informacije, no ni o ovome, nažalost, ne postoji trag u rukopisnoj ostavštini Maka Dizdara. Također, ni Dizdarev unuk dr. Gorčin Dizdar, kao ni ostatak porodice Dizdar, ne posjeduje neki drugi trag ovog romana.

⁵⁰ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-7905, I-7935, I-7938.

⁵¹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7936.

otkrivanja nepoznatih prekolookeanskih zemalja. Kolumbov lik, koji je u romanu predstavljen kao znatno složeniji, sad se javlja kao dosta plošan, praktično dramski neoblikovan, dok su drugi likovi gotovo u potpunosti svedeni tek na govoreće dramske funkcije, a sama drama ostaje na razini tek pojave dramske konverzacije, odnosno pukog predstavljanja fabule u tek dramskoj formi. U pitanju je, očito, tekst skromnijih književnih, a posebno dramskih postignuća, što je najvjerojatnije i razlog zbog kojeg se Dizdar nije odlučio za njegovo objavljivanje ili scensko izvođenje, pa Dizdareva drama *Kolumbo* ostaje tek interesantan književnohistorijski podatak. Istina, na jedinoj sačuvanoj verziji teksta drame autorovom rukom dodana je i riječ "stariji", koja, ako ne upućuje na nešto drugo, a što je također moguće, možda označava npr. stariji tekst, odnosno to da se, zapravo, radi o nekoj ranijoj verziji drame, mada neka novija njezina verzija nije sačuvana niti postoje dodatne informacije s ovim u vezi. Uz ovu dramu, Dizdareva rukopisna ostavština sadrži i početni fragment dramskog teksta koji je naslovljen kao *Kolo djevojaka*, no tekst je neuredno pisan autorovom rukom i, nažalost, gotovo u potpunosti je nečitljiv.⁵²

Također, među Dizdarevim rukopisima nalazi se i nekoliko pripovijetki, pripovjedačkih fragmenata i skica za pripovijetke, poput rukopisa *Slova Mušana Drenovine*⁵³, *Prašak*⁵⁴, *Klopka*⁵⁵, *Kaursko piće*⁵⁶ i još jednog broja drugih. Međutim, trenutno je nemoguće precizno i konačno odrediti vrijeme nastanka bilo kojeg od ovih tekstova, mada je vjerovatno riječ o tekstovima koji su nastali kad i drugi pripovjedački radovi koje je Dizdar objavio u onovremenoj periodici, odnosno tokom četrdesetih i pedesetih godina 20. st. Po svemu sudeći, u isto ovo vrijeme Dizdar je pisao i roman te dramu o Kristoforu Kolumbu, na što upućuje i skica romana koju je zapisao u istoj svesci u kojoj se nalazi i skica njegova *Dnevnika* iz 1957. godine.⁵⁷

⁵² Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7879.

⁵³ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8017.

⁵⁴ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8018.

⁵⁵ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8020.

⁵⁶ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8022.

⁵⁷ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8025.

Rukopisna ostavština Maka Dizdara uključuje i jedan broj autorovih neknjiževnih, naučno-stručnih i publicističkih radova. Među ovim rukopisima upravo je i skica za Dizdarev *Dnevnik* datirana 27. januara 1957. godine,⁵⁸ mada postojeći fond ne uključuje, nažalost, i integralni tekst *Dnevnika*, koji je kasnije, 1960. godine u nastavcima objavljen u časopisu *Život*.⁵⁹ Već sama skica *Dnevnika* pokazuje da je Dizdarev cilj od samog početka bilo ne puko dnevničarsko bilježenje vlastitih životnih aktuelnosti već bavljenje širim krugom važnih pitanja o književnosti, kulturi i društvu njegova vremena, uz vrlo važne reference i na niz povijesnih pitanja, uključujući i pojedine detalje u vezi s vlastitim književnim radom, kako je to i realizirano u objavljenoj verziji *Dnevnika*.

Najznačajniji segment ovog dijela Dizdareve rukopisne ostavštine jesu, pak, rukopisi u vezi sa srednjovjekovnom Bosnom, odnosno njezinom pismenošću, književnošću i kulturom. To se u prvom redu odnosi na izvorne tekstove i prateće komentare uključene u knjigu *Stari bosanski tekstovi*, koja je u rukopisnom fondu sačuvana u više verzija, no koje su, međutim, nepotpune i tek parcijalno očuvane,⁶⁰ pri čemu jedna od verzija, datirana 1965. godine, ukazuje i na mogućnost da je Dizdar kao naslov knjige razmatrao i naslov *Pečatom zlatnim pečaćeno*,⁶¹ kako će kasnije glasiti naslov serije tekstova o “bosanskim legendama” koje je objavio u časopisu *Život* tokom 1968. i 1969. godine.⁶² U svim postojećim verzijama, većina izvornih tekstova priređenih za knjigu *Stari bosanski tekstovi* transliterirana je u savremenu latinicu, onako kako su i objavljeni u knjizi, a jedan broj tekstova, i to prijepisa natpisa sa stećaka, javlja se i na bosančici, pri čemu pažnju privlači i Dizdarev priređivački pristup, koji je nastojao istaknuti poetski karakter ovih srednjovjekovnih bosanskih epitafa. Među ovim rukopisima jeste i rukopis uvodne studije *O starim bosanskim tekstovima*, koji sadrži

⁵⁸ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8025.

⁵⁹ Mak Dizdar, “Dnevnik”, *Život*, god. IX, br. 1-2, 3, 4, 5, 6, 7-8, 9, 11-12, Sarajevo, 1960, str. 101-109, 191-199, 272-280, 357-363, 447-456, 555-563, 641-652, 819-833.

⁶⁰ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-8035, I-8036, I-8037, I-8038, I-8039, I-8040.

⁶¹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8038-1.

⁶² Mak Dizdar, “Pečatom zlatnim pečaćeno”, *Život*, god. XVII, br. 1, 2-3, 9, 11-12, Sarajevo, 1968, str. 61-64, 109-118, 76-86, 88-107; god. XVIII, br. 1, 2-3, Sarajevo, 1969, str. 89-112, 100-142.

i važne autorovom rukom pisane ispravke i dopune,⁶³ kao i rukopis pratećeg rječnika crkvenoslavenskih i manje poznatih, starih i stranih riječi i pojmova, koji također sadrži autorske korekcije.⁶⁴ Također, ovaj dio Dizdareva rukopisnog fonda uključuje i parcijalno sačuvane autorove radove naslovljene kao *Stari bosanski tekstovi*⁶⁵, odnosno *Stari bosanski rukopisi*⁶⁶, a koji predstavljaju adaptacije autorove studije iz knjige *Stari bosanski tekstovi* za potrebe televizijske emisije o srednjovjekovnoj bosanskoj pisanoj, književnoj i kulturnoj povijesti, pri čemu je najvjerojatnije riječ o nekom od projekata koje je Dizdar radio u saradnji s režiserom Janom Beranom, s kojim je i inače blisko sarađivao te bio prisran prijatelj.

Uz ovo, u ovom korpusu Dizdarevih rukopisnih tekstova posebnu pažnju privlači i jedna od nepoznatih verzija predgovora ili, što je vjerojatnije, pogovora za *Stare bosanske tekstove*, koja je u rukopisnom fondu nenaslovljena, a govori i o razlozima za nastanak ove knjige.⁶⁷ S ovim u vezi Dizdar kao svoj osnovni cilj ističe upravo prije svega književnu rehabilitaciju srednjovjekovnih bosanskih tekstova, uz uopće ispravljanje nepravde spram zanemarene bosanske srednjovjekovne pisane i književne baštine kao takve. Osim ovog, izrazito je zanimljiva i važna i jedna, na prvi pogled gotovo usputna bilješka, a riječ je, zapravo, o kratkom nacrtu neke moguće drugačije koncepcije knjige *Stari bosanski tekstovi*. Sudeći barem po ovom nacrtu, Dizdar je, naime, razmatrao i mogućnost knjige koja bi obuhvatala ne samo bosanske srednjovjekovne tekstove od 10. do 16. st. već i širi korpus, sve do 19. st., uključujući i krajišnička pisma zaključno s nekim od pisama Ali-paše Rizvanbegovića crnogorskom vladiki Radi Petru Petroviću Njegošu iz četrdesetih godina 19. st, ali i ljetopisne tekstove, no koje, međutim, autor preciznije ne navodi.⁶⁸ Po svoj prilici, u pitanju je bila i namjera da se ukaže na kontinuitet grafijske i jezičke tradicije srednjovjekovne Bosne i kasnijeg pisanog i književnog stvaranja u Bosni, no

⁶³ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8035-7.

⁶⁴ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8042-1.

⁶⁵ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8035-3(2).

⁶⁶ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8046-1.

⁶⁷ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8049.

⁶⁸ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8035-6.

kako Dizdar ovu koncepciju nije ostvario u postojećem obliku knjige *Stari bosanski tekstovi*, ostaje otvoreno pitanje da li je takvo što imao u planu za kasniji rad, u smislu nastavka bavljenja starijom bosanskohercegovačkom pisanom i književnom praksom.

Među Dizdarevim neknjiževnim, odnosno naučno-stručnim i publicističkim radovima sačuvanim u rukopisnoj ostavštini nalaze se i rukopisi kraćih tekstova o stećcima i njihovim natpisima *Znamenja drevne Bosne*⁶⁹ i *Stari hercegovački epitafi*⁷⁰, koji su, međutim, iz nekog razloga ostali neobjavljeni u postojećem obliku, dok istovremeno u rukopisnoj ostavštini nema npr. rukopisa važnog rada ove vrste kakav je tekst *Stari bosanski epitafi*, koji je izvorno objavljen u časopisu *Život* 1961. godine,⁷¹ a potom i kao zasebna knjižica.⁷² Uz ove, ovaj dio Dizdareva rukopisnog fonda sadrži i još jedan broj drugih tekstova i fragmenata o stećcima i njihovim natpisima, uključujući i kraće studije o pojedinim nekropolama, no, nažalost, ovaj segment autorove rukopisne ostavštine nije cjelovito sačuvan.⁷³ Također, ovdje je i kratki, na jednoj stranici pisani esejističko-poetizirani tekst o stećcima *Biljeg*,⁷⁴ kao i nekoliko verzija također esejističko-poetiziranog teksta o nekropoli stećaka na Radimlji kod Dizdareva rodnog Stoca, s naslovima *Radimlja* ili *Susret sa Radimljom*,⁷⁵ koji je pisan najvjerovatnije početkom šezdesetih godina 20. st., no koji, nažalost, u nekim verzijama nije dovršen, dok u drugima također nije cjelovito sačuvan, premda je u pitanju bio vjerovatno jedan od estetski posebno sugestivnih Dizdarevih radova o bosanskoj srednjovjekovnoj umjetnosti stećaka.⁷⁶

⁶⁹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8048.

⁷⁰ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8050.

⁷¹ Mak Dizdar, "Stari bosanski epitafi", *Život*, god. X, br. 4, Sarajevo, 1961, str. 183-210.

⁷² Mak Dizdar, *Stari bosanski epitafi*, *Život*, Sarajevo, 1961.

⁷³ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-8035-4(1), I-8035-4(2), I-8035-4(3), I-8051-2.

⁷⁴ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8047.

⁷⁵ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8051-1.

⁷⁶ Korpusu Dizdarevih rukopisnih tekstova o pismenosti, književnosti i kulturi srednjovjekovne Bosne treba dodati i neobjavljeni, dosad također nepoznatu knjižicu *Glavosi iz tmače* (*Izbor starobosanskih zapisa i natpisa*) iz 1962. godine, koja, međutim, nije sačuvana u *Zbirci Maka Dizdara* u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine poput ostalih tekstova ove vrste već u Historijskom arhivu u Sarajevu, gdje ju je vjerovatno pohranio Hamid Dizdar, autorov stariji brat, koji je bio višegodišnji direktor

Uza svega nekoliko književnokritičkih radova, među kojima je posebno značajan tekst *Sadašnji trenutak književnih časopisa u Sarajevu* kao svojevrsna kritička slika bosanskohercegovačke književne periodike,⁷⁷ u ovom dijelu Dizdareve rukopisne ostavštine sačuvani su, međutim, i neki drugi vrlo važni tekstovi, uključujući i polemike. Među njima je i glasoviti Dizdarev rad *Marginalije o jeziku i oko njega*, izvorno objavljen u spomenutom tematskom dvobroju časopisa *Život* posvećenom pitanjima i problemima standardnog jezika u Bosni i Hercegovini iz 1970. godine, a od kojeg je u autorovoj rukopisnoj ostavštini sačuvana, nažalost, samo jedna, početna stranica ovog teksta, istina važna i zbog rukom pisanih autorovih dopuna i ispravki.⁷⁸ Posebno su značajni i tekstovi koji osvjetljavaju nesumnjivo mučan Dizdarev položaj, ali i složenu širu situaciju u kulturnom, društvenom i političko-ideološkom kontekstu Bosne i Hercegovine neposredno prije autorove iznenadne smrti. Takav je i Dizdarev bridak odgovor na kritički tekst Predraga Palavestre o *Starim bosanskim tekstovima* objavljen u beogradskom listu *Politika* pod naslovom *Pesnička zaveštanja prošlosti*, a u kojem je Palavestra iznio u osnovi negativnu ocjenu o Dizdarevoj knjizi, smatrajući da ima samo književnu vrijednost, odnosno ocjenjujući je kao tek pjesnički, ali ne i relevantan naučno-stručni prikaz pismenosti i književnosti srednjovjekovne Bosne.⁷⁹ Tu je, isto tako, i još oštrij tekst *Monopol i mišljenje*, odnosno odgovor Svetozaru Markoviću na njegov negativan stav povodom spomenutog tematskog dvobroja časopisa *Život*,⁸⁰

ovog arhiva. Riječ je o strojopisnom tekstu od 84 stranice A4-formata koji predstavlja svojevrsan nastavak Dizdarevih *Starih bosanskih epitafa*, odnosno preteču autorovih *Starih bosanskih tekstova*, s tim što uz natpise sa stećaka ova knjižica uključuje sad i druge, a dotad uglavnom previdane i zanemarene oblike bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti iz kategorije zapisa i natpisa, a što na početku knjižice u kratkom predgovoru obrazlaže i sam autor. Inače, a s obzirom na to da nije sačuvana u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Dizdarevu knjižicu otkrio je prof. dr. Muhidin Džanko, kojem se i u ovom slučaju zahvaljujem na informaciji o ovom, još jednom zaboravljenom, a vrlo vrijednom arhivskom dokumentu. (Usp.: Mak Dizdar, *Glasovi iz tmače (Izbor iz starobosanskih zapisa i natpisa)*, Sarajevo, 1962, Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka "Varia", ZV-522.)

⁷⁷ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-8066-1, I-8066-2, I-8066-3, I-8066-4.

⁷⁸ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8061.

⁷⁹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-8069, I-8070.

⁸⁰ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8062.

kao i za razumijevanje onovremenih rasprava o jeziku, ali i šire društveno-političke klime vrlo važan tekst *Sjaj i bijeda jedne klevete*, tj. odgovor na napade Vojislava Lubarde koji su pod naslovom *O kastraciji jezika i nacionalnim proporcijama – Poslanica Maku Dizdaru i "Životu"* objavljeni u beogradskom časopisu *Student* povodom autorovih *Marginalija*, odnosno povodom također tematskog dvobroja časopisa *Život*.⁸¹ U istom kontekstu izrazitu važnost ima u rukopisnoj ostavštini također sačuvano pismo Upravi Udruženja književnika Bosne i Hercegovine kojim Dizdar podnosi ostavku na mjesto člana Uprave 1971. godine,⁸² a što je bila posljedica upravo ovih i ovakvih napada i pritisaka na Maku Dizdara i njegov rad na afirmaciji jezika, književnosti i kulture u Bosni i Hercegovini, a za koje se nerijetko tvrdi da su imali fatalan utjecaj na Dizdara i praktično odveli ga u preranu smrt.⁸³

3.

Iako je tek djelimično sačuvana i iako u njoj nedostaju neki važni segmenti, rukopisna ostavština Maku Dizdara ukazuje na vrlo osebujnu stvaralačku ličnost autora i od neprocjenjivog je značaja za cjelovitije razumijevanje Dizdareva rada uopće, pa tako i njegova književnog djela, a detaljnija istraživanja ove vrste tek će morati uslijediti. To se posebno odnosi na pjesničku zbirku *Kameni spavač*, a što je sasvim suprotno stavu koji zastupa npr. Miljko Šindić u svojoj monografiji o poetici Maku Dizdara. Šindić, naime, priznaje da je s ciljem sagledavanja onog što s punim pravom naziva samosvojnošću ove knjige potrebno da se govori o njezinoj "preegzistenciji i principima po kojima ona postaje i postoji", ali takvo što ograničava tek na imanentno razumijevanje Dizdareva pjesništva s obzirom na njegovu unutarknjiževnu tradiciju i savremenost, dok na drugoj strani ni na koji način u obzir ne uzima šira književnohistorijska pitanja u vezi s Dizdarevim književnim radom, a posebno ne autorove rukopise: "Poezija Maku Dizdara zahteva da se istražuje onako po čemu ona jeste, što je stvarno njeno, a ne izvori i što ona nije."⁸⁴ Ovakav Šindićev stav, istina, potpuno je očekivan, razumljiv i opravdan s obzirom na dominaciju tzv. metode inter-

⁸¹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maku Dizdara*, rukopis I-8067.

⁸² Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maku Dizdara*, rukopis I-8064.

⁸³ Usp. npr.: Majo Dizdar, *Mak Dizdar: Sjećanja i fotografije*, Vrijeme, Zenica, 2007.

⁸⁴ Miljko Šindić, *Poetika Maku Dizdara*, Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 31.

pretacije u vrijeme njegova bavljenja pjesničkim djelom Maka Dizdara, a što je jedan od ključnih, principijelnih razloga zbog kojih je sve ovo vrijeme Dizdareva rukopisna ostavština ostala neistražena, a njegovo književno djelo neosvijetljeno i u ovom izrazito važnom kontekstu.

Nimalo začuđujuće i na svu sreću, u Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini najveći njezin dio odnosi se upravo na *Kameni spavač*, odnosno na tekstove koji će biti objavljeni u ovoj knjizi. Nažalost, kako je spomenuto, autograf ili izvorna verzija *Kamenog spavača* onakvog kakav će biti objavljen u njegovu prvom, kao ni u drugom ili trećem autorskom izdanju 1966, 1970. i 1973. godine nije sačuvan, pa autorov rukopisni fond uključuje tek pojedine nepotpune verzije ove najznačajnije Dizdareve knjige, od kojih su posebno značajne najmanje dvije, uvjetno govoreći nešto mlađa i starija.⁸⁵ No, na drugoj strani, uz književnohistorijske zanimljivosti kakve su fragmenti rukopisa dramsko-scenskih adaptacija *Kamenog spavača*, od kojih je jedna naslovljena kao *Odysseus*,⁸⁶ autorova rukopisna ostavština sadržava značajan broj Dizdarevih pjesama iz ove zbirke, ali i, što je još važnije, njihove verzije, uključujući i tekstove s autorskim korekcijama i drugim bilješkama, a što je upravo od neprocjenjive književnohistorijske važnosti za razumijevanje *Kamenog spavača*. Među sačuvanim tekstovima jesu i tekstovi za koje se gotovo sasvim sigurno može tvrditi da su neke od prvih pjesama iz ove knjige, kao i drugi tragovi koji upućuju na neka izrazito važna pitanja njezine geneze, odnosno na povijest teksta ove vjerovatno najznačajnije pjesničke zbirke u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti uopće.

O genezi *Kamenog spavača* s autorskih pozicija na više mjesta govorio je i Mak Dizdar, istina dosta općenito i šturo, ali je već i to od velike koristi i pri pristupu njegovoj rukopisnoj ostavštini. U ovom smislu posebno je značajan Dizdarev intervju *Kako je nastajao "Kameni spavač"*, odnosno razgovor s pjesnikom Velimirom Miloševićem za časopis *Bagdala* iz Kruševca 1968. godine. Prema ovom intervjuu, za nastanak *Kamenog spavača* presudna je bila pjesma *Gorčin* i njezino javno čitanje 12 godina ranije, na Prvom jugoslavenskom festivalu poezije na Plitvicama u augustu 1956. godine (ne 1958, kako to u intervjuu po sjećanju navodi Dizdar!):

⁸⁵ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-7926, I-7929.

⁸⁶ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-8008, I-8010.

Ja ne znam kako sam i zašto napisao tu pjesmu. I to baš tu a ne neku drugu. Ali znam da sam je morao napisati. A napisana je davno, čak veoma davno. Ona ima već svoj život i svoju istoriju. I svoju sudbinu.

Čudno je to da sam je u svojim rukopisima dugo držao kao neku posebnu pjesničku tvorevinu koja je bila izvan serije. Slučaj je htio da sam na Plitvičkom festivalu, 1958. godine morao napraviti izbor za svoj nastup. Na putu od hotela do pozornice, na nekim travnatim počivalima, u uzajamnoj konsultaciji sa pjesnikinjom Vesnom Krmpotić ona mi reče: “Moraš čitati ovu čudnovatu pjesmu”. Poslušao sam mlađeg (i ljepšeg!), jer mlađeg uvijek moraš slušati. I čitao sam, prvi put *Gorčina*. Poslije čitanja hajdučki su me zaskočili Branko V. Radičević, Vasko Popa i Radonja Vešović tražeći tu pjesmu da bi je objavili. Oni su tu pjesmu zaista i objavili, insistirajući, poručujući mi, da napravim takvu knjigu. Naravno, sve bi bilo uzalud da takva knjiga već nije bila u meni. Trebalo je da ona u meni doživi svoju fermentaciju. Da sama sebe doživi. Duh je bio tu. Samo se čekalo njeno otjelovljenje. Mislio sam dugo i mnogo kako da već u meni stvorenu, gotovu knjigu realizujem. Tako je nastao *Kameni spavač*. Čekan i pisan više od deset godina.⁸⁷

Prema autorovim riječima, pjesma *Gorčin* napisana je 1954,⁸⁸ a prvi put objavljena je u beogradskom časopisu *Delo* 1956. godine uz napomenu “Iz ciklusa *Spavač pod kamenom*”, i to je prvi javni spomen kasnije zbirke *Kameni spavač*. No, još nekolike pjesme *Kamenog spavača* po postanku i prvim objavljivanjima manje-više jednako su stare, pa i još starije – kako je spomenuto, 1954. godine u časopisu *Život* objavljena je *Uspavanka* kao prva objavljena pjesma koja će kasnije biti uvrštena u ovu zbirku, a u intervju za *Bagdalu* Dizdar kazuje da je pjesmu *Petorica*, odnosno *Zapis o petorici*, kako će biti finalno naslovljena u *Kamenom spavaču*, napisao još tokom Drugog svjetskog rata, kao “izraz otpora protiv zla”, “koje uvijek mijenja svoje moduse, ali je u suštini isto”, a “zabilježio je u svojim papirima arapskim slovima, radi kamuflaže, da se ne bi otkrio njen sadržaj i smisao”⁸⁹. Ovakvo što potvrđuje te donosi druge ključno važne informacije i uvide s ovim u vezi upravo rukopisna ostavština Maka Dizdara, gdje uza sve ostalo

⁸⁷ Mak Dizdar, “Kako je nastajao *Kameni spavač*”, *Bagdala*, god. X, br. 106-107, Kruševac, 1968, str. 18. [Intervju, razgovor vodio Velimir Milošević]

⁸⁸ Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, str. 136.

⁸⁹ Mak Dizdar, “Kako je nastajao *Kameni spavač*”, *Bagdala*, god. X, br. 106-107, Kruševac, 1968, str. 18. [Intervju, razgovor vodio Velimir Milošević]

postoji i originalna Dizdareva bilješka o pjesmi *Zapis o petorici* s dva reda teksta pisana arebicom, “našim alhamijado pismom”, kako kaže autor.⁹⁰

Niz je važnih pitanja o *Kamenom spavaču* u kontekstu Dizdareve rukopisne ostavštine, a prvo, koje je na samom početku njezina istraživanja u ovom smislu i nezaobilazno, jeste upravo pitanje geneze ideje o samoj ovoj zbirci i njezinoj koncepciji, odnosno unutrašnjem ustroju.

Uz *Gorčina*, jedna od nesumnjivo najstarijih pjesama u kojima se počela oblikovati Dizdareva ideja *Kamenog spavača* jeste i pjesma *Spavač pod kamenom*.⁹¹ Riječ je o teže čitljivom tekstu pisanom autorovom rukom, a koji je mogao nastati do početka ili, najkasnije, do sredine pedesetih godina 20. st., a koji u ovom obliku nikad nije objavljen. U *mottu* pjesme stoji prilagođeni natpis sa stećka “Nemoj po meni da gaziš”, što je vrlo važno, a – barem prema onom što se jasnije može pročitati – sama pjesma neka je vrsta meditacije savremenog čovjeka u susretu sa stećkom i umrlim čovjekom pod njim, odnosno u susretu sa smrću i njezinim mirom. Očito je, dakle, u pitanju tek početno Dizdarevo okušavanje s poezijom temeljenom na stećcima i njihovim natpisima kao polazištem, pri čemu, međutim, sama ova pjesma svojim jezikom nije još uvijek dosegla dominantno arhaični i arhaizirani jezički izraz *Kamenog spavača*. Inače, uz ovu pjesmu, na istom papiru, dopisan je i nacrt za pjesmu *Kolo mrtvačko*, u čijem *mottu* stoji također zanimljiva referenca na stećke “Mi smo željeli i kamen da procvjeta”, a samu pjesmu Dizdar nije napisao ili, pak, nije sačuvana u autorovoj rukopisnoj ostavštini.

Još u prvoj polovini pedesetih godina 20. st. Dizdar je, očito, već značajno zaokupljen pjesničkom temom spavača pod kamenom, što će pokazati i važan bibliografski podatak jednog drugačijeg “odlomka iz pjesme” pod istim naslovom – *Spavač pod kamenom iz 1956. godine*.⁹² Na ovakvo što, naravno, ukazuju i drugi rukopisi koji se mogu vezati za ovo vrijeme, a onda i sve veći broj kasnijih rukopisa s istim pjesničkim zanimanjem. Jedan od zasigurno najstarijih je i autorovom rukom pisani rukopisni fragment naslovljen kao *Putnik*, a riječ je najvjerojatnije o početku teksta koji po prisutnim elementima svojih žanrovskih okvira podsjeća najviše na neku vrstu poetskodramskog spjeva. Tekst je također vrlo teško čitljiv, a u

⁹⁰ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8016.

⁹¹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7876.

⁹² Mak Dizdar, “Spavač pod kamenom – odlomak pjesme”, *Sloboda*, Mostar, 27. 9. 1956, str. 39.

sačuvanom dijelu započinje dijalog između Putnika (vjerovatno savremenog čovjeka koji se, zaintrigiran njome, okreće dalekoj prošlosti) i Spavača pod kamenom (očito srednjovjekovnog bosanskog čovjeka), koji u svojoj prvoj dijaloškoj replici govori distih sa sadržajem natpisa s grobne ploče Stipka Radosalića u Premilovu polju kod Ljubinja “Davno ti sam legao / i dugo ti mi je ležati”. Riječ je, dakle, o stihovima koji će se kasnije naći u Dizdarevoj pjesmi *Zapis o vremenu*, prvi put objavljenoj pod naslovom *Davno li...* u časopisu *Život* 1957. godine,⁹³ nakon čega je uvrštena i u zbirku *Miniature* 1965. godine pod naslovom *Slovo o vremenu*, a najzad i u sva tri autorska izdanja *Kamenog spavača*, pod svojim konačnim naslovom. Sačuvani fragment mogućeg poetskodramskog spjeva, nažalost, završava se odmah nakon ovog pitanjem iznenađenog Putnika “Ko si ti?”, a pored ovog sačuvan je i još jedan također kratak fragment sa sličnim tekstom, ali ovaj put s naslovom *Spavač pod kamenom*.⁹⁴ Uz ovo, iz manje-više istog vremena potječe također autorovom rukom pisana i teško čitljiva duža pjesma ponovo naslovljena kao *Spavač pod kamenom* s citatima i referencama na stečke i druge motive koji će kasnije biti karakteristični za poeziju *Kamenog spavača*.⁹⁵ U Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini sačuvan je, također, i sam ciklus pjesama *Spavač pod kamenom*, u koji je Dizdar uključio pjesme *Davno li...*, *Petorica*, *Badac*, (*Kaža*) *o kokoški (koju priča Sretan)* i *Gorčin*, u svojoj prvoj poznatoj verziji.⁹⁶ Ovaj ciklus objavljen je također u časopisu *Život* 1957. godine, ali bez pjesme *Gorčin*, najvjerovatnije zato što je štampana ranije u beogradskom *Delu*, dok će pjesma *Badac* kasnije, u svojoj konačnoj verziji biti naslovljena kao *Zapis o nespini*.⁹⁷ Isto tako, tu je i rukom pisana bilješka o ciklusu pjesama *Spavač pod kamenom*, za koji autor daje objašnjenje da je inspiriran “natpisima sa bogumilskih stećaka, poveljama i listinama srednjovjekovne Bosne”, a na istom papiru uz dijelove spomenutog natpisa sa stećka iz Premilova polja stoji, između ostalog, i bilješka “Petorica – likovni motiv na nekoliko stećaka”.⁹⁸

⁹³ Mak Dizdar, “Davno li...”, *Život*, god. VI, br. 12, Sarajevo, 1957, str. 367.

⁹⁴ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7889.

⁹⁵ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7884.

⁹⁶ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7924.

⁹⁷ Mak Dizdar, “*Iz Spavača pod kamenom*”, *Život*, god. VI, br. 12, Sarajevo, 1957, str. 367-368.

⁹⁸ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7881.

Među najstarijim rukopisima u vezi s *Kamenim spavačem* jeste i pjesma naslovljena kao *Kosara*.⁹⁹ Pjesma je također pisana rukom, ali je nešto čitljivija od drugih spomenutih rukom pisanih tekstova, a osim po naslovu potpuno se razlikuje od istoimene pjesme koja će biti objavljena najprije u časopisu *Život* 1965. godine,¹⁰⁰ a potom i u sva tri autorska izdanja *Kamenog spavača*:

Probudili su me iz snova
i otjerali na zeleniku.

Prstima
kao da još milujem runo
bijelo runo
stada izgubljenog.

U očima
nosim šume
zelenu šumu sela
sela zapaljenog.

U ustima
jetku gorčinu
gorčinu rastanka
od Gorčina.

Budući da je pisana na poledini ugovora koji je 1954. godine kao urednik za stranu književnost Gustav Krklec potpisao s izdavačkim preduzećem "Narodna prosvjeta", može se zaključiti da je pjesma najvjerovatnije nastala ove, 1954. godine, dakle u isto vrijeme kad i pjesma *Gorčin*, mada *Gorčin* već ima sve bitne odlike poezije *Kamenog spavača*, a što, očito, u ovoj ranoj *Kosari* ipak nije dokraja slučaj. U rukopisu se ne navodi šira cjelina, odnosno ciklus ili zbirka kojoj bi pjesma trebala pripadati, ali je, naravno, potpuno jasno da je u vezi s pjesmama iz cjeline koju je Dizdar u ovo vrijeme zvao *Spavač pod kamenom*. Slično se odnosi i na pjesme *Povijest o Tvrdošu* i *Pridjite*, odnosno *Pridžite mi bratja i neviste*, pa i pjesmu

⁹⁹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7876.

¹⁰⁰ Mak Dizdar, "Kosara", *Život*, god. XIV, br. 1, Sarajevo, 1965, str. 29.

Počitelj,¹⁰¹ također najvjerovatnije jedne od najstarijih pjesama u pjesničkom korpusu iz kojeg će se kasnije razviti *Kameni spavač*.

Dizdar je, očito, u početku dvojio o različitim mogućnostima i pravcima samog pristupa temi spavača pod kamenom kao za njega vrlo posebnom pjesničkom izazovu, kako to u autorovoj rukopisnoj ostavštini pokazuju i brojne verzije tekstova s istom temom i motivom, ali je sasvim sigurno da je naslov *Spavač pod kamenom* naslov u vezi s kojim se začela ideja o pjesničkoj knjizi kakva će na kraju postati zbirka *Kameni spavač*. Zato je, uostalom, ovaj naslov u nekim dosadašnjim književnohistorijskim istraživanjima književnog djela Maka Dizdara s punim pravom potvrđen kao prvobitni naslov ove zbirke. Međutim, za razliku od pitanja samog naslova, autorova rukopisna ostavština jasno pokazuje da je Dizdar dugo vremena, odnosno, praktično, kontinuirano tražio adekvatnu koncepciju knjige u koju će na kraju izrastati *Kameni spavač*, a zapravo da je u vidu imao više različitih koncepcija, čak i radikalno drugačijih. U tom smislu, upravo autorov sačuvani rukopisni fond dokraja potvrđuje da je *Kameni spavač* nastajao zaista “dugo i mučno”, kako je to autor kazao u spomenutom intervjuu za *Bagdalu*, i to ne samo uporedo već i u bliskoj vezi s ostatkom njegova djela, na što je Dizdar nesumnjivo s razlogom također upozorio na istom mjestu.

Sudeći po rukopisnoj ostavštini i njezinu odnosu s dinamikom pojavljivanja autorovih tekstova u književnoj javnosti, posebno onih vezanih za *Kameni spavač*, naredni ključni trenutak u vezi s genezom ove pjesničke knjige i njezine koncepcije bit će onaj trenutak kad Dizdar u temi spavača pod kamenom dokraja otkriva i cjelovito osvješčuje motive slova i zapisa. Takvo što nimalo ne iznenađuje jer tematiziranje fenomena riječi, ljudske i književne riječi, odnosno književnosti kao umjetnosti riječi, ali i tematiziranje umjetnosti uopće, jedna je od velikih tema ili metapripovijesti cjelokupne modernističke književne prakse, kojoj pripada i Dizdarevo književno djelo, s jedne strane, dok, s druge strane, fenomen slova ili riječi ima vrlo značajno mjesto i u kršćanskoj teologiji. Izgleda da je to posebno bio slučaj sa srednjovjekovnim bosanskim krstjanima, odnosno učenjem Crkve bosanske, a upravo tako, po svemu sudeći, ovo pitanje tumačio je i sam Dizdar. Uz ovo, Dizdara su od samog početka interesa za pitanja bosanskog srednjovjekovlja, čak i onda kad očito nije bio cjelovito ušao u ovu problematiku, posebno privlačili upravo zapisi, kako je to i sam napo-

¹⁰¹ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-7933, I-7934, I-7960.

menuo govoreći o svojoj inspiriranosti “natpisima sa bogumilskih stećaka, poveljama i listinama srednjovjekovne Bosne” u povodu ciklusa *Spavač pod kamenom*, kao i na čitavom nizu drugih mjesta.

Ipak, a s obzirom na to da nijedan od Dizdarevih rukopisa u vezi s *Kamenim spavačem* nije datiran i da većina rukopisa u fondu nije organizirana po hronološkom ili nekom drugom principu koji bi mogao dati više informacija o vremenu nastanka pojedinih tekstova, nije moguće s punom sigurnošću tvrditi kad se u Dizdarevu književnom radu javlja značajnija pojava motiva slova ili zapisa. Ovakvo što, dakle, potrebno je književno-historijski rekonstruirati, pa je sa značajnom vjerovatnoćom moguće pretpostaviti da se ovaj trenutak u Dizdarevu književnom stvaranju javlja već u drugoj polovini pedesetih ili, što je još vjerovatnije, početkom šezdesetih godina 20. st. Riječ je i o vremenu nakon što je Dizdar za objavljivanje pripremio, a onda i objavio najprije zbirku *Okrutnosti kruga*, a potom i *Koljena za Madonu*, nakon čega i inače njegov književni razvoj kreće u drugačijem pravcu, a to korespondira i s autorovim iskazom u intervjuu za *Bagdalu* da je *Kameni spavač* “čekan i pisan više od deset godina”. Uz ovo, već u ovim dvjema zbirkama javilo se i nekoliko pjesama koje će kasnije biti uvrštene i u *Kameni spavač*, a među njima jesu upravo i pojedine pjesme u čijim će se naslovima u rukopisnim ili objavljenim verzijama javiti i odrednica “slovo” ili “zapis”, poput pjesama *Zapis o izvoru* i *Zapis o očima*, koje su u zbirci *Okrutnosti kruga* objavljene pod naslovima *Kako svom izvoru da se vratim* i *Oči*.

Pri svemu ovom, dosta pouzdano moguće je pretpostaviti da je u Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini prva zaokruženića cjelina u vezi s motivom slova tad još uvijek kratki ciklus *Slovo o slovu*, odnosno, u drugoj verziji, *K slovu o slovu*, koji sadrži i neke od pjesama koje će kasnije biti objavljene i u *Kamenom spavaču*.¹⁰² Zanimljivo je da je u oba ova slučaja ciklus posvećen Skenderu Kulenoviću, pjesniku koji i sam u ovom trenutku ulazi u novu i drugačiju pjesničku fazu, a koji je, npr., još 1959. godine objavio i svoj glasoviti sonet *Stećak*, vrlo blizak Dizdarevu pjesničkom svijetu i njegovoj viziji stećka, pri čemu ovakvo što nesumnjivo ima veze i s Dizdarom, a svakako može posredno pomoći i vremensko određenje pojave motiva slova ili zapisa u Dizdarevu književnom radu. Po svoj prilici, tek nakon ovog, nakon kratkog ciklusa posvećenog Kulenoviću, pojam slova ili zapisa javit će se i u čitavom nizu Dizdarevih pjesama iz njegove rukopisne ostavšti-

¹⁰² Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7974, I-7978.

ne, gdje funkcionira kao jedno od autorovih opsesivnih mjesta u naslovu kao jakoj poziciji teksta. Međutim, kasnije, u samom *Kamenom spavaču*, neke od ovih pjesama pojavile su se s modificiranim naslovima, najčešće bez odrednice “slovo” ili ponekad sa zamjenom ove odrednice odrednicom “zapis”, kako to pokazuju i brojne Dizdareve ispravke ove vrste na samim rukopisima. Takav je slučaj, npr., i s ranije spomenutom pjesmom *Badac* ili *Zapis o nespini*, koja će se u prvom autorskom izdanju *Kamenog spavača* javiti kao *Zapis o Nespini*, u drugom i trećem autorskom izdanju kao *Zapis o nespini* (dakle, s pisanjem imenice “nospina” ne kao vlastitog imena već kao opće imenice), dok se u rukopisu javlja najprije kao *Slovo o Nespini*, a potom s naknadnom, autorovom rukom unesenom promjenom u naslov *O Nespini*, pri čemu je u svojoj najstarijoj verziji bila naslovljena kao *Badac*.¹⁰³

Puno otkrivanje motiva slova ili zapisa predstavljao je, najvjerojatnije, prekretno važan trenutak u Dizdarevu radu na zbirci *Kameni spavač*, te je presudno odredilo koncepciju ove zbirke. Iako su mnoge pjesme u objavljenim verzijama izgubile odrednicu “slovo” (ili “zapis” u nekim slučajevima), sam *Kameni spavač* u svojem prvom izdanju stoga je bio upravo ključno obilježen idejom slova. Sa svoja četiri ciklusa, bez uvodne pjesme *Putevi* i zaključne *Poruka*, koje će se, naime, javiti tek u drugom autorskom izdanju ove zbirke, *Kameni spavač* u prvoj svojoj objavljenoj verziji bio je, zapravo, svojevrsna “knjiga slova”, četiriju ciklusa koji su slova – *Slovo o čovjeku*, *Slovo o nebu*, *Slovo o zemlji* i *Slovo o slovu*. Međutim, a sudeći po autorovoj rukopisnoj ostavštini, pogrešno bi bilo zaključiti da je ideja slova ili zapisa odjednom ili lahko i brzo riješila sva konceptijska pitanja i probleme *Kamenog spavača*, naprotiv rukopisi govore bitno drugačije.

Veliki broj pjesama u autorovoj rukopisnoj ostavštini u čijim je prvobitnim naslovima stajala odrednica “slovo” i naknadne autorovom rukom unesene korekcije koje su ovu odrednicu uklanjale iz naslova kazuju ne samo o izmjenama u pojedinim pjesmama već potvrđuju i šire Dizdareve konceptijske dileme. Dizdar je najvjerojatnije, i to potpuno opravdano, htio izbjeći nepotrebna ponavljanja, nešto što bi bila neka vrsta konceptijske redundantnosti ili pleonastičnosti, pa je, izgleda, iz naslova uklanjao spomenutu odrednicu tek onda kad se odlučio da pjesme poveže u cikluse-slova. A to će reći da se ideja o organizaciji zbirke kao skupa ciklusa-slova javila vjerojatno tek naknadno, tek nakon što je broj pjesama s odrednicom “slovo” u naslovu postao velik, a sama ova odrednica pritom došla u opasnost da postane

¹⁰³ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7926.

možda i suvišan, odveć upadljiv i nametljiv manir. Na osnovu spomenutih i drugih indikacija iz Dizdareve rukopisne ostavštine, moguće je pretpostaviti da se ovakvo što dešavalo već početkom šezdesetih godina 20. st.

Uz ovo, autorova rukopisna ostavština svjedoči, također, da je Dizdar vjerovatno dugo dvojio i o rasporedu pjesama u pojedine cikluse-slova. Kako to pokazuje vjerovatno stariji rukopis pjesama *Kamenog spavača*, ovakvo što posebno je slučaj s odnosom ciklusa *Slovo o čovjeku*, *Slovo o nebu* i *Slovo o zemlji*. Naime, u ovoj verziji zbirke postoje samo ciklusi *Slovo o čovjeku* i *Slovo o slovu*, odnosno još uvijek nema ciklusa *Slovo o nebu* niti ciklusa *Slovo o zemlji*, što se ne može objasniti samo nepotpunošću rukopisa. Pritom, ciklus *Slovo o čovjeku* ne sadrži one pjesme koje će sadržavati u prvoj objavljenoj autorskoj verziji *Kamenog spavača*, već uglavnom pjesme iz kasnijeg ciklusa *Slovo o nebu*, poput pjesama *Gorčin* ili *Brotnjice*, ili kasnijeg ciklusa *Slovo o zemlji*, kao što su npr. *Slovo o Nespini* ili *O Nespini* (*Zapis o nespini*), *Slovo o prijestolju* ili *Prijestolje* (*Zapis o prijestolju*), *Slovo o vitezu* (*Zapis o vitezu*), *Slovo o ljubavi jednog pastira* (*Blago*), *Slovo o štitu* (*Zapis o štitu*) ili *Onemuštio*.¹⁰⁴ Drugačiji je, međutim, jedan drugi rukopis, vjerovatno mlađi, u kojem se javlja i ciklus *Slovo o zemlji*, i to isključivo s pjesmama koje će sadržavati i u prvom objavljenom autorskom izdanju *Kamenog spavača*, uključujući i pjesme koje su u prethodnoj verziji bile uvrštene u ciklus *Slovo o čovjeku*, mada istovremeno nedostaju i neke druge pjesme iz konačne verzije ciklusa *Slovo o zemlji*.¹⁰⁵

Da je ideja slova, kao i ideja zapisa, bila izrazito važna u genezi *Kamenog spavača*, ali i da je sama koncepcija zbirke bila dugotrajna i teška autorova dilema, potvrdit će, naravno, i odnosi između triju izdanja ove zbirke koja je za objavljivanje pripremio autor. U drugo autorsko izdanje zbirke, iz 1970. godine, uz izmjene u pojedinim ranijim pjesmama, bit će uvršten i čitav niz novih pjesama, od kojih je, prema autoru, većina “bila već ranije skicirana, ali u prvo izdanje nije mogla biti uvrštena zbog svoje nedovršenosti”¹⁰⁶. To su pjesme *Zapis o otkivanju*, *Ljeljeni*, *Sunce*, *Mjesec*, *Ruka* (iz pjesme-ciklusa *Radimlja*) i *BBBB* u ciklusu *Slovo o nebu*, potom *Zapis o jednom zapisu*, *S podignutom rukom*, *Slovo o sinu*, *Jabukov cvijet* i *Krinovi* u ciklusu *Slovo o zemlji* te *Proslov*, *Duboko*, *Kolo*, *Razbojište*, *San*,

¹⁰⁴ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7926.

¹⁰⁵ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7929.

¹⁰⁶ Mak Dizdar, “Uz drugo izdanje *Kamenog spavača*”, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970, str. 163.

Sedamnaesto, Osamnaesto, Slojevito, Dvadeseto, Slovoslavlje, Dvadeset i drugo, Slovo o bolesti, Modra rijeka i Čeono i potonje u ciklusu *Slovo o slovu*. Pjesma *Zapis o smijehu* iz ciklusa *Slovo o zemlji* postala je *Slovo o smijehu*, iz ciklusa *Slovo o nebu* u ciklus *Slovo o zemlji* premještene su pjesme *Kosara, Gorčin* i *Zapis o očima*, dok su u pojedinim pjesmama iz ciklusa *Slovo o slovu* izvršene čak i radikalne izmjene, tako da je u nekim slučajevima riječ, praktično, o sasvim novim pjesmama pod starim naslovima.¹⁰⁷ Na samom početku zbirke javila se novouvrštena pjesma *Putevi*, a na samom kraju zbirke, kao posljednja, pjesma *Poruka*,¹⁰⁸ čime je *Kameni spavač*, u svojim inkoativnim i finalnim pozicijama, dobio i svoj naročiti, vrlo važni okvir, koji je posljedično resemantizirao i zbirku kao cjelinu i tako je i značenjski bitno izmijenio.

Treće autorsko izdanje *Kamenog spavača* bit će objavljeno tek 1973. godine kao bibliofilsko izdanje nekoć vrlo ugledne "Prve književne komune" u Mostaru, poznate upravo po književnoj izuzetnosti. Međutim, iako je posthumno, ovo izdanje za objavljivanje pripremio je sam autor, što se napominje i u redakcijskoj bilješci na kraju knjige, gdje se ističe da je Dizdar ovim izdanjem *Kamenog spavača* nastojao napraviti "njegov konačni izgled"¹⁰⁹. Kako se to saopćava i u kratkoj autorovoj napomeni te redakcijskoj bilješci, uz nove pojedinačne promjene u pojedinim pjesmama, iz ovog izdanja u cijelosti su izostavljene pjesme *Labud djevojka, Zapis o rijeci, Onemuštio* i *Uspavanka*, kao i cijeli ciklus *Slovo o slovu*, koji je Dizdar prethodno izmijenio i proširio u drugom izdanju *Kamenog spavača*. Međutim, čak i ako su postojali i izvjesni drugi, izvanknjiževni, praktični razlozi za ovo znatno skraćivanje zbirke, to nipošto ne znači da istovremeno nije bilo u pitanju i dalje prisutno Dizdarevo dvoumljenje u vezi s koncepcijom *Kamenog spavača*. Naprotiv, autorova rukopisna građa vrlo jasno navodi upravo na ovakvo što, odnosno na izrazito važan zaključak da je Dizdar ciklus *Slovo o slovu* iz drugog autorskog izdanja *Kamenog spavača* u trećem autorskom izdanju izostavio zapravo zato što ga je namjeravao

¹⁰⁷ Dizdareva napomena o pojedinačnim izmjenama u drugom izdanju *Kamenog spavača* nije potpuna, a u pojedinim slučajevima razlikuje se od stvarnog stanja. (Usp.: Mak Dizdar, "Uz drugo izdanje *Kamenog spavača*", *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970, str. 163.)

¹⁰⁸ U Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini sačuvano je više različitih ranih verzija i fragmenta pjesama *Putevi* i *Poruka*, pri čemu se pjesma *Putevi* javlja i pod naslovom *Putovi od tebe do mene*. (Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-7928, I-7962, I-7964, I-7970, I-7980, I-7987(1), I-7897(2).)

¹⁰⁹ Redakcijska bilješka u: Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Prva književna komuna, Mostar, 1973, str. 145.

objaviti kao zasebnu pjesničku zbirku, kako to, naime, zorno pokazuje jedna autorovom rukom pisana bilješka sa sadržajem moguće pjesničke zbirke *Slovo o slovu*.¹¹⁰ Ova bilješka naročito je važna, pritom, i zbog toga što otkriva i koncepciju same zbirke, pa su je trebale činiti pjesma *Slovo pravednika* te sve pjesme-slova iz drugog izdanja *Kamenog spavača*, uključujući i *Modru rijeku*, a bilješka otkriva i Dizdarevu ideju o novom, drugačijem načinu na koji su pojedine pjesme-slova trebale biti naslovljene, odnosno numerirane: *Jedan na deseto* (umjesto *Jedanaesto*), *Dva na deseto* (umjesto *Dvanaesto*), *Tri na deseto* (umjesto *Trinaesto*) itd. Riječ je, dakle, o prvorazrednom izvoru od višestrukog značaja, a koji je posebno bitan prije svega zato što rješava ključnu nepoznanicu u vezi s trećim autorskim izdanjem *Kamenog spavača*, pri čemu istovremeno i vrlo uvjerljivo potvrđuje upravo to da je koncepcija ove zbirke bila autorov trajni izazov.¹¹¹

Na ovakvo što upućuju i brojna druga mjesta u Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini, a u ovom kontekstu posebno je značajno barem još nekoliko bilješki iz autorovih rukopisa. Jedna od ovih autorovom rukom pisanih bilješki, koja najvjerojatnije potječe s kraja 1970. ili početka 1971. godine, tiče se eksplicitno trećeg autorskog izdanja *Kamenog spavača*, a predstavlja neku vrstu podsjetnika o inovacijama koje bi trebalo unijeti u ovo izdanje.¹¹² Dizdar, pritom, spominje epitaf s groba Williama Shakespearea (čiji je prijevod inače prisutan i u autorovoj rukopisnoj ostavštini) te neki nečitljiv detalj u vezi s francuskim piscem Françoisom Villonom, ali i “natpise sa muslimanskih nišana”, s čim u vezi posebno izdvaja natpis s nišana Ali-paše Rizvanbegovića, pokopanog u haremu Ferhad-pašine džamije u Banjoj Luci, uz napomenu i o još ranijim natpisima s nišana. Po svojoj prilici, riječ je o Dizdarevu razmišljanju da možda *Kameni spavač* u novom

¹¹⁰ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7984.

¹¹¹ Nakon što sam gornje zaključke književnohistorijski i tekstološki izveo neposredno iz Dizdareve rukopisne ostavštine, naknadnu potvrdu njihove tačnosti dobio sam od dr. Gorčina Dizdara, autorova unuka: prema porodičnom sjećanju, postoje indicije da Dizdar jeste imao ideju da ciklus *Slovo o slovu* objavi i kao zasebnu zbirku pjesama, s tim što se do ovog istraživanja njezina koncepcija nije znala. Ovu Dizdarevu ideju djelomično je ostvarila Fondacija “Mak Dizdar” niz godina kasnije objavljivanjem knjižice *Slovo o slovu* koju čine sve pjesme iz istoimenog ciklusa iz drugog autorskog izdanja *Kamenog spavača*, ali bez pjesme *Slovo pravednika* i bez inovacija u naslovima te uz dodatak pjesme *Poruka* na kraju knjige (usp.: Mak Dizdar, *Slovo o slovu*, Fondacija “Mak Dizdar”, Sarajevo, 2001).

¹¹² Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8016.

izdanju proširi i pjesmama koje bi se intertekstualno temeljile i na drugim izvorima, pa tako i na kasnijoj tradiciji pisanja i književnog stvaranja u Bosni, uključujući, dakle, i osmanski period, a što korespondira i sa spomenutom sličnom idejom koju je, prema rukopisima, Dizdar imao i u vezi sa *Starim bosanskim tekstovima*. Ovu ideju, kao ni u slučaju *Starih bosanskih tekstova*, Dizdar, međutim, nije ostvario, ali je i ovaj podatak nesumnjiv pokazatelj trajće autorove okupiranosti pitanjima i problemima koncepcije *Kamenog spavača*.

U istom smislu, relevantno je i još nekoliko sličnih autorovom rukom pisanih bilješki iz Dizdareve rukopisne ostavštine, a koje s prethodnom bilješkom čine jedinstven arhivski dokument iako se razlikuju po nekim formalnim osobinama poput npr. papira na kojima su zabilježene ili po olovci kojom su pisane.¹¹³ One se također tiču *Kamenog spavača*, ali i zbirke *Modra rijeka*, na osnovu čega može se pretpostaviti da potječu iz vremena nakon objavljivanja drugog autorskog izdanja *Kamenog spavača* a prije objavljivanja *Modre rijeke*, dakle također s kraja 1970. ili početka 1971. godine, mada nije potpuno nemoguće da su ove bilješke vezane i za vrijeme kad je Dizdar pripremao drugo izdanje *Kamenog spavača* i kad je, možda, već imao neku početnu ideju o zbirci *Modra rijeka*, s tim da je ova pretpostavka znatno manje vjerovatna. Pritom, bilješke su važne i za razumijevanje geneze kako *Kamenog spavača*, tako i *Modre rijeke* i njihovih koncepcija, ali i za razumijevanje međusobnog odnosa ovih dviju zbirki, koji je mnogo bliži negoli to izgleda na prvi pogled, a posebno bez uvida u autorovu rukopisnu građu.¹¹⁴

U kontekstu *Kamenog spavača* naročito je važna bilješka u kojoj Dizdar navodi sadržaj neke šire pjesničke cjeline, dakle manje zbirke ili većeg ciklusa pjesama, a kao čiji naslov najprije se javlja upravo *Kameni spavač*, da bi potom autor rukom precrtao ovaj naslov, a zbirku ili ciklus prenaslovio kao *Poruka*. Ovakvo što zahtijeva posebno naglašenu pažnju uzme li se u obzir popis pjesama koji se ovdje javlja, a koji je krajnje iznenađujući s obzirom na naslov i ispravku naslova za koje je vezan – najprije se navodi 12 pjesama u zadatom redoslijedu: *Dažd*, *Zapis o lovu*, *Zapis o zapisu*, *Sunce*, *Mjesec*, *Ljeljeni*, *Radimlja* (uključujući pjesme *Ruka*, *Loza* i *njene rozge*,

¹¹³ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8016.

¹¹⁴ Pored ovdje spomenutih, drugi izvori o zbirci *Modra rijeka* vrlo su oskudni u Dizdarevoj rukopisnoj ostavštini, s tim što rukopisni fond sadrži rane, odnosno vjerovatno prve verzije same pjesme *Modra rijeka*. (Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopisi I-7980, I-7984.)

Sunačni Hristos i Vrata), *Svatovska*, *Otkivanje*, *S podignutom rukom*, *Smrt* i *Poruka*, a u nastavku su potom dopisane i tri dodatne pjesme: ponovo *Smrt*, *Četvrti jahač* i *Petorica*. Jedna je mogućnost da je u pitanju nacrt za neku novu, još radikalnije izmijenjenu verziju *Kamenog spavača* (možda neki prvobitni nacrt za njegovo treće autorsko izdanje?), ili je, pak, u pitanju ideja o zbirci *Poruka*, koju je, možda, Dizdar namjeravao “izvući” iz *Kamenog spavača*, a moguće je i da je riječ o tek ciklusu pjesama neke potpuno drugačije i znatno šire verzije zbirke *Modra rijeka*, o kojoj dosad nije bilo nikakvog drugog sličnog traga i sl. U istom dokumentu istovremeno se javljaju i mogući nacrti zbirke *Modra rijeka*, također potpuno drugačije u odnosu na verziju koja je objavljena 1971. godine. Prema jednom, zbirku *Modra rijeka* činile bi pjesme i/ili ciklusi pjesama *Plivačica*, *Poruka*, *Slovo o slovu* i *Modra rijeka* (pri čemu je naslov *Poruka* naknadno precrtan autorovom rukom). Prema drugom, ona bi bila još šira i sačinjavale bi je pjesme i/ili ciklusi pjesama *Poruka*, *Plivačica*, *Kameni spavač*, *Slovo o slovu*, *Modra rijeka* i *O vratima* (?!), dok bi prema trećem uključivala pjesme i/ili cikluse pjesama *Modra rijeka*, *Znakovi*, *Zapisi* i *Poruka*. Pritom, sasvim je sigurno da su *Znakovi* i *Zapisi* ciklusi, i to isključivo s pjesmama koje su dio zbirke *Kameni spavač* – uz novu pjesmu *Krik*, čiji je nacrt sačuvan u nastavku, i naknadno dodanu pjesmu *Četvrti jahač*, u zadatom redoslijedu ciklus *Znakovi* činile bi pjesme *S podignutom rukom*, *Sunce*, *Kolo*, *Krik*, *Loza*, *Sunčani Hristos*, *Mjesec*, *Vrata*, *Ljeljeni*, *Vijenac*, *Ruka*, *Molitva* i *Štit*, a ciklus *Zapisi* pjesme *Zapis o zapisu*, *Izvor*, *Petorica*, *Zapis o lovu*, *Kosara*, *Gorčin*, *Nevoljni vojno*, *Razmirje*, *Otkivanje*, *Hiža u Milama*, *Krajina*, *Svatovska* i *Smrt*.¹¹⁵

I *Kameni spavač* i *Modra rijeka* objavljeni su u radikalno drugačijem obliku u odnosu na moguće nacрте iz autorovih bilješki o kojima je riječ, a sam ovaj problem vjerovatno mora ostati bez konačnog odgovora. No, kao i prethodna pitanja, i ovaj slučaj dovoljno jasno pokazuje da je geneza *Kamenog spavača* (kao i *Modre rijeke*) bila vrlo složen, ali i otvoren proces, odnosno da je pitanje koncepcije ove zbirke za Dizdara bilo i dalje konačno neodgovoreno čak i nakon što se pojavilo njezino i prvo i drugo autorsko izdanje, a vjerovatno ni njezino treće autorsko izdanje ne bi do kraja riješilo ovu autorovu očito ključnu i konstantnu dilemu. A sve ovo, onda, reći će i to da je u trenutku Dizdareve smrti, *Kameni spavač* (a vjerovatno i *Modra rijeka*) još uvijek bio “živa” knjiga, knjiga i dalje izrazite unutrašnje dinamike, a koja je kao takva vjerovatno mogla imati i svoj dalj-

¹¹⁵ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-8016.

nji razvoj. Sve ovo postaje još očiglednije onda kad se istraživanje pitanja i problema geneze i koncepcije *Kamenog spavača* ili istraživanje povijesti njegova teksta fokusira na slučaj pojedinih pjesama i njihovih verzija, odnosno njihovih međusobnih odnosa, tj. na slučaj povijesti pojedinačnih pjesničkih tekstova. Dizdareva rukopisna ostavština i u ovom smislu nudi izrazito velike mogućnosti i otvara sasvim nove uvide u *Kameni spavač*, na što tek informativno može uputiti i slučaj pjesme *Ruka* iz pjesme-ciklusa *Radimlja* – iako je zasigurno nastala ranije, pjesma, naime, nije uvrštena u prvo autorsko izdanje *Kamenog spavača*, prisutna je u drugom, ali kao pjesma od tri distiha, u trećem je svedena na svega jedan distih, dok autora rukopisna ostavština sadrži čak 12 različitih, ali i znatno dužih verzija ove pjesme.¹¹⁶ Osim toga, složenost pitanja i problema geneze *Kamenog spavača* i njegove koncepcije, odnosno složenost uopće povijesti teksta ove knjige postaje, napokon, još evidentnija onda kad se u obzir uzme i cjelina Dizdareva djela, tj. ostatak njegova književnog stvaranja, ali i njegov neknjiževni, naučno-stručni i publicistički rad, s kojim je *Kameni spavač* od samog početka ostvario najbliže veze. No, to su, međutim, istraživanja koja tek slijede, a koja bi na kraju trebala dovesti i do kritičkog izdanja sabranih djela Maka Dizdara.

¹¹⁶ Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*, rukopis I-7966.

III.
Kulturalna historija i poetika

Bard za sva vremena?

(Pjesničko djelo Alekse Šantića i njegova poetika i politika kulture)

1.

S više od sedam stotina pjesama nastajalih tokom gotovo četiri desetljeća, književno, a dominantno pjesničko djelo Alekse Šantića (1868–1924) već cijelo jedno stoljeće i više kanonska je književna vrijednost, te je stoga jedna od posebno značajnih, ali i naročito složenih pojava u povijesti cjeline novije bosanskohercegovačke književnosti. Započeto već u prvom desetljeću nakon austrougarske okupacije Bosne, ono je na vrlo važan način odredilo najprije preporodni književni rad krajem 19. st., a potom i pojavu elemenata književne moderne te, kasnije, avangarde u prvim desetljećima 20. st., i to ne samo u Šantićevoj neposrednoj – srpskoj književnoj praksi u Bosni i Hercegovini već i šire – u ukupnosti bosanskohercegovačkog književnog okvira, uključujući i značajnu recepciju i u bošnjačkoj književnosti i kulturi. A kao takvo, vezano na različite načine za različite književne, ali i kulturalne kontekste, pjesničko djelo Alekse Šantića složeno je i u kulturalnom smislu i uopće izrazito bitan faktor u cjelini poetike kulture u Bosni i Hercegovini na prijelazu dvaju stoljeća, baš kao i u njezinoj politici. Ovakvo što, ujedno, i neki su od razloga neobične postojanosti važne pozicije Šantićeva pjesničkog djela unutar književnog kanona, što je slučaj prije svega u bosanskohercegovačkom književnom okviru, a nakon ovog i u okvirima kako srpske, tako i nekadašnje jugoslavenske književnosti, sve to uprkos burnim mijenama književnih trendova i preferencija, ali i uprkos još burnijim društveno-političkim i ideološkim promjenama i zaokretima od Šantićeva vremena do danas.

Međutim, suprotno onom što je današnje stanje, i niz godina nakon njegovih pjesničkih početaka s pjesmom *Proljeće* (1887), pjesnički rad Alekse Šantića nije imao ovaj općeprihvaćeni povlašteni književnokanonski status niti je uvijek i svugdje priman bez rezerve, pa čak ni nakon autorovih triju samostalnih pjesničkih zbirki s jedinstvenim naslovom *Pjesme* (I – 1891, II – 1895, III – 1901). Iako će Šantić već tad svoju poeziju sve više objavljivati i u onovremenim časopisima izvan Bosne i Hercegovine, pa tako i u Srbiji,

upravo u ovom, srpskom književnom kontekstu njegovo pjesničko djelo prihvatano je, naime, u početku vrlo suzdržano i uglavnom s manje ili više oštrom kritikom. Upravo ovakvo što, uz druge kritičke osvrte, pokazuju i ocjene Šantićeve poezije najistaknutijih srpskih književnih autoriteta ovog vremena poput Bogdana Popovića i Jovana Skerlića, akademikâ i uglednih profesorâ Univerziteta u Beogradu, kojima će ono što su smatrali skromnim i manjkavim Šantićevim pjesničkim postignućima biti više prilika da istaknu književnu veličinu jednog drugog hercegovačkog pjesnika ovog trenutka – Jovana Dučića, kojeg uvrstavaju u sam vrh modernog srpskog pjesništva, za razliku od Šantića kao njegova “saputnika”. Tako će, u skladu sa svojim poznatim književnoestetskim načelima da pjesma mora biti “cela lepa”, Popović 1901. godine konstatirati između ostalog i sljedeće, svodeći Šantića uglavnom tek na pukog anahronog epigona usmene književnosti i srpske pjesničke tradicije, nevještog i nesposobnog za savremeni književni izraz:

G. Šantić dobro piše kad piše dikcijom koja mu je poznata, dikcijom koje obrazac imate u Branka i u narodnom pesništvu, i kojom su sa srazmerno malim razlikama, prema svom temperamentu, pisali i Zmaj i Jakšić. A piše rđavo kad piše onim umetničkim, kitnjastim stilom, kojim su naši pesnici počeli pisati od Vojislava Ilića, i koji se uglavnom sastoji u traženju živopisnih i beleženju suptilnijih pojedinosti, u biranju lepih reči (lepih po značenju i izgovoru), u većem šarenilu boja i preliiva.¹

Slično nastupa i Skerlić, koji 1912. godine u svojoj glasovitoj *Istoriji nove srpske književnosti* također ističe podražavalački i tradicionalistički karakter Šantićeve poezije te ga, kao i ranije Popović, u tom smislu suprotstavlja Dučiću, priznajući mu originalnost, pa tako i vrijednost jedino u pogledu onog što određuje kao Šantićeva “dva osnovna i jaka osećanja”, a to su, prema Skerliću, “žarka ljubav prema svom narodu” i “duboka seta za mladošću koja odlazi”. Otud Skerlićev opći zaključak jeste tek to da je Šantić “jedan od onih koji su obnovili stariju, gotovo zaboravljenu patriotsku poeziju, davši joj stvarniju i razumniju sadržinu, i iskreniji i topliji ton”². A sve ovo išlo je i toliko daleko da je vodilo i onom konačnom sudu da je Šantić ipak tek “jedan od onih pesnika koje stvara samo vreme, koji opevaju to vreme i sa tim se vremenom izgube”, kako će i znatno kasnije,

¹ Citirano prema: Vojislav Đurić, “Predgovor”, u: Aleksa Šantić, *Sabrana djela*, knj. I, prir. Vojislav Đurić, Svjetlost, Sarajevo, 1957, str. VII.

² Citirano prema: Vojislav Đurić, “Predgovor”, u: Aleksa Šantić, *Sabrana djela*, knj. I, prir. Vojislav Đurić, Svjetlost, Sarajevo, 1957, str. XIV-XV.

čak u godini Šantićeve smrti pisati Milivoje V. Knežević³, danas uglavnom zaboravljeni međuratni pisac i književni kritičar iz Subotice, mada – za razliku od Šantićevih početaka – ovakvo što u ovom, kasnijem vremenu ipak nije bio opći sud.

Nasuprot ovom, bosanskohercegovačka recepcija Šantićeva pjesničkog rada bila je od samog početka bitno drugačija. Tako, iako je i sam imao izvjesne primjedbe na autorovu početničku poeziju, Milan Savić, inače prvi Šantićev kritičar uopće, s radošću pozdravlja autorov pjesnički prvjenac, te 1892. godine u prvojanuarskom broju sarajevske *Bosanske vile* s neskrivenom naklonošću piše:

S velikim radovanjem pozdravio sam ovu prvu zbirku umetničkih pesama, spevanu od Hercegovca i štampanu u Hercegovini. Moj srpski obzor raširio mi se vidljivo, i što sam do sad gledao tek u mašti svojoj, evo mi sad i pred živim očima. I ja neću sebi da kvarim tu radost možda time, što držim, da mlad pesnik ne treba da se žuri štampanom zbirkom, što – ali ja neću dalje da umujem. Svako mudrovanje treba da učuti pri pojavi kulturnoga čina iz onih krajeva a od srpske ruke. Bilo je krvi i suviše, možda i dosta; vreme je, da se jedared oproma i to “novo oružje”: prosveta. Početak je učinjen, da kako, tek pesmom, sitnim pištoljem; no ja sam uveren, da će na skoro doći i puška pa i krupan top: pouka i nauka. U to ime pozdravljamo mi odavde lakokrile lastavice te, kao milo zlamenje novoga i lepšega pramaleća!⁴

Ovakva, uprkos svemu, ipak u konačnici vidno pozitivna ocjena Šantićeva pjesničkog rada nije nimalo slučajna i bit će tek prva u nizu uglavnom visoko vrednujućeg prihvatanja pjesnika u bosanskohercegovačkom okviru. Jer, jasno je, naravno, da je Šantićev pjesnički rad imao bitno drugačiji karakter u onovremenim također bitno drugačijim okolnostima i perspektivama srpskog i bosanskohercegovačkog konteksta, pri čemu upravo u ovom drugom, a njemu izvornom Šantić, naime, od samog početka funkcionira kao izrazito važna književna, ali i uopće kulturna figura. To će biti očito posebno unutar srpske književne i kulturne prakse u Bosni i Hercegovini, odnosno naročito unutar hercegovačkog književnog toka i prije svega tzv. mostarskog književnog kruga, osobito onog srpskog, ali i mimo ovog etno-nacionalnog okvira, kako to između ostalog svjedoči i upadljivo prisustvo Šantića u književnom i kulturnom životu prije svega Mostara i Hercegovine, a potom i ostatka bosanskohercegovačkog književnog i

³ Citirano prema: Vojislav Đurić, “Predgovor”, u: Aleksa Šantić, *Sabrana djela*, knj. I, prir. Vojislav Đurić, Svjetlost, Sarajevo, 1957, str. XVII-XVIII.

⁴ Milan Savić, “Pjesme Alekse R. Šantića”, *Bosanska vila*, br. 1, Sarajevo, 1892, str. 12.

kulturnog prostora krajem 19. i početkom 20. st. Tu je Šantić i pjesnik, književnik, ali i glumac i recitator, pjevač i muzičar, horovođa i kompozitor, odnosno neizbježni učesnik i nadasve aktivni pokretač kulturnog života u različitim sferama, pa tako i pokretač važnog mostarskog književnog časopisa *Zora* te izdavačke djelatnosti u okvirima *Male biblioteke*, kao i, uza sve drugo, predsjednik mostarskog pododbora srpskog kulturno-prosvjetnog društva "Prosvjeta" – u najkraćem, istinski nacionalni književni i kulturni bard od samog početka, sve to u osobenoj nerazdvojujivosti ovih različitih aspekata njegova općekulturnog rada i zalaganja.⁵ Zato će, uostalom, i Šantićev pogreb u februaru 1924. godine biti jedan od najvećih događaja u Mostaru njegova vremena, uz izraze saučešća i počasti koji su u pjesnikov rodni grad pristizali sa svih strana, uključujući i Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti te Srpsku akademiju nauka i umetnosti, čiji je bio i član.⁶

2.

Lokalna, bosanskohercegovačka, i šira, a prije svega srpska recepcija pjesničkog djela Alekse Šantića bile su, dakle, u početku bitno drugačije, pa i sasvim oprečne, utoliko prije što se u Šantićevu slučaju radi i o odnosu nacionalnoknjiževne margine i nacionalnoknjiževnog centra, a kako se, naime, može odrediti onovremeni međusobni položaj srpske književnosti u Bosni i Hercegovini te srpske književne matice u Srbiji. Iako će, naravno, kasnije i u srpskom, a potom i jugoslavenskom književnom kontekstu Šantić zauzeti također značajno književnokanonsko mjesto, do izmirenja ovih dviju perspektiva doći će postepeno i s protekom vremena – tek uoči i tokom Prvog svjetskog rata, a posebno kasnije, za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije i dalje. U ovom vremenu, nakon još jedne pjesničke zbirke pod naslovom *Pjesme* (1908), Šantić objavljuje svoje pjesničke knjige prvi put izvan rodnog Mostara – najprije opet *Pjesme* (1911), ali sad u izdanju beogradske "Srpske književne zadruge", a potom i pjesničku knjigu *Na starim ognjištima* (1913), čije drugo, dopunjeno izdanje izlazi također u Beogradu godinu dana kasnije kao izdanje "Kola srpskih sestara" (1914), što će biti slučaj i s pjesničkom zbirkom *Pesme* (1918), koju u Zagrebu objavljuje projugoslavenski "Književni jug", kao i s posljednjom autorskom Šantićevom knjigom – također pjesničkom zbir-

⁵ Usp. npr.: Muhsin Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Mašleša, Sarajevo, 1985, str. 153-156.

⁶ Usp. npr.: *Aleksa Šantić u zbirci Muzeja Hercegovine Mostar*, prir. Ibrica Dizdar, Muzej Hercegovine, Mostar, 2013, str. 229-244.

kom *Pesme* (1924), objavljenom kao izdanje glasovite “Izdavačke knjižarnice Gece Kona” u Beogradu. Šantić će se upravo ovako postepeno afirmirati i izvan svojih polazišnih, lokalnih mostarskih, hercegovačkih i bosansko-hercegovačkih okvira i tako postajati i priznati pjesnik cjeline srpske, ali sve više i jugoslavenske književnosti, čija se ideja upravo u ovom trenutku rađala i krenula putem svojeg šireg etabliranja i ekspanzije, a u unutar koje od samog njezina početka Šantić biva prepoznat i kao zajednička književna vrijednost netom stvorene zajedničke jugoslavenske države.

Na ovaj složeni proces ne samo neposrednog pjesničkog sazrijevanja Alekse Šantića već i njegova postepenog prihvatanja i u književni kanon izvan bosanskohercegovačkih okvira ukazat će, uz druge moguće primjere, i “Šantićevo veče” te “Šantićeva proslava”, odnosno svečanosti upriličene u povodu obilježavanja 50. rođendana pjesnika, održane, istina, s dvogodišnjim zakašnjenjem (vjerojatno zbog ratnih i poratnih prilika) tek 1920. godine u Mostaru, Sarajevu i Beogradu u organizaciji srpskog kulturno-prosvjetnog društva “Prosvjeta”. Upravo tad, u ovom važnom jubilarnom trenutku, Šantić se napokon pokazuje kao pjesnik vrijedan stvarne pažnje, baš kao što su se istom prilikom otkrile i neke od ključnih pretpostavki za njegovo šire književno uvažavanje, a posebno za onaj odlučujući trenutak kad Šantić od lokalnog, bosanskohercegovačkog književnog i kulturnog barda postaje i bard srpske te jugoslavenske književnosti uopće. A sve to, pritom, svjedoče izlaganja drugih dvaju značajnih književnih autoriteta autorova vremena – akademika Pavla Popovića, u to vrijeme profesora upravo srpske, a potom i jugoslavenske književnosti na Univerzitetu u Beogradu (inače brata spomenutog Bogdana Popovića), te Pere Slijepčevića, značajnog međuratnog književnog kritičara te također univerzitetskog profesora (slučajno ili ne – porijeklom Hercegovca).

Međutim, ni u ovom slučaju odnos prema Šantiću i njegovu pjesničkom radu nije dokraja ujednačen. Iako sad najzad uvažen i javnim priznanjem i iako konačno ovjeren pozitivnim sudom akademske književne kritike, Aleksa Šantić u viđenju Pavla Popovića u najboljem slučaju dopire tek do razine “dobrog pesnika”, kako ga, naime, Popović doslovno kvalificira, i dalje zapravo relativizirajući književni domet Šantićeva pjesničkog rada, pa čak i onog njegova najuspješnijeg dijela:

Vi, svi gospodo koji ste priredili ovaj Šantićev dan, vi ste odabrali *dobrog* pesnika da proslavite. Niko nije prorok, ali koliko se god može unapred reći o ovakvim stvarima, za Šantića se može reći sa najvećom verovatnoćom da će njegove najbolje pesme još dugo i dugo živeti i kad ne bude bilo pesnika kojeg proslavljamo, i kad cela njegova generacija izumre.

Šantić će živeti, ne kažem kao veliki pesnik ali kao pesnik ljubak, mio, koji je iskreno pevao ono što je osećao, i pisao “od srca srcu” kao što se to obično kaže.⁷

U nastavku svojeg izlaganja, Popović dodatno naglašava razliku Šantića u odnosu na “kakvog velikog i vrlo velikog pesnika”, koji su “suviše snažni”, a koji “pobuđuju visoke misli” i otud “ne mogu da ublaže setu i nemir”, te ga identificira kao pjesnika jednostavnih misli i emocija, upoređujući ga s figurom “skromnijeg pesnika čije su se pesme lile iz njegovog srca onako kako što lije letnja kiša iz brzih oblaka ili kao što se liju suze sa dugih trepavica”, uz napomenu da “takve pesme imaju snagu da umire i one dolaze kao blagoslov posle molitve”, te da je Šantićeva poezija upravo ovakva.⁸ A to je i razlog da u svojem izlaganju Popović Šantića posmatra najprije kao kulturnog radnika, a tek potom kao pjesnika, uključivši u ovaj – kako i sam kaže – “letimičan pregled” – i osvrt na njegov prevodilački i dramski rad. U pristupu samoj Šantićevoj poeziji, pak, napravivši vlastiti antologijski izbor iz tad već uglavnom zaokruženog Šantićeva pjesničkog djela, Popović ne propušta poređenja Šantićeva pjesništva s poezijom značajnih srpskih pjesnika s kraja 19. i iz prvih desetljeća 20. st. kao mjerilom književnoestetske vrijednosti, izričući i stvarne pohvale u korist jednog broja pojedinačnih pjesničkih radova u kojima je Šantić dosegao potrebnu razinu pjesničkog umijeća i postigao književni uspjeh i originalnost. Time je prije svega književnoestetski kriterij ovdje došao u prvi plan, slično nekadašnjim stavovima Bogdana Popovića i Jovana Skerlića, samo bez njihove isključivosti i u vezi s ipak u međuvremenu uznapredovalim Šantićevim pjesničkim radom, te stoga bez ranije negativne ocjene.

Znatno značajnija Šantićeva poezija pokazala se, međutim, u prikazu i ocjeni Pere Slijepčevića. Općenito gledajući, Slijepčević je u slučaju Šantića nesumnjivo manje zahtjevan u književnoestetskom smislu nego Pavle Popović, pri čemu se njegovo razumijevanje Šantićeve poezije manje tiče toga koliko je Šantić umjetnički uspješan pjesnik, a više toga kakva je ukupna, šira Šantićeva pjesnička pojava ili – kako to sam kaže – “nas u Prosveti osobito zanima da vidimo šta predstavlja ovaj pesnik i ova poezija danas

⁷ Pavle Popović, “O pedeset-godišnjici Alekse Šantića”, *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 3-4.

⁸ Pavle Popović, “O pedeset-godišnjici Alekse Šantića”, *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 4.

među kulturnim vrednostima staroga vremena iz kojih valja zidati nove”⁹. A to će reći da je, za razliku od stava Pavla Popovića, Slijepčevićev stav bliže nekadašnjim stavovima Milana Savića, na temelju čega već na samom početku svojeg izlaganja Slijepčević s neskrivenim patosom posebno ističe sljedeće:

G. Šantić stekao je, kao pesnik, jednu danas retku slavu, da za života bude narodni pesnik; kao narodni čovek, stekao je još jednu veću: da bude velik čovek. U današnje mutne dane ljudi izgledaju ređi nego pisci, i potrebniji sve-tionici lepih primera nego čari lepih spisa. Stoga bih i ja da za takvu priliku govorim više o jednom svetlom primeru nego o jednom pesničkom delu, o našoj sadašnjosti više nego o njegovoj prošlosti.¹⁰

Mada književni autoritet, Slijepčević ovdje očito nastupa i kao romantični nacionalni prosvjetitelj (što je dio i njegove mladobosanske prošlosti), ali – kao Šantićev zemljak – i uz sjećanje na svoje mladalačke hercegovačke dane, a prema tome i s punom svijesti o važnosti Šantićeve figure u njegovu polazišnom mostarskom, hercegovačkom i bosanskohercegovačkom kontekstu, gdje je upravo Šantić imao posebni značaj u odnosu na općepriznate velikane srpske književnosti poput Jovana Dučića ili Milana Rakića.¹¹ To je i razlog da, iako svjestan književnoestetskih manjkavosti u nizu Šantićevih pjesmama, Slijepčević posebno ističe i to kako je “u svakoj njegovoj pesmi prepoznavao pesmu mostarske prirode”, ali i “damare srpskoga naroda”, shvativši upravo u Šantićevoj poeziji “jednu od velikih ideja” – “da u pesnicima zapravo pevaju narodi, da u pesnike uviru neispevane pesme celog naroda, kao što u naše samotne pećine padaju vode celoga kraja, da na drugome mestu izbiju iz njih odevene belom penom”¹²:

Ja ne mislim hvaliti poeziju koja propoveda, niti mislim da je G. Šantić stao pevati rodoljubive pesme zato da bi bio koristan. On ih je pevao što ih je stao

⁹ Pero Slepčević [Slijepčević], “O pedeset-godišnjici Alekse Šantića”, *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 7-8.

¹⁰ Pero Slepčević [Slijepčević], “O pedeset-godišnjici Alekse Šantića”, *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 3.

¹¹ Pero Slepčević [Slijepčević], “O pedeset-godišnjici Alekse Šantića”, *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 5-6.

¹² Pero Slepčević [Slijepčević], “O pedeset-godišnjici Alekse Šantića”, *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 6.

slušati svuda u vazduhu oko sebe, jednako naivno kao i druge. On je tako indirektno saradivao na okrepi narodne svesti, dakle i na programu društva Prosvete. Prvi predsednik ovdašnjeg pododbora Prosvete bio je u stvari trubadur njena evanđelja, pevač potreban među apostolima koji uče. Načela Prosvetina, teška kao komadi železa, pretvarala su se u njegovim rukama u tanke žice sa kojih struji popevka. “Srbine ne ispuštaj zemlje iz šaka” odjeknulo je pesmom “Ostajte ovdje”, a “Srbi organizujte se”, himnom tolikim društvima i samoj Prosveti; najzad, nije li cela rodoljubiva poezija G. Šantića raspredala uvek istu temu kao i Prosveta: “Ustaj, živi, bori se, ne kloni”.¹³

U ovakvom razumijevanju Šantićeva pjesništva, gdje je pjesnik ponornica koja na svjetlo dana iznosi dotad skrivenu pjesmu cjeline naroda i njegova duha, razumljiv je i indikativan i konačni Slijepčevićev zaključak: “Da se rodio na selu, G. Šantić bio bi valjda guslar.”¹⁴ A sve ovo u nastavku njegova izlaganja Slijepčevića će odvesti putem valorizacije upravo istaknutih “damara srpskoga naroda” u Šantićevoj pjesničkoj ostavštini, ali i njihova postepenog evoluiranja u jugoslavensku ideju, koju Slijepčević također naglašava, odbijajući pritom prigovor da u “jugoslovenskoj državi Srbi mnogo srbuju” te ističući da “glavni i najstariji blok jugoslovenskog rada u politici i u prosveti sačinjavaju baš Srbi”, tim prije što je – kako zaključuje – “i prirodno da najjače pleme, državotvorno pleme, izlazi iz plemenskih okvira sa najmanje straha”¹⁵. Ovome Slijepčević dodaje i važnu argumentaciju u “rasnoj karakterologiji” čovjeka dinarskog tipa iz onovremenih ideja srpskog geografa, etnografa i antropologa Jovana Cvijića, naročito u smislu patrijarhalnih “familijarnih osećanja” i “moralnog nadahnuća”, a koje prepoznaje u Šantićevoj ličnosti i njegovu pjesničkom djelu kao dodatnu, rasnu vrednotu.¹⁶ I tako, najzad, upravo preko nacionalne te nacionalno-rasne ideje, najprije srpske, a potom i jugoslavenske, a uz strogi antologijski izbor Pavla Popovića, Šantićeva poezija zadobila je nesumnji-

¹³ Pero Slepčević [Slijepčević], “O pedeset-godišnjici Alekse Šantića”, *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 7.

¹⁴ Pero Slepčević [Slijepčević], “O pedeset-godišnjici Alekse Šantića”, *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 9.

¹⁵ Pero Slepčević [Slijepčević], “O pedeset-godišnjici Alekse Šantića”, *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 12-13.

¹⁶ Pero Slepčević [Slijepčević], “O pedeset-godišnjici Alekse Šantića”, *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 9-11.

vu književnu vrijednost i izvan bosanskohercegovačkog okvira, učinivši Šantića istaknutom kanonskom književnom figurom i izvan bosanskohercegovačkog književnog konteksta – kako u srpskoj, tako i u jugoslavenskoj književnosti. Šantić je od ovog trenutka u potpunosti spreman da postane ne samo bosanskohercegovački već i znatno širi i još veći – srpski te jugoslavenski književni bard, sve to svega četiri godine uoči njegove prerane smrti u 56. godini života, koji je, međutim, ipak bio dovoljno dug da pjesniku osigura povlašteno mjesto u “književnoj vječnosti”.

Jasno je, naravno, da Šantić u književnosti danas ne može živjeti zahvaljujući viđenju kakvo je svojevremeno zastupao Pero Slijepčević, baš kao što je jasno da se savremeni književni senzibilitet ipak ne može zadovoljiti onim u osnovi preuskim i spram mnoštva Šantićeve poezije oskudnim antologijskim izborom za koji se opredijelio Pavle Popović, mada to nipošto ne znači ni prihvatanje negativne ocjene Šantićeve pjesničke ostavštine Bogdana Popovića i Jovana Skerlića. Današnja historija književnosti, zadržavajući njegovu visoku kanonsku poziciju, treba tražiti nekog drugog, svojeg Šantića. On bi se danas, posebno u kulturalnoj perspektivi savremene književne historije, nesumnjivo mogao pronaći u izrazitoj složenosti poetike i politike kulture njegova vremena, u kojoj je Šantić – kao i drugi istaknuti autori ovog trenutka u drugim nacionalnim književnostima u Bosni i Hercegovini – doslovno ispočetka stvarao jednu sasvim novu književnu praksu, s brojnim kompromisima i paradoksima, istovremeno nastojeći biti i pisac i nacionalni tribun, i novator i tradicionalist, i autor nacionalnoknjiževne margine i autor nacionalnoknjiževnog centra, baš kao i otvoren i zatvoren za Drugog i interkulturalni dijalog. Zbog toga, Šantićev književni lik – kao ni likovi drugih značajnih autora njegova vremena – nije singularan niti može biti sveden na jedan, homogen književni identitet. Upravo u tom književno-kulturalnom povijesno oblikovanom mnoštvu, prije nego u mnoštvu poezije, pa i prije nego u njezinoj književnoestetskoj vrijednosti, mogao bi se naći Šantić za nas danas.

“Zanos i stradanje”:

Sarajevski atentat i njegovi odjeci u književnom djelu Ive Andrića

1.

Bespredmetno je, naravno, nagađati da li bi se Sarajevski atentat, a posebno onakav kakav je na kraju ostvaren, desio bez važne uloge kulture, pa tako i književnosti, ali je gotovo sasvim sigurno da bi bez književnosti imao znatno drugačija značenja. Jer, književnost i Sarajevski atentat višestruko su povezani, pri čemu je ova veza vidno izraženija od one uobičajene povezanosti književnosti i kulture na Slavonskom jugu, gdje, naime, književnost i inače funkcionira kao jedan od središnjih i posebno privilegiranih kulturalnih diskursa. A to Mladu Bosnu i Sarajevski atentat čini i dominantno književno-kulturalnom činjenicom, a ne samo činjenicom iz društveno-političke historije.

Upravo je, naime, i književnost imala jednu od ključnih uloga najprije u idejno-ideološkom profiliranju, potom realnom insceniranju, a posebno u kasnijem historijskom osmišljavanju i memorijaliziranju atentata na austro-ugarskog prijestolonasljednika nadvojvodu Franza Ferdinanda u Sarajevu 28. juna – na Vidovdan – 1914. godine, tokom proteklih cijelih stotinu godina, u različitim društvenim, političkim i ideološkim kontekstima na izrazito važan način učestvujući u oblikovanju onog što će Sarajevski atentat u međuvremenu postati (i) kao naročito složena šira kulturalna tvorba. Pritom, književna praksa bit će, također, jedna od važnih bojišnica na kojoj se vode i historijske bitke (kako bi se to danas zaključilo u novohistoricističkom maniru), što je slučaj čak i onda kad su ove borbe u stvarnosti završene, a kako to pokazuje upravo složeno kontinuirano oblikovanje predstave o Sarajevskom atentatu u vremenu kako prve, tako i druge Jugoslavije, odnosno nakon nje. Uostalom, ovakvo što naslućeno je i znatno ranije, pa tako i onda kad se zapaža u osnovi slično – da bez književnosti “Principov atentat ne bi mogao da bude herojski izraz i najneposrednije oživotvorenje buntovnog slobodarskog duha i raspoloženja čitave predratne omladine nego bi ostao stihijski, neosmišljen i idejno nemotivisan individualni akt grupice nezadovoljnika”, kako to u povodu 50. godišnjice

Sarajevskog atentata piše Predrag Palavestra,¹ istina na način primjeren tadašnjem vremenu.

Sasvim očekivano, sva ova složena, a tokom prethodnog stoljeća stvarana značenja Sarajevskog atentata bitno su oblikovana i jednim posebnim tokom u književnosti Bosne i Hercegovine u godinama neposredno prije samog atentata – tzv. književnošću Mlade Bosne, koja se počela razvijati u godini početka tzv. aneksione krize (1908), odnosno tek godinu dana nakon što je nimalo slučajno upravo pisac Petar Kočić, tad već glasoviti književnik i nacionalni tribun, po svoj prilici po prvi put upotrijebio mladobosansko ime, da bi svoj vrhunac i nagli kraj ova književna praksa doživjela upravo sa Sarajevskim atentatom, kad književna akcija mladobosanaca biva zvanično zabranjena, ali i kad postaje historijska zbilja – sama realnost s dalekim i važnim učincima u budućnosti. Mada će glavni tok književnosti Mlade Bosne činiti književni rad autora kakvi su Dimitrije Mitrinović, Vladimir Gaćinović, Miloš Vidaković ili Borivoje Jevtić i dr., i mada će mladobosanska književnost biti poetički dosta heterogena, a svoju unutrašnju kakvu-takvu zaokruženost dugovati uglavnom tek načelnom ideološkom aspektu (pa i to ne dokraja), u mladobosanskoj književnoj proizvodnji one osobene kulturalne tvorbe u koju će izrasti historijski čin Sarajevskog atentata vjerovatno najistaknutije mjesto u međuvremenu će, međutim, zadobiti prije svega drugog književni rad jednog drugog autora – Ive Andrića (1892–1975), u mladosti također pripadnika Mlade Bosne, a kasnije književnog nobelovca, odnosno najpoznatijeg južnoslavenskog književnog imena u svjetskim okvirima i autora koji se već desetljećima nalazi u samom vrhu južnoslavenskog književnog kanona.

No, veza između Ive Andrića i Mlade Bosne, a posebno samog Sarajevskog atentata, nije jednostavna, kako se to može učiniti na prvi pogled. Uprkos uloženom golemom biografističkom naporu s ciljem rasvjetljavanja činjenica Andrićeva života, pa tako i njegove uloge u pokretu Mlada Bosna,² i dalje je, naime, ovaj segment autorove biografije uglavnom nedovoljno poznat, sasvim u skladu s poznatim Andrićevim insistiranjem na

¹ Predrag Palavestra, *Književnost Mlade Bosne*, knj. 1, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1965, str. 11.

² Usp. npr.: Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2012; Miroslav Karaulac, *Rani Andrić*, Prosveta / Svjetlost, Beograd / Sarajevo, 1980; Predrag Palavestra, *Skriveni pesnik: Prilog kritičkoj biografiji Ive Andrića*, Slovo ljubve, Beograd, 1981; Radovan Popović, *Ivo Andrić – život*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1989. i sl.

privatnosti piščeva života i nerijetko vještim prikrivanjem svega onog što izlazi iz okvira javnosti piščeva književnog djela:

Posle naše smrti možete ispitivati i šta smo *bili* i šta smo *pisali*, ali za života samo ovo drugo.³

Od onog što je, pak, sa sigurnošću utvrđeno i poznato jeste između ostalog i to da je Andrić još kao učenik Državne velike gimnazije u Sarajevu usvojio ideje koje će biti bliske ideologiji pokreta Mlada Bosna, pri čemu je bio predsjednik Hrvatske napredne organizacije, jednog od niza tajnih udruženja “napredne nacionalističke omladine” uoči Prvog svjetskog rata, i to u isto vrijeme kad je predsjednik Srpske napredne organizacije bio Gavrilo Princip, kasnije sarajevski atentator, nakon čega, 1911. godine Andrić postaje i prvi predsjednik jedinstvene Srpsko-hrvatske napredne organizacije, koja je – kako se tvrdi – činila “duhovno i revolucionarno jezgro Mlade Bosne”⁴. Znatno kasnije, u socijalističkoj Jugoslaviji, u poznatim razgovorima s Ljubom Jandrićem, Andrić će ovaj svoj životni trenutak opisati i kao trenutak mladalačkog zanosa, ali i kao sudbonosni san o jugoslavenskom zajedništvu i ravnopravnosti, gotovo kao ono što će biti karakteristična jugoslavenska socijalistička ideja “bratstva i jedinstva”:

Ja sam za jugoslovenstvo još od dana kada je Austro-Ugarsku trebalo oterati sa našeg ognjišta. [...] Mi, sarajevski gimnazijalci, bili smo protiv hegemonizma bilo koje vere i bilo kojeg naroda.⁵

Kako to primjećuje i autorova biografkinja Žaneta Đukić Perišić, ova Andrićeva izjava vidno korespondira i s jednom od izjava sarajevskog atentatora Gavrila Principa zabilježenom u stenogramima sa suđenja počinocima Sarajevskog atentata,⁶ ali s tom važnom razlikom da se Andrić povukao iz aktivne borbe, uz opravdanje vlastite nemoći oprezno prepuštivši neizvjesni i opasni prostor historije drugima. Kao takav, kao, dakle, zaneseni revolucionar, ali i uplašeni čovjek koji želi od života barem ono što može dobiti, i dalje ponesen Idejom, ali i lično egzistencijalno uznemi-

³ Ivo Andrić, *Znakovi pored puta, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. XVI, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981, str. 231.

⁴ Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2012, str. 134.

⁵ Ljubo Jandrić, *Sa Ivom Andrićem*, Srpska književna zadruka, Beograd, 1977, str. 73.

⁶ Usp.: “Ja sam nacionalista Jugosloven. Moja je težnja ujediniti sve Jugoslovene u kojoj bilo državnoj formi i osloboditi ih od Austrije.” (Citirano prema: Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2012, str. 140.)

ren, istovremeno i egzaltiran herojstvom i hrabrošću drugova i posramljen vlastitim strahom i napuštanjem borbe, Andrić se pokazuje već u svojem dnevničkom zapisu od 8. juna 1912. godine nakon (doduše, neuspjelog) atentata hrvatskog revolucionara i pripadnika organizacije Napredna omladina Luke Jukića, po ideološkom opredjeljenju Srbo-Hrvata, na hrvatskog bana Slavka Cuvaja, “krvoloka i tiranina svog vlastitog naroda”, kako ga je opisao Miroslav Krleža:

Danas je Jukić počinio atentat na Cuvaja. Kako je lepo, da se zatežu tajni konci dela i bune. Kako radosno slutim dane velikih dela. I diže se i gori hajdučka krv. Bez čednosti i dobrote žrtava prolazi moj život. Ali volim dobre. Neka žive i oni, koji umiru po trotoarima onesvešćeni od srdžbe i baruta, bolni od sramote zajedničke. Neka žive oni, koji povučeni, ćutljivi u mračnim sobama spremaju bune i smišljaju uvek nove varke. A ja to nisam. A neka žive i oni.⁷

Iako bez bipolarnosti u doživljaju atentatorskog čina iz gornjeg slučaja, ovom vrlo sličan zapis, bez naznačenog datuma, ali uz napomenu da je riječ o materijalu “za pripovetku”, sačuvan je u Andrićevoj za života neobjavljenoj književnoj ostavštini, u tzv. “Crnoj knjizi”, gdje autor nesumnjivo u vezi sa svojom mladobosanskom prošlošću i svojim (ne)učešćem u historijskim zbivanjima ovog vremena između ostalog piše:

Ja nisam bio rođen da se borim za slobodu, da tražim pravdu, da otkrivam istinu. Ovakav kakav sam, ja sam od onih što dolaze na svet samo zato da na bezmerno i neshvatljivo delo božije veličine kažu svoje slabo: da; ili da ga prošapću samo ili tek dahom svojim potvrde. Ali to moje nečujno i skromno “da” imalo bi svoje mesto u šumnom moru glasova ljudskih i važilo bi, na svoj način, tamo negdje u dalekom, krajnjem obračunu koliko i teške borbe i velike zasluge boraca i pravednika. Toliko me je napora stajao svaki dah.

(Ovo sam zapisao sinoć, probuđen, u mraku. Jutros mi sve ovo ne izgleda ni jasno ni opravdano i čitam ga kao da ga je neko drugi pisao, ali ga ostavljam ovakvo kakvo je, jer ne bih umeo da ga menjam i popravljam.)⁸

Pripovijetku koju je ovdje skicirao Andrić nikad nije napisao. Pa ipak, muka (ne)učešća u herojski doživljavanim događajima koji će promijeniti svijet kako na globalnoj, tako i na lokalnoj razini, baš kao što će promijeniti i sam Andrićev život te njegov književni rad, nije ostala uzaludna. Jer, atentat na austrougarskog prijestolonasljednika nadvojvodu Franza

⁷ Ivo Andrić, *Sveske, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. XVII, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981, str. 242.

⁸ Ivo Andrić, *Sveske, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. XVII, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981, str. 16.

Ferdinanda u Sarajevu na Vidovdan 1914. godine, uključujući i ono što mu prethodi te ono što nakon njega slijedi, višestruko je tekstualiziran i memoriran upravo u Andrićevu književnom djelu i upravo tako zadobio je izrazito važno kulturalno značenje, više nego kod i jednog drugog pisca iz pokreta Mlada Bosna, i to baš zahvaljujući tome što je riječ o Andriću – autoru vrhunski pozicioniranog djela u južnoslavenskom književnom kanonu, odnosno svjetski uglednom književnom nobelovcu, ali i zahvaljujući Andrićevu naročitom književnom oblikovanju mladobosanske teme i samog Sarajevskog atentata. Uz glasoviti roman *Na Drini ćuprija* (1945), koji je pripovijedan iz perspektive vezane za upravo 1914. godinu, ono što je djelo tzv. “vidovdanskih heroja” manje ili više eksplicitno tekstualizirano je i memorirano i u drugim Andrićevim književnim radovima, pa tako i u autorovoj poeziji, posebno u pjesničkim zbirkama *Ex Ponto* (1919) i *Nemiri* (1920), te različitim proznim radovima i pripovijetkama poput, između ostalih, autobiografskog teksta *Prvi dan u splitskoj tamnici* (1924) ili pripovijetke *Zanos i stradanje Tome Galusa* (1931), odnosno ostalih pripovijetki iz tzv. tamničkog ciklusa – *Iskušenje u ćeliji broj 38* (1924), *Postružnikovo carstvo* (1933/34), *Na sunčanoj strani* (1952), *Sunce* (1960) ili *U ćeliji broj 115* (1960), uključujući i nedovršeni, posthumno rekonstruirani roman istog naslova poput ranije pripovijetke *Na sunčanoj strani* (1994) i druga mjesta u Andrićevu golemom književnom djelu, poput dijelova romana *Gospođica* (1945) itd. Ovakvo što nije samo važan segment Andrićeva književnog opusa kao cjeline već je, isto tako, vrlo značajan element u onom što je književna reprezentacija i memorijska Sarajevskog atentata kao izrazito kompleksnog znaka i memorijskog fenomena u južnoslavenskom književnom i kulturalnom kontekstu jednog, sad već prošlog vremena, što je sve slučaj i s uopće pokretom Mlada Bosna. Zato se i može tvrditi da je književnost Mlade Bosne, iako je zvanično zabranjena odmah po samom atentatu, upravo u književnom radu Ive Andrića ostvarila jedan od svojih najvažnijih produžetaka, uključujući i idejno-ideološki aspekt, bez obzira na sve kasnije poetičke i druge mijene u autorovu književnom stvaranju, baš kao i bez obzira na to što je, naravno, jasno da se Andrićevo književno djelo kao složena cjelina nipošto ne može svesti samo na svoju mladobosansku tradiciju, ma koliko ona za njega bila važna i produktivna.

2.

Zanos i stradanje dvije su ključne odrednice Andrićeva tekstualiziranja i memoriranja, odnosno reprezentiranja i memorijska Sarajevskog

atentata, jednako kao i cjeline mladobosanskog pokreta, pri čemu će upravo odavde proizlaziti i druga važna određenja ove vrste, pa tako i osjećanje veličanstvenog bola i uzvišeno-tragične sudbinske dalekosežnosti. Upravo ovakvo što apostrofira i sam Andrić u jednom intervjuu još 1934. godine, dakle na 20. godišnjicu Sarajevskog atentata, između ostalog na sljedeći način sjećajući se 1914. godine:

Ne žaleći se i primajući hod događaja i red stvari u ljudskoj sudbini, ne tražeći od novog naraštaja više razumevanja nego što on može da ga ima, mi, iz 1914. godine, upiremo danas jedan drugom pogled u oči i sa žarom, ali i sa tom dubokom melanholijom, tražimo *ono naše iz 1914. godine*, što je izgledalo strašno, divno i veliko, kao međa vekova i razdoblja, a što polako nestaje i bleđi kao pesma koja se više ne peva ili jezik koji se sve manje govori. Ali, između sebe, gledajući jedan drugom u zenice koje su videle čuda, prava čuda, i ostale i dalje žive da gledaju ovo svakodnevno sunce, mi podležemo uvek neodoljivom, za nas večnom čaru tih godina. Tada mi opet dobivamo krila i okrilje patnje i žrtve savladanog straha i prežaljene mladosti. I dok nas traje, mi ćemo u sebi deliti svet po tome na kojoj je ko strani bio i čime se je zaklinjao 1914. godine. Jer to leto, leto 1914, žarko i mirno leto, sa ukusom vatre i ledenim dahom tragedije na svakom koraku, to je naša prava sudbina.⁹

Na ovaj način, apostrofiranjem predodžbe zanosa i stradanja te njezinih različitih izvedenica, postepeno se i u Andrićevu književnom djelu, ali i šire uspostavljala jedna od najvažnijih memorijalnih predstava o Sarajevskom atentatu na Slavenskom jugu, a preko ovog i o Mladoj Bosni uopće, dakle putem retroaktivnog konstruiranja njihova *značenja* i *smisla*, sasvim u skladu s onim što je u povodu 50. godišnjice atentata naslutio Predrag Palavestra naglašavajući značaj mladobosanske književnosti upravo u ovom pogledu. Uprkos vlastitom stvarnom povlačenju iz neposredne borbe (a na koje ovdje, sakriven iza kolektivnog “mi”, ne referira), Andrić – naglašavajući nimalo slučajno upravo zanos i stradanje – govori i o onom što je *neviđeno čudo* i *samoprijegorna žrtva* te, izlazeći iz kategorije racionalnog, insistira na *emotivnom*, izrazito *iracionalnom* aspektu, čak s osjećajem neke *svete tajne* i *mistike*, pri čemu apelira prije svega na obavezu tzv. dužničkog sjećanja potomaka u odnosu na “*velike pretke*” i ukazuje – nesumnjivo emfatično – na ono što je tzv. *deficijencija sadašnjosti*, koja se ovim činom nastoji prevladati i nadići, uz ispunjavanje prošlosti posebnim, upravo svetim i mističnim smislom. S obzirom na ono što je način prisutnosti prošlosti u

⁹ Citirano prema: Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2012, str. 141.

sadašnjosti i tzv. politika vremena, na sceni je očito i ono što Christian Giordano naziva osjećajima “*izdanosti od historije*” i “*gubitničke uzornosti*” u smislu odgovora na nesretno proživljeno iskustvo povijesti,¹⁰ odnosno onaj slučaj kad “kolektivno sjećanje obično preferira da u prošlosti zajednice zadrži dva tipa situacija: one u kojima smo imali ili junake pobjednike, ili nevine žrtve”, kako to konstatira Tzvetan Todorov,¹¹ pri čemu se kod Andrića javlja i jedno i drugo.

Uz druge sastavnice autorova književnog djela, upravo u ovakav okvir, s istom logikom i smislom, retroaktivno će se upisati i Andrićeva poezija prije samog Sarajevskog atentata, a posebno autorovo pjesništvo nastajalo upravo u vremenu kad su mladobosanski zanosi postajali surova historijska realnost. Takav je slučaj prije svega s amblemski važnim Andrićevim pjesničkim radom u prozi *Prva proljetna pjesma*, pjesmom koja je pred proljeće 1914. godine, gotovo uoči Sarajevskog atentata, objavljena u drugom broju zagrebačkog časopisa *Vihor*, važnog časopisa u lektiri mladobosanaca, a koju je moguće razumijevati i kao naročitu najavu i anticipaciju samog atentata, iako je Andrić u ovo vrijeme bio na studiju u Krakovu i, po svemu sudeći, ni na koji način nije mogao imati stvarne informacije o atentatorskim planovima Gavrila Principa i drugova, a pogotovo ne biti uključen u njihove pripreme:

Jutros oblaci nebom idu, a ja slutim radosti: kad procvatu brda strašnim sjajem njihova oružja, kad posiju plamene cvjetove po poljima, kad se začuje prva truba, kad se pojave prvi konjanici, umorni, prašni: i poprskani pjenom kao u nekoj staroj pjesmi; o radosti!

Kad će doći kraljeve vojske?

Žene tkaju u tišini za njih darove, njih spominju dobri ljudi u molitvama, o njima pjevaju djevojke za prozorima i za njih raste cvijeće u malim vrtovima. Čeka spremnih stotinu nježnosti.

Kad će doći kraljeve vojske?

Oblaci nebom plove kao vojska; ja slutim dane velikih djela.

Jutros sam vidio napupalu granu.

Kad li će doći kraljeve vojske?¹²

¹⁰ Usp.: Kristijan Đordano, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, prev. Tomislav Bekić i Vladislava Gordić, XX vek / Čigoja štampa, Zemun / Beograd, 2001, str. 87.

¹¹ Citirano prema: Kristijan Đordano, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, prev. Tomislav Bekić i Vladislava Gordić, XX vek / Čigoja štampa, Zemun / Beograd, 2001, str. 85.

¹² Ivo Andrić, *Ex Ponto, Nemiri, Lirika, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. XI, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981, str. 147.

Mada su moguće i drugačije interpretacije pjesme, policijski istražitelji koji su nakon Sarajevskog atentata ispitivali Andrićevu ulogu u ovom događaju – prepoznavši u spominjanju “kraljevih vojski” stvarnog srpskog kralja Petra I. Karađorđevića – samu pjesmu čitali su upravo kao dokaz o Andrićevoj aktivnoj umiješanosti u atentat te, posebno, kao zazivanje oslobodilačkog dolaska srpske vojske, pa će, zahvaljujući ovakvom policijskom razumijevanju, između ostalog i zbog ove pjesme pisac biti optužen za veleizdaju i završiti u tamnici najprije u Splitu, a potom u Šibeniku i Mariboru, da bi kasnije, zbog nedostatka drugih dokaza, bio oslobođen optužbi i interniran prvo u Ovčarevo kraj Travnik, a na kraju u Zenicu. Međutim, naknadno, 1922. godine, onda kad je već stvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno u vremenu kad je kretao putem svoje sve uspješnije diplomatske karijere u službi Kraljevine, i sam Andrić podržat će nekadašnje policijsko tumačenje *Prve proljetne pjesme* – u predstavi Skupštinskog odboru za priznavanje nacionalnog rada navest će je kao jedan od važnih priloga dokazima o njegovu prijeratnom nacionalnom angažmanu, pri čemu će naslov pjesme preoblikovati prema njezinu refrenu i nekoć spornom mjestu, ali uz važnu izmjenu koja je sasvim izravno i nesumnjivo svjesno referirala historijsku ličnost srpskog kralja – *Kad će doći Kraljeva vojska*.¹³ A tako su se književnost i Sarajevski atentat po prvi put u Andrićevu slučaju našli u uskoj, neraskidivoj međusobnoj vezi – u Andrićevoj naknadnoj (re)interpretaciji *Prva proljetna pjesma* postala je u neku ruku (i) pjesma o samom atentatu, pjesma koja ga, doduše, šifrirano i mimikrijski, ali sa sigurnošću najavljuje kao ono za što se zna da će se neumitno desiti, a što se ne smije glasno kazati, a pogotovo postaje pjesma o oslobodilačkom dolasku srpske vojske i pobjedi Srbije nad Austro-Ugarskom, što – najzad – samoj pjesmi, njezinu očitom svečanom zanosu i stradalničkoj melanholiji, daje i karakter upravo ranije istaknutog čuda, one apostrofirane svete tajne i mistike, baš kao i oreol žrtve i žrtvovanja, tim prije što je u pitanju upravo tekst zbog kojeg je njegov autor utamničen i prognan. Jer, u osnovi poetički zasnovana na elementima ekspresionističkog iskustva svijeta i života, a naročito potpomognuta ekspresionističkom “čežnjom kojoj nema imena”, a koja je bila jedna od konstanti avangardne poetike ovog trenutka u južnoslavenskim književnostima, *Prva proljetna pjesma* Sarajevski atentat u autorovoj poslijeratnoj (re)interpretaciji prikazala je upravo kao izraz i ostvarenje iste ove duboke lirske žudnje, s me-

¹³ Usp.: Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademski književni zavod, Novi Sad, 2012, str. 170.

lanholičnom željom nestrpljivog čekanja i tihom, ali stvarnom svečanom radošću izvjesnosti – kao čin volšebnog, upravo čudesnog ispunjenja onog što je najljepši i najčišći san, bez obzira na cijenu stradanja. Pritom, a već u prvoj godini nakon Andrićeve smrti, prilikom priređivanja jednog od prvih posthumnih izbora autorova književnog rada, ovakvo što će naknadno – također retroaktivnom interpretativnom gestom – biti još i više, dodatno potencirano uvrštavanjem ove pjesme u Andrićevu knjigu pjesama i pjesama u prozi *Šta sanjam i šta mi se događa* (1976), što je još izrazitiji primjer naročitog posteriornog memorijalističkog tekstualiziranja Sarajevskog atentata i mladobosanskog naslijeđa u Andrićevu slučaju, tim prije što je ovaj put u pitanju i svojevrsna knjiga pjesničkog “zavještanja” književnog Barda, mada – istina – ovakvo što sad više nije autorski, već priređivački čin.¹⁴

Uza sve ovo, a u kasnijoj autorskoj, kao i potonjoj priređivačkoj (re)interpretaciji pjesme, u njezinu idejno-ideološkom aspektu, a tragom prije svega onog što su “kraljeve vojske” (i još više sa sviješću o onom što je “Kraljeva vojska” koju naknadno naglašava sam Andrić), podrazumijeva se i pije-montski lik Srbije, kako one stvarne, realne, u vremenu pred Sarajevski atentat sve važnijeg faktora balkanske društvene zbilje i otud sposobne za “dane velikih djela” koje spominje Andrić, tako i one nebeske, kosovske, koja može i hoće uskrsnuti, a koja je u ovom svečanom iščekivanju satakana upravo od čežnje i snova. Na ovakvo što, između ostalog, upućuje i navedeni Andrićev dnevnički zapis od 8. juna 1912. godine nakon Jukićeva atentata na Cuvaja, a gdje Andrić u nesumnjivoj vezi s kasnijom *Prvom proljetnom pjesmom* također spominje “dane velikih d(j)ela”, uz diskret-nu, ali ovdje važnu aluziju na prije svega ono što je predodžba o srpskoj tradiciji buna i ustanaka, a koja je u ovom vremenu i inače imala posebno simboličko značenje i vrijednost, osobito u mladobosanskom kontekstu, ali i šire, naročito u vezi s onim što je ideal “kosovskog tiranoubistva” o kojem u vezi sa Sarajevskim atentatom i Mladom Bosnom piše Vladimir Dedijer.¹⁵ U istom smislu znakovito je, također, još eksplicitnije vezivanje “dana velikih djela” i uskrsnule Srbije u Andrićevu prikazu knjige patriot-ske i ratne poezije Vojislava Ilića Mlađeg, gdje 1914. godine, tek malo prije Sarajevskog atentata, Andrić s oduševljenim sjećanjem na pobjede srpske vojske u nedavnim Balkanskim ratovima piše:

¹⁴ Usp.: Ivo Andrić, *Šta sanjam i šta mi se događa: Pesme i pesme u prozi*, prir. Petar Džadžić, Prosveta, Beograd, 1976.

¹⁵ Usp.: Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, Državna založba Slovenije / Prosveta / Svjetlost, Ljubljana / Beograd / Sarajevo, 1965.

Kada su se s onu stranu Drine događale velike stvari i nevidena djela, mi smo strepili pred događajima, i nosili se čudnim mislima i radosnim slutnjama u duši. [...] Ali mi smo iza rešetaka gledali krvavo svitanje, bili smo isključeni iz dana velikih djela.¹⁶

Ovako je – konačno – Sarajevski atentat, baš kao i ono što je cjelina mladobosanskog djela, dobio još jedno važno značenje, naročito u smislu šire – dulje i trajnije povijesne, ali i epske te mitske dimenzije, tj. ono što je aspekt borbena-pobunjeničke srpske prošlosti, epike i mitologije, gdje su opet zanos i stradanje neki od ključnih konstituenta kako historijskog, tako i epskog te mitskog smisla – riječ je, dakle, najzad i o gesti cjelovitog uključivanja u sistem *kulturalnog pamćenja*. A sve ovo pokazat će se kao posebno značajno s obzirom na kasnije Andrićevo književno djelo i njegovo sjećanje na Sarajevski atentat, pri čemu će u međuvremenu i samo na važan konstituirati neke od ključnih memorijskih predstava o atentatu i mladobosanskom pokretu uopće.

3.

Bez obzira na autorove kasnije (re)interpretacije, u Andrićevoj *Prvoj proljetnoj pjesmi* naravno nema – niti je moglo biti – samog Sarajevskog atentata, ali, uz nekoliko drugih mjesta u djelu poslovično opreznog i odmjerenog pisca, atentat i poezija kod Andrića sreli su se vrlo blisko barem još jednom nakon ove pjesme, a prije samog atentata u Sarajevu – u eseju *A. G. Matoš*, objavljenom također u časopisu *Vihor* u proljeće 1914. godine, eseju koji će Andrić napisati povodom Matoševe smrti, a poentirati opet znakovito:

Sva Hrvatska nelijepo hrče. Budni su samo pjesnici i atentatori.¹⁷

Ni ovdje – razumije se – Andrić nije mislio na Gavrila Principa već najvjerovatnije na Luku Jukića i/ili Bogdana Žerajića, koji je još ranije, 1910. godine izvršio (također neuspjeli) atentat na austrougarskog guvernera Bosne i Hercegovine Marijana Varešanina, mada su Andrićeви susreti s Principom zapamćeni upravo u vezi s poezijom – u tom burnom vremenu zanosa i stradanja, poezije i revolucije, Princip je Andriću govorio o pjesmama koje piše, Andrić je prihvatio da ih pročita, ali mu ih Princip nikad nije dao na uvid, uz izgovor da ih je spalio.

¹⁶ Citirano prema: Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2012, str. 167.

¹⁷ Ivo Andrić, *Umetnik i njegovo delo, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. XIII, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981, str. 194.

Do konkretnih, stvarnih susreta Andrića i Sarajevskog atentata doći će, međutim, tek nakon samog atentata, kad uza sumnju da je imao aktivnu ulogu u ovom događaju i bliske veze sa sarajevskim atentatorima Andrić završava u zatvoru. Tu, u splitskoj, šibenskoj i mariborskoj tamnici, začela se i autorova poezija iz pjesničkih zbirki *Ex Ponto* i *Nemiri*, kao i – barem misaono – njegov tzv. tamnički ciklus pripovijetki, a unutar njega i za Andrića posebno važan lik Tome Galusa, autorova književnog *alter ega*,¹⁸ a koji će izbiti i u naslov Andrićeve važne pripovijetke *Zanos i stradanje Tome Galusa*. Inače, cijela ova, rana faza u razvoju Andrićeva književnog djela, pa tako i ovaj tok autorova mladobosanskog narativa i oblikovanja Sarajevskog atentata, u znaku je izrazitog intimizma, s naglašenim poetsko-lirskim proseedom čak i u pripovjednom tekstu, što će se, međutim, pokazati također značajnim u procesu memorijaliziranja samog atentata i mladobosanskog djela uopće, a koji ovdje uz važnu epsku snagu na ovaj način dobivaju i karakterističnu *ljudsku*, humanu stranu – ono što kao takvo nastoji dokraja humanizirati samu predstavu o Sarajevskom atentatu i njegovim mladobosanskim izvršiocima, a time dobivaju i jednako važan emotivni karakter i naročiti, upravo poetsko-lirski *pathos*. Upravo ovakvo što bit će prisutno i na stranicama Andrićeve prve autorske knjige – pjesničke zbirke *Ex Ponto*, koja o potenciranoj humanoj strani mladobosanskog zanosa i stradanja hoće svjedočiti već svojim simboličkim naslovom, što je slučaj i u autorovoj ispovijedi o – kako kaže – “bolu žrtve” i čovječanstvu “koje preko patnje ide istini i dobru u susret” (mada – razumije se – autorov pjesnički prvjenac nipošto se ne može svesti tek na svoj inicijalni mladobosanski narativ):

Je li kad bilo naraštaja i u naraštaju pojedinca na kom bi počivale ovako teške baštine i neminovna prokletstva rase i krvi?

Strahovit je hod historije; preteški su tereti prošlosti i zahtjevi budućnosti na ovim uskim plećima.¹⁹

No, vrhunac Andrićeva memorijaliziranja Sarajevskog atentata, jednako kao i vrhunac memorijaliziranja onog što je cjelina mladobosanskog djela, javit će se više od četvrt stoljeća kasnije – u romanu *Na Drini ćuprija*, koji je ponajviše zaslužan za to da je Andriću 1961. godine dodijeljena Nobelova nagrada za književnost, i to upravo “za epsku snagu kojom je pratio

¹⁸ Usp.: Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2012, str. 326-328.

¹⁹ Ivo Andrić, *Ex Ponto, Nemiri, Lirika, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. XI, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981, str. 23.

teme i opisao ljudske sudbine iz povijesti svoje zemlje”, kako je autorovo književno djelo okarakterizirao Anders Österling, stalni sekretar Švedske akademije, prilikom dodjele nagrade Ivi Andriću.²⁰

Kao što je poznato, *Na Drini ćuprija* hronika je grada – višegradske kasabe, jednako kao i hronika mosta – ćuprije Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, ali i roman koji na način *pars pro toto*, u sinegdoškoj transformaciji, kroz priču o Višegradu i višegradskom mostu posredno predstavlja neke od ključnih momenata bosanskohercegovačke prošlosti od 16. stoljeća, pa sve do ljeta 1914. godine, odnosno upravo do Sarajevskog atentata i početka Prvog svjetskog rata kao one vremenske tačke iz koje se roman i pripovijeda. U obilju vrlo raznolikih tema ovog romana, koji je žanrovski i roman-rijeka, te kao takav sastavljen od čitavog niza pojedinačnih priča međusobno povezanih prije svega višegradskim toposom i motivom mosta, Andrićeva *Na Drini ćuprija* tematizira između svega ostalog i ono što se u osnovi može tumačiti kao povijest porobljenosti Bosne i njezina oslobođenja, barem kako to vidi i prikazuje pripovjedač romana, uključujući u ovakvo što i povijest društveno-političke i identitetske autoemancipacije, pri čemu se ovaj proces odvija od osmanskog (“turskog”) doba, preko austrougarskog (“austrijskog”) vremena, opet s vrhuncem upravo u trenutku Sarajevskog atentata i početka Prvog svjetskog rata. U tom smislu, uz neposredno prijeratne godine, i vrhunac samog romana kao cjeline jeste upravo ljeto 1914. godine, koje se u romanu *Na Drini ćuprija* javlja od njegova XXI poglavlja, pa sve do kraja romana, i to s čitavim nizom sličnosti u poređenju s Andrićevim sjećanjem na ljeto 1914. iznesenim u jubilarnom intervjuu iz 1934. godine, s tim što je ovdje, kao romanu vezanom za Višegrad i njegov most, fokus prije svega lokalni. Dakle, kao i u Andrićevu intervjuu, ljeto 1914. godine i ovdje se u početku pojavljuje kao “žarko i mirno leto”, ali i kao vrlo brzo ljeto “sa ukusom vatre i ledenim dahom tragedije na svakom koraku”, prikazano upravo “sa žarom, ali i sa tom dubokom melanholijom”, odnosno kao ono što je izgledalo upravo “strašno, divno i veliko, kao međa vekova i razdoblja”, baš kao i s osjećajem da to “polako nestaje i bleđi kao pjesma koja se više ne peva ili jezik kojim se sva manje govori”, uprkos onom što je nekadašnje “okrilje patnje i žrtve savladanog straha i prežaljene mladosti”, te, naravno, s važnom, neizostavnom podjelom svijeta “po tome na kojoj je ko strani bio i čime se je zaklinjao 1914. godine”:

²⁰ Usp.: Anders Österling, *Award Ceremony Speech*, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1961/press.html.

Najposle, došla je i godina 1914, poslednja godina hronike o mostu na Drini. Ona je došla kao i sve ranije godine mirnim hodom zemnog vremena, ali uz potmulu huku sve novijih i sve neobičnijih događaja koji su se kao talasi propinjali jedan iznad drugog.

Toliko je božjih godina prešlo preko kasabe pored mosta i toliko će ih još preći. Bilo ih je i biće ih još svakojakih, ali će godina 1914. uvek ostati izdvojena. Tako bar izgleda onima koji su je preživeli. Njima izgleda da se nikad, ma koliko se pričalo i pisalo o tome, neće moći ili neće smeti kazati sve ono što se tada sagledalo tamo u dnu ljudske sudbine, iza vremena i ispod događaja. Ko da izrazi i prenese (tako misle oni!) one kolektivne drhtaje koji su odjednom zatresli masama i koji su sa živih bića stali da se prenose na mrtve stvari, na predele i građevine? Kako da se opiše ono talasanje u ljudima, koje je išlo od nemog životinjskog straha do samoubilačkog oduševljenja, od najnižih nagona krvološtva i podmukle pljačke do najviših podviga svetačkog žrtvovanja u kome čovek prevazilazi sebe i dodiruje za trenutak sfere viših svetova sa drugim zakonima? Nikad to neće moći biti kazano, jer onaj ko to sagleda i preživi, taj zanemi, a mrtvi ionako ne mogu da govore. To su stvari koje se ne kazuju, nego zaboravljaju. Jer da se ne zaboravljaju, kako bi se mogle ponavljati?

Toga leta 1914. godine, kad su gospodari ljudskih sudbina povelili evropsko čovečanstvo sa igrališta opšteg prava glasa u već ranije spremljenu arenu opšte vojne obaveze, kasaba je pružala malen ali rečit obrazac prvih simptoma jednog oboljenja koje će s vremenom postati evropsko, pa svetsko i opšte. To je bilo vreme na granici dveju epoha ljudske povjesnice, i otud se mnogo jasnije video kraj one epohe koja je tu završavala nego što se nazirao početak nove koja se otvarala. Tada se još za nasilja tražilo opravdanje i za zverstva nalazilo neko ime, pozajmljeno iz duhovne riznice prošlog veka. Sve što se dešavalo imalo je još izgled prividnog dostojanstva i draž prvine, onu strahovitu, kratkotrajnu i neizrecivu draž koja je docnije tako iščilela da je ni oni koji su je tada tako živo osetili ne mogu više u sećanju da izazovu.

Ali sve su to stvari koje samo uzgred napominjemo i koje će pesnici i naučnici idućih epoha ispitivati, tumačiti, i vaskrsavati sredstvima i načinima koje mi ne slutimo, a sa vedrinom, slobodom i smelošću duha koji će biti daleko iznad našega. Njima će verovatno poći za rukom da i za ovu čudnu godinu nađu objašnjenje i da joj odrede pravo mesto u istoriji sveta i razvoju čovečanstva. Ovde, ona je za nas jedino i pre svega godina koja je bila sudbonosna po most na Drini.

Leto 1914. godine ostaće u sećanju onih koji su ga ovde preživeli kao najsve-tlije i najlepše leto koje se pamti, jer u njihovoj svesti ono sja i na čitavom

jednom džinovskom i mračnom horizontu stradanja i nesreće, koji se proteže do u nedogled.²¹

Slično se odnosi i na vrijeme koje prethodi ljetu 1914. godine i Sarajevskom atentatu, odnosno na ono što je prijeratni idejno-misaoni koloplet i složeno unutrašnje društveno i političko-ideološko gibanje, koje, u polifonijskoj strukturi romana (a koju zrcali i prethodni odlomak), Andrić prikazuje upravo u njihovoj izrazitoj složenosti, proturječnosti i agonalnosti, uključujući i ono što je revolucionarna ideja mladobosanaca. S ovim u vezi, u romanu je posebno akcentiran upravo mladobosanski naraštaj, i to opet upravo s njegovim revolucionarnim zanosom, baš kao i s anticipacijom njegova kasnijeg stradanja:

Bilo je i biće zvezdanih noći nad kasabom, i raskošnih sazvežđa i mesečina, ali nije bilo i bogzna da li će još biti mladića koji u takvim razgovorima sa takvim mislima i osećanjima bdiju na kapiji. To je naraštaj pobunjenih anđela, u onom kratkom trenutku dok još imaju svu moć i sva prava anđela i plamenu gordost pobunjenika.²²

I ovdje je, kao i na drugim mjestima u romanu, više nego očita sličnost s Andrićevim književnim djelom iz vremena Mlade Bosne i uopće s mladobosanskom književnom tradicijom, posebno u smislu ovdje ključne predstave o mladobosanskim pobunjenicima kao “pobunjenim anđelima”, a na isti način bit će prikazan i kod Andrića izrazito važni lik Tome Galusa, njegova – kako je spomenuto – naročitog književnog *alter ega*. Oblikovan i u Andrićevim pripovijetkama iz tzv. tamničkog ciklusa, uključujući i prozu *Postružnikovo carstvo*, odnosno jedno od poglavlja autorova nedovršenog romana *Na sunčanoj strani*, a gdje Austro-Ugarskoj između ostalog poručuje: “Mi Srbi smo u temeljima ove carevine. Tu mi kopamo, a to možemo jer smo mali”²³, Galus se i u romanu *Na Drini ćuprija* pojavljuje s istom revolucionarnom idejom, a čija je sličnost s Andrićevim riječima iz razgovora s Ljubom Jandrićem također jasno vidljiva:

On je sa živošću koja mu je bila urođena i rečnikom koji je tada vladao u omladinskoj nacionalističkoj literaturi nabrajao planove i zadatke revolucionarne omladine. Sve žive snage rase biće probuđene i stavljene u dejstvo. Pod

²¹ Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. I, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981, str. 328-329.

²² Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. I, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981, str. 286.

²³ Ivo Andrić, *Na sunčanoj strani (Rekonstrukcija romana)*, prir. Žaneta Đukić Perišić, Matica srpska, Novi Sad, 1994, str. 93.

njihovim udarcima raspašće se Austro-Ugarska Monarhija, ta tamnica naroda, kao što se raspala evropska Turska. Sve antinacionalne i reakcionarne sile koje danas sputavaju, dele i uspavljaju naše nacionalne snage biće pobeđene i potisnute. Sve će to moći biti izvedeno, jer je duh vremena u kome živimo naš najbolji saveznik, jer su i naponi ostalih malih i porobljenih naroda sa nama. Savremeni nacionalizam trijumfovaće nad konfesionalnim razlikama i zastarelim predrasudama, oslobodiće narod stranih nenarodnih uticaja i tuđinske eksploatacije. I tada će se roditi nacionalna država.

Galus je tada opisivao preimućstva i lepote te nove nacionalne države koja će oko Srbije kao Pijemonta okupiti sve Južne Slovene na osnovi potpune plemenske ravnopravnosti, verske snošljivosti i građanske jednakosti.²⁴

Ovakav Galusov zanos razlog je i njegova stradanja, krivica bez stvarne krivice, kako to prikazuje Andrić, a što je istaknuto već u naslovu rane autorove pripovijetke *Zanos i stradanje Tome Galusa*, koja je s romanom *Na Drini ćuprija* u očitoj, vrlo bliskoj vezi. A ovakvo što – sve zajedno – reći će to da je upravo *Na Drini ćuprija* Andrićevo ključno djelo onda kad je u pitanju tekstualiziranje i memoriranje, odnosno reprezentacija i memorijalizacija Sarajevskog atentata, a preko njega i mladobosanske ideje uopće, tim prije što je roman dodatno ovjeren *hroničarskim*, tj. prividno objektivnim stilom pripovijedanja, pri čemu ovaj roman u sebi memorira te memorijalizira sve ono što je tematika ove vrste u ostatku autorova književnog djela, od *Prve proljetne pjesme* pa nadalje, ali, isto tako, na važan način nastavlja i tradiciju književnosti Mlade Bosne, s u osnovi manje-više istim temeljnim značenjem i smislom, iako, naravno, u bitno drugačijem književnom prosedeu i s drugim važnim poetičkim te širim promjenama koje su se u međuvremenu desile u autorovu književnom radu.

Pa ipak, u svemu ovom postoje i neke isto tako važne razlike.

Andrić roman *Na Drini ćuprija* piše u Drugom svjetskom ratu u okupiranom Beogradu – u vremenu kad one Jugoslavije u čijem su stvaranju učestvovali i mladobosanci praktično više nema, s golemim iskustvom i brojnim iznevjerenim očekivanjima jer, između svega ostalog, tad je i bivši jugoslavenski kraljevski ambasador kod Trećeg Reicha, čija mu ideologija, međutim, nije bila bliska. A u ovakvoj perspektivi, složenoj i iznutra kontradiktornoj, u vremenu kad je cijelu Evropu i ostatak svijeta razdirao još jedan veliki rat, u konačnoj slici učinaka Sarajevskog atentata, kao i uopće onog što su mladobosanski ideali, znatno je manje zanosa i mnogo više

²⁴ Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. I, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981, str. 301-302.

stradanja. Uz jasno sugeriranu distancu, kad se Sarajevski atentat i mlado-bosanski ideali sagledavaju i s naznakama neke vrste uglavnom sažaljivog (auto)ironijskog odmaka spram mladalačkih, neiskusnih, pa i naivnih snova jednog pokoljenja, u konačnici nesvjesnog dalekosežnosti svojeg djela i nerazrješive složenosti povijesnog postojanja (a što može manje ili više asocirati i autorov različit odnos prema *Prvoj proljetnoj pjesmi* u različitim okolnostima neposrednog života i aktuelnog historijskog trenutka), roman se završava tzv. otvorenim krajem, ambivalentnim po svojoj prirodi, pri čemu se u njegovoj posljednjoj sceni javlja lik konzervativnog, ali čestitog Ali-hodže Mutevelića, koji nad slikom teško oštećenog mosta izdiše dok Kraljeva, srpska vojska ulazi u grad, dakle u onoj situaciji koju je oslikala još Andrićeva *Prva proljetna pjesma*. To, međutim, ovdje označava i željeni oslobodilački čin, ali između ostalog i konačan, bespovratan kraj čitavog jednog, historijski dotrajalog svijeta, slično onom kako razvoj mladobosanske revolucije vidi Toma Galus (“sve antinacionalne i reakcionarne sile koje danas sputavaju, dele i uspavljaju naše nacionalne snage biće pobeđene i potisnute”), a zapravo početak jednog novog, žuđenog, ali ipak na kraju ne nužno mnogo sretnijeg vremena. Ovakvo što odnosi se ne samo na konzervativnu bosanskomuslimansku zajednicu kakvu prikazuje roman, a čiji je simbol upravo Ali-hodža, već i na tzv. “Principovo pleme”, tj. zajednicu koja je nakon progona “Turaka” i okončanja višestoljetne osmanske vlasti u atentatorskom djelu Gavrila Principa i drugova vidjela ostvarenje mitski i epski davnog sna s Kosova polja, baš na 525. godišnjicu Kosovske bitke, galusovski stremeći onom što su “preimućstva i lepote te nove nacionalne države koja će oko Srbije kao Pijemonta okupiti sve Južne Slovene na osnovi potpune plemenske ravnopravnosti, verske snošljivosti i građanske jednakosti”. No, sve ovo neće, naravno, kazati da Andrićeva predodžba Sarajevskog atentata i mladobosanskog djela uopće ovdje prelazi iz pozitivne u negativnu – naprotiv, riječ je tek o paradoksalnoj vezi zanosa i stradanja koju je Andrić iz vlastitog ljudskog opreza i straha osjetio još u ranoj mladosti, a onda u širokim okvirima složenog romana kakav je roman *Na Drini ćuprija* misaono-filozofski produbio i književno oblikovao. Kad je riječ o perspektivi srpske zajednice kao perspektivi iz koje je (uz, naravno, druge, različite individualne i kolektivne narativne glasove) ponajviše pripovijedan roman,²⁵ u pitanju je, pritom, i novo, dodatno memorijalizacijsko preoblikovanje Sarajevskog atentata i mladobosanskog djela, i to ovaj

²⁵ Usp.: Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2012, str. 417.

put u duhu još više naglašene *kosovske tragike*, gdje su kao trajne kategorije zanos i stradanje također neodvojivi, kako je to Andrić pokazao i u svojem glasovitom eseju *Njegoš kao tragični junak kosovske misli* (1935).

Uprkos ovom osobenom povijesnom tragizmu i pesimizmu koji se javlja na kraju romana, a koji je dovoljno jasno vidljiv, roman *Na Drini ćuprija* Ive Andrića objavljen je odmah po oslobođenju Beograda, već u martu 1945. godine, kao – po svoj prilici – prvi domaći roman u tek oslobođenoj Jugoslaviji, a nagrađen je i “prvom nagradom Komiteta za kulturu i umjetnost Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije za književna djela objavljena od početka narodnooslobodilačke borbe do kraja 1946. g.,” kako se to npr. napominje i uz njegovo peto izdanje iz 1949. godine.²⁶ Iako na prvi pogled paradoksalno, tad je – u jugoslavenskoj sorealističkoj interpretacijskoj matrici – nimalo slučajno predočen bitno drugačije i pritom znatno optimističnije – kao roman o “vječitoj borbi naših naroda i narodnosti za slobodu”, odnosno kao roman o neprekinutoj povijesti narodnog oslobođenja i historijskoj nužnosti narodne pobjede upravo od bitke na Kosovu polju pa nadalje, sve do partizanske savremenosti i socijalističkog trenutka, odnosno opet, dakle, kao roman o jednom naročitom, mada ipak nešto drugačijem zanosu i stradanju, uz naglašavanje njegove općeljudske, humanističke strane i estetskog idealizma. U najnovije vrijeme, pak, s raspadom zajedničkog jugoslavenskog književno-kulturalnog, odnosno interpretacijskog prostora i javljanjem novih društvenih, političkih i ideoloških okolnosti, dolazi do pojave niza različitih, nerijetko i potpuno suprotstavljenih i međusobno isključujućih čitanja Andrićeva romana uopće, pa tako i predstave o Sarajevskom atentatu koju oblikuje, a u kojima mladobosanski zanos i stradanje znače, opet, i uvijek, nešto drugo. Uz čitav repertoar drugih mogućnosti, ovakvo što uključuje i ona dokraja oprečna razumijevanja poput ili predodžbe o prije svega slavnoj, junačkoj višestoljetnoj borbi za svenarodno ujedinjenje i otadžbinu prvenstveno jednog, državotvornog naroda, na jednoj strani, ili – sasvim drugačije – predodžbe o jednom od kobnih trenutaka u dugoj i složenoj povijesti jedne uporne izrazito nacionalističke ideologije i njezina velikodržavnog projekta, na drugoj strani. A sve to danas, cijelo stoljeće nakon sarajevskih pucnjeva što su promijenili svijet, još više usložnjava sliku Mlade Bosne i Sarajevskog atentata, i to ne samo u književnom djelu Ive Andrića, već uopće u cjelini postjugoslavenskih kultura i društava.

²⁶ Usp.: Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*, Svjetlost, Sarajevo, 1949.

Izvori i literatura

Uvodne napomene: Prema kulturalnoj bosnistici

- Hunt, Lynn, "Uvod: Historija, kultura i tekst", u: Lynn Hunt, ur., *Nova kulturna historija*, prev. Anamarija Hucika, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001, str. 25-51.
- Kodrić, Sanjin, *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010.
- Kodrić, Sanjin, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.
- Kodrić, Sanjin, "Bošnjačka književnost i kulturalna bosnistika", *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji /konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Zbornik radova, Preporod, Brčko, 2017, str. 25-42.
- Rizvić, Muhsin, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985.

I. Usmenoknjiževni arhiv i teorija historije književnosti

Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća

- Anonim, "Poziv Srpskog akademskog društva Zora u Beču", *Bosanska vila*, god. 2, br. 16, Sarajevo, 1887, str. 254-255.
- Asbóth, Johann von, *Bosnien und die Herzegowina: Reisebilder und Studien*, A. Hölder, Beč, 1888.
- Bašagić, Safvet-beg, "Bošnjaku", *Bošnjak*, br. 2, Sarajevo, 1891, str. 2.
- Bašagić, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463–1850.)*, Sarajevo, 1900.
- Bašagić, Safvet-beg, *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der orientalischen Literatur*, Doktorska disertacija, Beč, 1910. (Rukopis pohranjen u Univerzitetskoj biblioteci u Beču.)
- Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912.
- Bašagić, Safvet-beg, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Matica hrvatska, Zagreb, 1931.
- Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, prir. Džemal Čehajić i Amir Ljubović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1986.

- Bašeskija, Mula Mustafa Ševki, *Ljetopis (1746–1804)*, prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1997.
- Begić, Midhat, “Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas (Nacrt)”, *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 7-75.
- Begić, Midhat, “Pismo Midhata Begića”, *Odjek*, god. XXIV, br. 4, Sarajevo, 1971, str. 7.
- Bešker, Inoslav, “Morlaci i morlakizam u književnosti”, *Književna smotra*, god. 34, br. 123, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2002, str. 113-124.
- Biserje: Izbor iz muslimanske književnosti*, prir. Alija Isaković, Stvarnost, Zagreb, 1972.
- Blažević, Zrinka, *Ilirizam prije ilirizma*, Golden marketing / Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.
- Bosnien und Herzegowina*, Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, knj. 22, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Beč, 1901.
- Buturović, Đenana, “Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine od početka 16. v. do pojave zbirke Koste Hörmanna (1888)”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. 27/28, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1972/73, str. 5-100.
- Buturović, Đenana, *Bosanskomuslimanska epika*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knj. 2, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- Buturović, Lada, *Treptaj žanra u poetici usmene književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 2010.
- Čimić, Esad, “Starčević i fenomen muslimana”, *Ante Starčević i njegovo djelo*, Zbornik radova, Znanstveni skup o 100. obljetnici smrti Oca domovine, 18. i 19. travnja u Zagrebu, ur. Dubravko Jeličić i Tomislav Sabljak, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1997, str. 89-98.
- Čorić, Boris, “Ogled o Ivanu Franji Jukiću”, u: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Boris Čorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 7-101.
- Čurčin, Milan, “*Hasanaginica* u narodu (Meštrovićeva verzija.)”, *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 343-353.
- Duraković, Enes, “Tri primjera sintetskog prikaza poslijeratne bosanskohercegovačke književnosti”, *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, ur. Midhat Begić, Posebna izdanja, knj. XXXV, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 5, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977, str. 185-191.
- Duraković, Enes, “Vlastiti povijesni kontinuitet (Status muslimanske književnosti i modeli njenog proučavanja)”, *Odjek*, god. XXXVIII, br. 22, Sarajevo, 1985, str. 6-7.
- Duraković, Enes, “Vlastiti povijesni kontinuitet (Status muslimanske književnosti i modeli njenog proučavanja)”, *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti 2*, Zbornik radova, ur. Ernest Fišer i Franjo Grčević, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu / Uredništvo časopisa “Gesta”, Zagreb / Varaždin, 1987, str. 46-50.
- Duraković, Enes, *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica, 2003.

- Duraković, Enes, "Status i modeli izučavanja bošnjačke književnosti", *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica, 2003, str. 21-30.
- Duraković, Enes, *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2012.
- Džanko, Muhidin, *Dr. Safvet-beg Bašagić (Mirza Safvet: Vitez pera i mejdana): Intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006.
- Dozić, Adib, "Bošnjaštvo na razmeđu religijskih identiteta", *Bošnjačka pismohrana*, sv. 11, Zbornik radova *Europski identitet Bošnjaka od minulog iskustva do suvremene afirmacije*, Bošnjačka nacionalna zajednica u Hrvatskoj, Zagreb, 2012, str. 165-181.
- Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*, izdao Gerhard Gezeman, Srpska kraljevska akademija, Sremski Karlovci, 1925.
- Filan, Kerima, *Sarajevo u Bašeskijino doba: Jezik kao stvarnost*, Connectum, Sarajevo, 2014.
- Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.
- Fortis, Alberto, *Viaggio in Dalmazia*, mit Einführung und Bibliographie herausgegeben von Jovan Vuković und Peter Rehder, Otto Sagner / Veselin Masleša, München / Sarajevo, 1974.
- Fortis, Alberto, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, prev. Mate Maras i Darko Novaković, Globus, Zagreb, 1984.
- Fürst-Bjeliš, Borna, "Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32-22, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999/2000, str. 349-354.
- Garašanin, Ilija, *Načertanije*, http://www.rastko.rs/istorija/garasanin_nace-rtanije.html.
- Gazić, Lejla, *Naučno i stručno djelo dr. Safvet-bega Bašagića*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2010.
- Gelez, Philippe, *Safvet-beg Bašagić (1870–1934): Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine*, École française d'Athènes, Atina, 2010.
- Grgec, Petar, "Muslimanski udio u stvaranju hrvatskog narodnog pjesništva", *Napredak: Hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo, 1943, str. 13-25.
- Grijak, Zoran i Zrinka Blažević, "Korespondencija fra Martin Nedić – Ljudevit Gaj 1839.–1841.: Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini", *Prilozi*, br. 41, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, str. 21-58.
- Gross, Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu / Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.
- Gross, Mirjana, *Izvorno pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, Golden marketing, Zagreb, 2000.
- Hadžijahić, Muhamed, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine*, naklada Omera Šehića, Sarajevo, 1938.
- Hadžijahić, Muhamed, *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.

- Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
- Hasanbegović, Zlatko, “Muslimani u Zagrebu 1878.–1945.”, *Behar*, br. 74-75, Zagreb, 2005.
- Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju)*, sakupio i na svijet iznio Vuk vitez Vrčević, nakladom knjižare D. Pretnera, Dubrovnik, 1890.
- Hrvatske ženske narodne pjesme (Muslimanske)*, Svezak prvi, sabrao i uredio Mehmed-Dželaluddin Kurt (Hafiz Mostari), Hrvatska dionička tiskarna, Mostar, 1902.
- Isaković, Alija, “Uvod”, *Biserje: Izbor iz muslimanske književnosti*, prir. Alija Isaković, Stvarnost, Zagreb, 1972, str. V-XII.
- Isaković, Alija, prir., *O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb, 1990.
- Jukić, Ivan Franjo, “Književstvo ilirsko: U kratko spisao I. F. Jukić – Banjalučanin 1844.”, *Podunavka*, god. II, br. 29, Beograd, 1844, str. 114-116.
- Jukić, Ivan Franjo, “Književnost bosanska”, *Bosanski prijatelj*, sv. I-II, Zagreb, 1850-1851, str. 25-32, 83-90.
- Jukić, Ivan Franjo, “Predgovor prvoga izdanja”, *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke: Junačke pjesme*, sv. 1, sabrali fra Frano Iv. Jukić i fra Grga Martić, pretiskao Marko Šešelj, Tiskara “Glasa Hercegovaca”, Mostar, 1892, str. VI-XIV.
- Jukić, Ivan Franjo, “Bosna”, *Bosanski prijatelj*, sv. III, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 407-410.
- Jukić, Ivan Franjo, “Književstvo ilirsko: U kratko spisao I. F. Jukić – Banjalučanin 1844.”, *Sabrana djela*, knj. 1, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 90-93.
- Jukić, Ivan Franjo, “Književnost bosanska”, *Bosanski prijatelj*, sv. I-II, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 48-56, 254-261.
- Jukić, Ivan Franjo, “Narodne pjesme”, *Bosanski prijatelj*, sv. I, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 57-58.
- Jukić, Ivan Franjo, “Priatelju dragi...”, *Pisma Ivana Franje Jukića (Fra Boni Perišiću, 1844)*, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 123.
- Jukić, Ivan Franjo, “Priatelju i znanče, mili Stanko...”, *Pisma Ivana Franje Jukića (Stanku Vrazu, 1843)*, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 152-154.
- Jukić, Ivan Franjo, *Sabrana djela*, knj. 2, prir. Boris Ćorić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- Jurić-Kappel, Jagoda, “Neke jezične posebnosti starije bosanske književnosti i njihov udio u standardizacionim procesima – propuštene mogućnosti?”, *Međunarodni naučni skup “Jezik i demokratizacija” (Zbornik radova)*, Institut za jezik, Sarajevo, 2001, str. 137-148.

- Jurišić, Hrvatinić, “Pavao Vitezović kao latinist (Osvrt na neka Vitezovićeva latinska djela)”, *Senjski zbornik*, god. 22, br. 1, Gradski muzej / Senjsko muzejsko društvo, Senj, 1995, str. 201-224.
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, “O našijem pjesnicima i književnicima”, *Istočno blago*, sv. II, Tisak i naklada Spindlera i Löschnera, Sarajevo, 1897, str. 216-219.
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, “O našijem pjesnicima i književnicima”, *Istočno blago*, sv. II, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Lamija Hadžiosmanović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 186-188.
- Karadžić, Vuk St., *Srbi svi i svuda*, <http://www.rastko.rs/filologija/vuk/vkaradzic-srbi.html>.
- Kemura, Scheich Seifuddin Ef. und Dr. Vladimir Ćorović, *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert*, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, II. Quellen und Forschungen, Hft. 2, Im. Selbstverlage des B.-H. Instituts für Balkanforschung, Bosn.-Herc Landesdruckerei, Sarajevo, 1912.
- Kilibarda, Novak, “Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama”, *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, knj. 1, *Lirske*, sabrao Bogoljub Petranović, prir. Novak Kilibarda, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. I-XXVIII.
- Kisić Kolanović, Nada, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945.*, Hrvatski institut za povijest / Školska knjiga, Zagreb, 2009.
- Kodrić, Sanjin, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.
- Kodrić, Sanjin, “Utemeljenje moderne bošnjačke književne historiografije (Od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka do dr. Safvet-bega Bašagića)”, *Pismo*, god. XIII, br. 1, Sarajevo, 2015, str. 140-154.
- Kodrić, Sanjin, “Bošnjačka književnost i kulturalna bosnistika: Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti”, *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Zbornik radova, Preporod, Brčko, 2017, str. 25-42.
- Koljević, Svetozar, *Ka poetici narodnog pjesništva: Strana kritika o našoj narodnoj poeziji*, Prosveta, Beograd, 1982.
- Kreševljaković, Hamdija, *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo, 1912.
- Krnjević, Hatidža, “Muslimanske pesme Erlangenskog rukopisa”, *Poseban otisak iz Zbornika istorije književnosti*, knj. 7, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje literature i jezika, Beograd, 1969, str. 209-268.
- Krnjević, Hatidža, “Muslimanske pesme Erlangenskog rukopisa”, *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*, Nolit, Beograd, 1980, str. 237-277.
- Kuba, Ljudevit, “Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. XVIII, br. 4, Sarajevo, 1906, str. 183-208.
- Kuna, Herta, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo, 2008.

- Kuvačić-Ižepa, Mate, *Čija je Asanaginica*, Naklada Bošković, Split, 2007.
- Maglajlić, Munib, "Historijat bilježenja i zanimanja za lirsku pjesmu, baladu i romansu u Bosni i Hercegovini", *Usmena lirska pjesma, balada i romansa*, Prilozi za istoriju književnosti naroda Bosne i Hercegovine, knj. 3, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 5-38.
- Maglajlić, Munib, "Pjesma o plemenitoj Hasan-aginoj ljubi", *Usmena balada Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1995, str. 54-62.
- Maglajlić, Munib, "Bošnjačka usmena lirika", *Usmena lirika Bošnjaka*, prir. Munib Maglajlić, Preporod, Sarajevo, 2006, str. 5-41.
- Mahmutćehajić, Rusmir, *Tajna Hasanaginice*, Buybook, Sarajevo, 2010.
- Martić, Grgo, "Bosanska i hercegovačka književnost od Ljubomira Martića Hercegovca", *Serbski narodni list*, god. IX, br. 12, 13, Pešta, 1844, str. 90-93, 97-102.
- Martić, Grgo, [Napomena], *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke: Junačke pjesme*, sv. 1, sabrali fra Frano Iv. Jukić i fra Grga Martić, pretiskao Marko Šešelj, Tiskara "Glasa Hercegovaca", Mostar, 1892, str. XIV.
- Martić, Grgo, "Bosanska i hercegovačka književnost", *Izabrana djela*, knj. 3, prir. Branko Letić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 159-169.
- Mayhew, Tea, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645-1718*, Viella, Rim, 2008.
- Medenica, Radoslav, "Erlangenski rukopis i njegove pesme: Dva i po stoleća njegova postojanja", *Erlangenski rukopis: Zbornik starih srpskohrvatskih narodnih pesama (Popularno izdanje)*, prir. Radoslav Medenica i Dobrilo Aranitović, Univerzitetaska riječ, Nikšić, 1987, str. 5-25.
- Mickiewicz, Adam, "La mort de la femme de Hassan Aga", *Hasanaginica 1774-1974: Preplevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 204-206.
- Milas, Mijo, *Asanaginčina domovina*, Matica hrvatska, Split, 2011.
- Napotnik, Mihael, *Kratek pregled bosanskega slovstva*, Maribor, 1884.
- Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*, sabrao i na svijet izdao V. Bogišić, *Glasnik srpskog učenog društva*, Drugo odeljenje, knj. 10, Srpsko učeno društvo, Biograd, 1878.
- Nurudinović, Bisera, "Bosanske salname (1866-1878. i 1882-1893)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. X-XI, Orijentalni institut, Sarajevo, 1960-61, str. 253-265.
- Ovčina, Ismet, *Bosna i Bošnjaci u hrvatskoj politici (1878.-1914.)*, Des, Sarajevo, 2004.
- Pašić, Ibrahim, *Od stečka do nišana u Bosni i Hercegovini*, Preporod, Sarajevo, 2017.
- Pavlović, Cvijeta, "Bijedna Mara – romantički spjev Luke Botića", *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, knj. 24, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Književni krug, Zagreb / Split, 1998, str. 379-397.
- Pennanen, Risto Pekka, "Lost in Scales: Balkan Folk Music Research and the Ottoman Legacy", *Muzikologija*, god. VIII, br. 8, Muzikološki institut Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd, 2008, str. 127-147.

- Pešić, Radmila, "Pitanje istoričnosti ličnosti Hasanage i Hasanaginice", *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, god. 4, sv. 1, Međunarodni slavistički centar, Beograd, 1974, str. 399-405.
- Pieniążek-Marković, Krystyna, "Hrvatski romantičari otkrivaju Bosnu", *Sarajevski filološki susreti II*, Zbornik radova, knj. 2, ur. Sanjin Kodrić i Vahidin Preljević, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2014, str. 280-301.
- Rihtman-Auguštin, Dunja, "Vuk Karadžić nekad i sad ili o povijesti narodne kulture", *Etnološka tribina*, god. 19, br. 12, Odsjek za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989, str. 63-70.
- Rizvić, Muhsin, "Teze za pristup izučavanju bosanskohercegovačke književnosti i neki primjeri koji ih učvršćuju", *Godišnjak instituta za jezik i književnost – Odjeljenje za književnost*, knj. 3/4, Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 1974/75, str. 227-231.
- Rizvić, Muhsin, "Teze za pristup izučavanju bosanskohercegovačke književnosti i neki primjeri koji ih učvršćuju", *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985, str. 7-12.
- Rizvić, Muhsin, "O lirsko-psihološkoj strukturi sevdalinke", *Poetika bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 121-135.
- Rizvić, Muhsin, "Socijalni aspekti *Hasanaginice*", *Poetika bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 136-151.
- Schmaus, Alois, *Studije o krajinskoj epici*, Rad JAZU, knj. 297, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnost, Zagreb, 1953.
- Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1971.
- "Smrt Hasan-aginice", zabilježio Ibrahim Dautović, *Behar*, god. I-XI, 1900-1911, Izbor, odabrali Alija Isaković i Hadžem Hajdarević, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 40.
- Solak, Edina, *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Posebna izdanja, knj. XX, Institut za jezik, Sarajevo, 2014.
- Sotirović, Vladislav B., *Srpski komonvelt: Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Pedagoški univerzitet, Vilnius, 2011.
- Stančić, Nikša, "Problem *Načertanija* Ilije Garašanina u našoj historiografiji", *Historijski zbornik*, god. 21-22, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 1968/69, str. 179-196.
- Starčević, Ante, *Istočno pitanje*, prir. Petar Šarac, Hrvatska hercegovačka zajednica "Herceg Stjepan", Zagreb, 1992.
- Šemsović, Sead, *Epski svijet Avda Međedovića*, Narodna biblioteka "Dositej Obradović", Novi Pazar, 2017.
- Šeremet, Vahida, "*Hasanaginica*" od 1646. godine do danas: *Knjiga puta do ishodišta (Studija)*, PrintCom, Tuzla, 2013.
- Šešelj, Marko, "Predgovor drugome izdanju", *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke: Junačke pjesme*, sv. 1, sabrali fra Frano Iv. Jukić i fra Grga Martić, pretiskao Marko Šešelj, Tiskara "Glasa Hercegovaca", Mostar, 1892, str. III-V.

- Topić, Martina, "Nacionalizam i ideologija: Pavao Ritter Vitezović kao nacionalni mislitelj i/ili ideolog", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 28, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2010, str. 107-137.
- Tutnjević, Staniša, "Muslimanska nacionalna svijest i književnost u dvadesetom vijeku", *Nacionalna svijest i književnost Muslimana: O pojmu muslimanske/bošnjačke književnosti*, Narodna knjiga / Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2004, str. 99-147.
- Vaillant, André, "Vuk Karadžić i *Hasanaginica*", *Hasanaginica 1774–1974: Prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, prir. Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 316-324.
- Wolf, Larry, "The Rise and Fall of Morlacchismo", u: Norman M. Naimark i Holly Case, ur., *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of 1990s*, Stanford University Press, Stanford, 2003, str. 37-52.
- Wolf, Larry, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 2003.

II. Pitanja i problemi književnohistorijske sistematizacije

Preporod prije preporoda?

(Pjesma *Pozdrav "gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije"* i počeci novije bošnjačke književnosti)

- Ademović, Fadil, *Prve novine i prvi novinari u Bosni i Hercegovini*, Nezavisna unija profesionalnih novinara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1997.
- Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983.
- Aličić, Ahmed S., *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996.
- Bašagić, Safvet-beg, *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der orientalischen Literatur*, Doktorska disertacija, Beč, 1910. (Rukopis pohranjen u Univerzitetској biblioteci u Beču.)
- Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912.
- Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, prir. Džemal Čehajić i Amir Ljubović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
- Begić, Midhat, "Izabrana djela Safveta Bašagića", *Raskršća IV: Bosanskohercegovačke književne teme, Djela*, knj. V, prir. Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Veselin Masleša / Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 182-195.
- Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850–1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1, Institut za književnost, Sarajevo, 1991.

- Bosna, br. 1, Sarajevo, 13. muharrem 1283, 16. i 28. maja 1866.
- Braun, Maximilian, *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2009.
- Buturović, Đenana i Munib Maglajlić, prir., *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. 2, *Usmena književnost*, Alef, Sarajevo, 1998.
- Čolaković, Enver, "Književno stvaranje", *Rukopis monografije muslimanske historije*, sastavi raznih autora, hrvatski jezik, latinica, strojopis, 265 listova, Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka "Varia", ZV-491.
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1963.
- Dizdar, Senada, *Sarajevski cvjetnik: Studija i bibliografija*, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2000.
- Drkić, Munir i Alen Kalajdžija, "Predgovor", u: Omer Hazim Humo, *Sehletul-vusul / Munir Drkić i Alen Kalajdžija, Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2010, str. 5-13.
- Duraković, Enes, Esad Duraković i Fehim Nametak, prir., *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. 1, *Starija književnost*, Alef, Sarajevo, 1998.
- Duraković, Esad, "Prosvjetiteljski zanos Handžićev", u: Mehmed Handžić, *Teme iz književne historije, Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogledalo, Sarajevo, 1999, str. 5-31.
- Durić, Rašid, "Ljubušakovo djelo u političkom i kulturnom saobražavanju muslimanskog sa južnoslavenskim etnosom", *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*, ur. Munib Maglajlić, Institut za književnost, Sarajevo, 1992.
- Džanko, Muhidin, *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet – vitez pera i mejdana): Intelektualna povijest i ideološkijska upotreba djela*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006.
- Džanko, Muhidin, "Zasnivanje nacionalne (bošnjačke) književne kritike u polemičko-publicističkom radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka", u: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, prir. Muhidin Džanko, Dobra knjiga, Sarajevo, 2008, str. 11-23.
- Džanko, Muhidin, "Bosanski identitet kao protuteža nominalnom hrvatstvu i hrvatsko-muslimanskom književnom kanonu: Kratki i neobjavljeni povijesni pregled bošnjačke književnosti Envera Čolakovića", *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji /konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Zbornik radova, Preporod, Brčko, 2017, str. 137-148.
- Hadžijahić, Muhamed, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine*, naklada Omera Šehića, Sarajevo, 1938.
- Hadžiosmanović, Lamija i Emina Memija, prir., *Antologija tariha Bosne i Hercegovine*, prepjev Džemaludin Latić, Hadžem Hajdarević i Amina Šiljak-Jesenković, Connectum, Sarajevo, 2008.
- Handžić, Mehmed, *Al-Ġawhar al-asnā fi tarāġim wa šuʿarā Būsna*, Kairo, 1349. (1930).

- Handžić, Mehmed, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1933.
- Handžić, Mehmed, "Blistavi dragulj: Životopisi učenjaka i pjesnika iz Bosne", prev. Mehmed Kico, *Teme iz književne historije, Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogledalo, Sarajevo, 1999, str. 33-304.
- Handžić, Mehmed, "Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju", *Teme iz književne historije, Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogledalo, Sarajevo, 1999, str. 308-451.
- Huković, Muhamed, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoči*, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
- Isaković, Alija, prir., *O "nacionaliziranju" Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb, 1990.
- Kadić, Muhamed Enveri, *Tāriḥ-i Enverī*, sv. XXVI.
- Kadrić, Adnan, "Kraći osvrt na neke probleme razgraničenja starije i preporodne bošnjačke književnosti: Od književnosti na orijentalnim ka književnosti na maternjem jeziku", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. LXII, Orijentalni institut, Sarajevo, 2013, str. 111-139.
- Kadrić, Adnan i Alen Kalajdzija, "O jezičkim osobitostima prijevodne alhamijado literature u kontekstu preporodnog prosvjetiteljstva druge polovine 19. stoljeća", *Književni jezik*, br. 25/1-2, Institut za jezik, Sarajevo, 2014, str. 66-94.
- Kalajdzija, Alen, *Refleksi jata u bosanskom alhamijado pjesništvu: Ikavski poetski manir*, Institut za jezik, Sarajevo, 2013.
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, "Nekoliko riječi", *Istočno blago*, sv. 2, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Lamija Hadžiosmanović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 7.
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, "O našijem pjesnicima i književnicima", *Istočno blago*, sv. 2, *Sabrana djela*, knj. 3, prir. Lamija Hadžiosmanović, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 186-188.
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg, "Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini", *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, prir. Muhidin Džanko, Dobra knjiga, Sarajevo, 2008, str. 24-49.
- Kapetanović Ljubušak Mlađi, Riza-beg, "Nekolike riječi", *Književni pupoljci iz hercegovačke dubrave*, prir. Muhidin Džanko, Dobra knjiga, Sarajevo, 2008, str. 18.
- Kodrić, Sanjin, *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.
- Kodrić, Sanjin, "Kulturalno-poetički sinkretizmi i liminalno-hibridni oblici kao kulturalnomemorijski i interliterarni fenomen novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti (Na primjeru ranog pjesničkog djela Safvet-bega Bašagića)", *Njegoševi dani 4*, Zbornik radova, ur. Tatjana Bečanović, Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore, Nikšić, 2013, str. 187-215.

- Kodrić, Sanjin, "Istok i Zapad – srce i um (Procesi evropeizacije u novijoj bošnjačkoj književnosti i kulturalno-poetički sinkretizmi i liminalno-hibridni oblici kao specifičnost njezina kulturalnog identiteta)", *Sarajevski filološki susreti II*, Zbornik radova, knj. 2, ur. Sanjin Kodrić, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2014, str. 139-169.
- Kodrić, Sanjin, "Preporod prije preporoda? (Pjesma *Pozdrav* 'gospodina hodže Mehmed-Emin-Efendije' i počeci novije bošnjačke književnosti)", *Radovi*, knj. 18, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2015, str. 45-80.
- Kodrić, Sanjin, "Utemeljenje moderne bošnjačke književne historiografije (Od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka do dr. Safvet-bega Bašagića)", *Pismo*, god. XIII, br. 1, Sarajevo, 2015, str. 140-154.
- Kodrić Zaimović, Lejla, "Novine, novinari i novinstvo u pisanju *Sarajevskog cvjetnika* – prvog bosanskohercegovačkog privatnog i nezavisnog lista", *Radovi*, knj. 17, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2014, str. 9-24.
- Kreševljaković, Hamdija, *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo, 1912.
- Kreševljaković, Hamdija, "Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529–1878", *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. 9, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1920.
- Kruševac, Todor, "Periodika bosanska za turskog vremena 1850–1878.", *Glasnik društava arhivskih radnika u Bosni i Hercegovini*, knj. 7, Sarajevo, 1967, str. 103-161.
- Kruševac, Todor, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.
- Maglajlić, Munib, "Književna djelatnost Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka", u: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Narodno blago, Sabrana djela*, knj. 1, prir. Munib Maglajlić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 7-33.
- Memija, Minka, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, El-Kalem, Sarajevo, 1996.
- Memija, Minka, "Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX, Sarajevo, 2001, str. 215-220.
- Muftić, Teufik, "O arabici i njenom pravopisu", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. XIV-XV, Orijentalni institut, Sarajevo, 1969.
- Nakaš, Lejla, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010.
- Nametak, Abdurahman, *Muslimanski književni pokret*, Sarajevo, 1939. (Rukopis u ostavštini prof. dr. Muhsina Rizvića pohranjenoj u Biblioteci Instituta za bošnjačke studije pri BZK "Preporod".)
- Nametak, Abdurahman, "Uvod", *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, prir. Abdurahman Nametak, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1981, str. 7-41.
- Nametak, Fehim, *Fadil-paša Šerifović: Pjesnik i epigrafičar Bosne*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1980.

- Nametak, Fehim, *Divanska književnost Bošnjaka*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1997.
- Nezirović, Muhamed, "Značaj krajišničkih pisama za bošnjačku kulturu", *Krajišnička pisma*, prir. Muhamed Nezirović, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 2004, str. 5-33.
- Nurudinović, Bisera, "Bosanske salname (1866–1878. i 1882–1893)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. X-XI, Orijentalni institut, Sarajevo, 1960-61, str. 253-265.
- Okuka, Miloš, *U Vukovo doba: Književnojezički izrazi u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1800. do 1878. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
- Okuka, Miloš i Ljiljana Stančić, prir., *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag dr. Anton Kovač, München, 1991.
- Peco, Asim, "Jezički izraz aljamijado književnosti i Vukov princip 'piši kao što govoriš'", u: Miloš Okuka i Ljiljana Stančić, prir., *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag dr. Anton Kovač, München, 1991, str. 19-26.
- Pejanović, Đorđe, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961.
- Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine*, ur. Alija Isaković i Milosav Popadić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
- Prelog, Milan, "Rad muslimana na književnom polju", *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, knj. 2 (1739–1878), Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo, s. a.
- Rebihić, Nehrudin, "Hamid Šahinović – Ekrem: pjesnik, prozaist i dramski pisac: 80 godina od smrti", *Godišnjak*, god. XVI, Preporod, Sarajevo, 2016, str. 504-518.
- Rizvić, Muhsin, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, knj. 1-2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.
- Rizvić, Muhsin, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985.
- Rizvić, Muhsin, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*, El-Kalem, Sarajevo, 1990.
- Rizvić, Muhsin, "Krajišnička pisma", *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 43-71.
- Rizvić, Muhsin, "Poetika bošnjačke književnosti", *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 7-42.
- Rizvić, Muhsin, "Pojavni okviri i unutarnje osobnosti alhamijado literature", *Zbornik alhamijado književnosti*, prir. Muhamed Huković, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 1997, str. 5-21.
- Sâlnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a 1, Sene 1283.
- Spahić, Vedad, "Make up i tranzicijske bore: neki metodološko-historijski aspekti proučavanja bošnjačke književnosti austrougarskog perioda", *Prokrustova večernja škola*, bosniaArs, Tuzla, 2008, str. 85-101.

- Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- Šator, Muhamed, *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914. godine*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2004.
- Vajzović, Hanka, "Alhamijado književnost", u: *Jezik u Bosni i Hercegovini*, ur. Svein Mønnesland, Institut za jezik / Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo / Oslo, 2005, str. 175-215.

Rukopisna ostavština i *Kameni spavač* Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)

- Čolaković, Enver, "Književno stvaranje", *Rukopis monografije muslimanske historije*, sastavi raznih autora, hrvatski jezik, latinica, strojopis, 265 listova, Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka "Varia", ZV-491.
- Dizdar, Majo, *Mak Dizdar: Sjećanja i fotografije*, Vrijeme, Zenica, 2007.
- Dizdar, Mak, *Vidovopoljska noć*, Nova biblioteka, Sarajevo, 1936.
- Dizdar, Mak, "Očekivanje – odlomak iz poeme *Majka*", *7 dana*, Sarajevo, 9. 12. 1954, str. 81.
- Dizdar, Mak, "Plivačica", *Život*, god. III, br. 19, Sarajevo, 1954, str. 248-252.
- Dizdar, Mak, *Plivačica*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1954.
- Dizdar, Mak, "Uspavanka", *Život*, god. III, br. 27, Sarajevo, 1954, str. 320-321.
- Dizdar, Mak, "Spavač pod kamenom – odlomak pjesme", *Sloboda*, Mostar, 27. 9. 1956, str. 39.
- Dizdar, Mak, "Davno li...", *Život*, god. VI, br. 12, Sarajevo, 1957, str. 367.
- Dizdar, Mak, "Iz *Spavača pod kamenom*", *Život*, god. VI, br. 12, Sarajevo, 1957, str. 367-368.
- Dizdar, Mak, *Povratak*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.
- Dizdar, Mak, "Dnevnik", *Život*, god. IX, br. 1-2, 3, 4, 5, 6, 7-8, 9, 11-12, Sarajevo, 1960, str. 101-109, 191-199, 272-280, 357-363, 447-456, 555-563, 641-652, 819-833.
- Dizdar, Mak, *Okrutnosti kruga*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.
- Dizdar, Mak, prir., *Panorama savremene bosansko-hercegovačke proze*, Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961.
- Dizdar, Mak, "Stari bosanski epitafi", *Život*, god. X, br. 4, Sarajevo, 1961, str. 183-210.
- Dizdar, Mak, *Stari bosanski epitafi*, *Život*, Sarajevo, 1961.
- Dizdar, Mak, *Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)*, Sarajevo, 1962, Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka "Varia", ZV-522.
- Dizdar, Mak, *Koljena za Madonu*, Svjetlost, Sarajevo, 1963.
- Dizdar, Mak, "Kosara", *Život*, god. XIV, br. 1, Sarajevo, 1965, str. 29.
- Dizdar, Mak, *Minijature*, Bagdala, Kruševac, 1965.
- Dizdar, Mak, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.

- Dizdar, Mak, *Ostrva*, Svjetlost, Sarajevo, 1966.
- Dizdar, Mak, "Kako je nastajao *Kameni spavač*", *Bagdala*, god. X, br. 106-107, Kruševac, 1968, str. 18-19. (Intervju, razgovor vodio Velimir Milošević)
- Dizdar, Mak, *Poezija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.
- Dizdar, Mak, "Pečatom zlatnim pečaćeno", *Život*, god. XVII, br. 1, 2-3, 9, 11-12, Sarajevo, 1968, str. 61-64, 109-118, 76-86, 88-107; god. XVIII, br. 1, 2-3, Sarajevo, 1969, str. 89-112, 100-142.
- Dizdar, Mak, *Stari bosanski tekstovi*, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1969.
- Dizdar, Mak, *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970.
- Dizdar, Mak, "Marginalije o jeziku i oko njega", *Život*, god. XIX, br. 11-12, Sarajevo, 1970, str. 109-120.
- Dizdar, Mak, "Uz drugo izdanje *Kamenog spavača*", *Kameni spavač*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970, str. 163.
- Dizdar, Mak, *Modra rijeka*, Svjetlost, Sarajevo, 1971.
- Dizdar, Mak, "Poruka u mramorje prispjelom", *Odjek*, god. XXIV, br. 20, Sarajevo, 1971, str. 13.
- Dizdar, Mak, *Kameni spavač*, Prva književna komuna, Mostar, 1973.
- Dizdar, Mak, *Izabrana djela*, knj. 1-3, prir. Enes Duraković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1981.
- Dizdar, Mak, *Kameni spavač, Izabrana djela*, knj. 2, prir. Enes Duraković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1981.
- Dizdar, Mak, *Kameni spavač*, prir. Enes Duraković, Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, Svjetlost, Sarajevo, 1984/85.
- Dizdar, Mak, *Kameni spavač*, prir. Enes Duraković, Muslimanska književnost XX vijeka, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Dizdar, Mak, *Kameni spavač*, prir. Enes Duraković, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo, 1997.
- Dizdar, Mak, *Kameni spavač*, prir. Enes Duraković, Ljiljan, Sarajevo, 1997.
- Dizdar, Mak, *Slovo o slovu*, Fondacija "Mak Dizdar", Sarajevo, 2001.
- Dizdar, Mak, *Slovo Makovo*, prir. Senada i Majo Dizdar, Fondacija "Mak Dizdar", Sarajevo, 2008.
- Dizdar, Mak, *Kameni spavač: Autentično i definitivno izdanje*, prir. Sanjin Kodrić, ur. Gorčin Dizdar, Fondacija "Mak Dizdar", Sarajevo, 2017.
- Duraković, Enes, *Govor i šutnja tajanstva (Pjesničko djelo Maka Dizdara)*, Svjetlost, Sarajevo, 1979.
- Duraković, Enes, "Napomena priređivača", u: Mak Dizdar, *Kameni spavač, Izabrana djela*, knj. 2, prir. Enes Duraković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1981, str. 239.
- Ivanić, Dušan, *Osnovi tekstologije*, Narodna knjiga / Alfa, Beograd, 2001.

- Kodrić, Sanjin, "O autentičnom i definitivnom izdanju *Kamenog spavača* Maka Dizdara", u: Mak Dizdar, *Kameni spavač: Autentično i definitivno izdanje*, prir. Sanjin Kodrić, ur. Gorčin Dizdar, Fondacija "Mak Dizdar", Sarajevo, 2017, str. 189-206.
- Kovačević, Azra, "Bibliografija djela Maka Dizdara i literatura", u: Mak Dizdar, *Izabrana djela*, knj. 3, prir. Enes Duraković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1981, str. 329-383.
- Maglajlić, Medhija, *Mak Dizdar: Vremeno kolo*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1997. (Katalog izložbe povodom 80. godišnjice rođenja Maka Dizdara.)
- Maglajlić, Medhija, *Osvojena tajna*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2007. (Katalog izložbe povodom 90. godišnjice rođenja Maka Dizdara.)
- Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Maka Dizdara*.
- Ridžal, Hamza, "Mak Dizdar, Skender Kulenović i Musa Ćazim Ćatić najbolji su bošnjački pjesnici", *Stav*, br. 68, Sarajevo, 23. 6. 2016, str. 60-65.
- Šindić, Miljko, *Poetika Maka Dizdara*, Svjetlost, Sarajevo, 1971.

III. Kulturalna historija i poetika

Bard za sva vremena?

(Pjesničko djelo Alekse Šantića i njegova poetika i politika kulture)

- Aleksa Šantić u zbirci Muzeja Hercegovine Mostar*, prir. Ibrica Dizdar, Muzej Hercegovine, Mostar, 2013.
- Đurić, Vojislav, "Predgovor", u: Aleksa Šantić, *Sabrana djela*, knj. I, prir. Vojislav Đurić, Svjetlost, Sarajevo, 1957, str. V-CXVIII.
- Popović, Pavle, "O pedeset-godišnjici Alekse Šantića", *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 1-16.
- Rizvić, Muhsin, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985.
- Savić, Milan, "Pjesme Alekse R. Šantića", *Bosanska vila*, br. 1, Sarajevo, 1892, str. 12-13.
- Slepčević [Slijepčević], Pero, "O pedeset-godišnjici Alekse Šantića", *O pedeset-godišnjici Alekse Šantića: Govori Pavla Popovića, prof. univerziteta, i Pere Slepčevića*, Prosveta, Sarajevo, 1920, str. 1-16.

"Zanos i stradanje":

Sarajevski atentat i njegovi odjeci u književnom djelu Ive Andrića

- Andrić, Ivo, *Na Drini ćuprija*, Svjetlost, Sarajevo, 1949.
- Andrić, Ivo, *Šta sanjam i šta mi se događa: Pesme i pesme u prozi*, prir. Petar Džadžić, Prosveta, Beograd, 1976.

- Andrić, Ivo, *Ex Ponto, Nemiri, Lirika, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. XI, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981.
- Andrić, Ivo, *Na Drini ćuprija, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. I, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981.
- Andrić, Ivo, *Sveske, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. XVII, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981.
- Andrić, Ivo, *Umetnik i njegovo delo, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. XIII, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981.
- Andrić, Ivo, *Znakovi pored puta, Sabrana djela*, prir. Vera Stojić i dr., knj. XVI, Svjetlost i dr., Sarajevo, 1981.
- Andrić, Ivo, *Na sunčanoj strani (Rekonstrukcija romana)*, prir. Žaneta Đukić Perišić, Matica srpska, Novi Sad, 1994.
- Dedijer, Vladimir, *Sarajevo 1914*, Državna založba Slovenije / Prosveta / Svjetlost, Ljubljana / Beograd / Sarajevo, 1965.
- Đordano, Kristijan, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, prev. Tomislav Bekić i Vladislava Gordić, XX vek / Čigoja štampa, Zemun / Beograd, 2001.
- Đukić Perišić, Žaneta, *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2012.
- Jandrić, Ljubo, *Sa Ivom Andrićem*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1977.
- Karaulac, Miroslav, *Rani Andrić*, Prosveta / Svjetlost, Beograd / Sarajevo, 1980.
- Österling, Anders, *Award Ceremony Speech*, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1961/press.html.
- Palavestra, Predrag, *Književnost Mlade Bosne*, knj. 1, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1965.
- Palavestra, Predrag, *Skriveni pesnik: Prilog kritičkoj biografiji Ive Andrića*, Slovo ljubve, Beograd, 1981.
- Popović, Radovan, *Ivo Andrić – život*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1989.

Summary:

Towards the Cultural Bosnistics

This book has been the result of my two central, concurrent and continuous interests – the interest for concrete literary-historical issues from the history of the Bosniak literature, as well as the literature(s) of Bosnia and Herzegovina, on one hand, whereas, on the other one, the interest related to issues of literary and cultural theories, primarily the issues about the theory of the history of literature. It deals, therefore, with the issues I find inextricably connected in the approach I happen to propose, promote and practice. Even when I am dealing with the research of literary-historical nature, I am inclined to treat them with that kind of literary theoretical awareness, particularly in the context of examining the possibilities of applying diverse literary theoretical concepts in the process of studying the Bosniak and the literature(s) of Bosnia and Herzegovina. At the same time, these two interests of mine and the related issues I have duly considered and deliberated upon in this book merge somehow in the question: *What is Bosnistics?* and, especially, in the question: *What is Cultural Bosnistics?* or, rather, what that cultural Bosnistics ought to be?

As it seems in the case of Bosnia and Herzegovina itself, the literary production in Bosnia and Herzegovina is a rather complex and complicated phenomenon. Having been observed as a whole and in its historical continuation, it has not come, above all, into existence within a single people or nation, or one ethno-national community, for that matter, especially if such a phenomenon is to be perceived with the awareness about the realistic nature of complex processes of ethnic and nation-state identifications which had been taking place with such an intensity in Bosnia and Herzegovina from mid-19th century until nowadays. Thanks to them, the former relatively homogeneous existence of Bosnian people developed, in the course of time, into three distinctly separate, yet intertwined, ethno-national communities, primarily alongside their previous religious or confessional identifications and ties of a kind in a wider South Slavic context. This distinctive ethno-national situation in Bosnia and Herzegovina in the period between the emergence of the New Age and our contemporary

times, one should add, as the given fact, involves also the existence of other ethnicities in Bosnia and Herzegovina. Some of them have also managed to develop their own literary traditions, and alongside other minority communities in the country, one of the best known among them has included the Jews in Bosnia and Herzegovina and their own literary tradition(s). In this way, one must take, in this sense, as the reality of having a number of parallel literary practices of, at least, three, or mainly four clearly recognisable and comprehensive ethno-national communities in Bosnia and Herzegovina. All this must be considered with the full awareness about the wider framework of Bosnia and Herzegovina, and, consequently, when taken all together, it can be of help in order to understand the literature in Bosnia and Herzegovina in its overall complexity, primarily in the cultural sense.

Such and this literary-historical and cultural-historical reality constitutes the basis upon which one must talk about one, unique and singular, *literature of Bosnia and Herzegovina*, or, *Bosnian-Herzegovinian literature*, but, at the same time, about parallel, interlinked *multiple literatures of Bosnia and Herzegovina*, in plural. They are comprised of the Bosniak, as well as Croatian and Serbian literatures in Bosnia and Herzegovina, which, together with the traditions of Bosnian-Herzegovinian minority communities, such as the Jewish one and the others, ultimately, in regard to their own, intrinsic literary-historical dynamics, and, generally, historical and developmental laws and relations, should be defined, as the most appropriate term, as the *Bosnian-Herzegovinian inter-literary community*. At the same time, such a situation, naturally, must reflect the definition of Bosnian Studies or Bosnistics itself, and notably the determination of cultural Bosnistics. Bosnistics, and, especially, the cultural Bosnistics, cannot be defined according to the principle: one language – one literature – one nation – one culture, and not even within the boundaries of just one state or country; since such a principle does not correspond to what seems to be the historical reality of literary creations, but neither what happens to be the contemporary reality of literary practice in Bosnia and Herzegovina. In regard to the fact that some components of the Bosnian-Herzegovinian inter-literary community have been connected to other South Slavic literatures, above all, with the Croatian and Serbian ones, respectively, and also to the Montenegrin one, the definition of Bosnistics must consider and include in itself these factors as well. And it means that it is necessary to define it, at least, in a double sense, or two times in a row in order to make it intelligible and acceptable.

In the first, wider sense, Bosnistics covers as its subject the overall literary production related to the interconnected frameworks of the Bosnian-Herzegovinian inter-literary community. In terms of its subject, it refers to the whole of the literary output in Bosnia and Herzegovina, but it is also connected to Bosnia and Herzegovina and its literary and cultural context. In such a sense, it includes not only the Bosniak and Croatian and Serbian literatures in Bosnia and Herzegovina, together with the literary practice of its minority communities, but also the Bosniak literature in the region of Sandžak (in today's Serbia and Montenegro), as well as the literature of authors from a diaspora, and other places of exiles across the world. Taking into account the inter-literary character of the Bosnian-Herzegovinian inter-literary community, as far as the domain of interest is concerned, the Bosnistics in a wider sense should have dealt with the issues of inter-literary relations and connections within this kind of Bosnian-Herzegovinian literary (inter-)system, or the question of relations and connections of the most diverse kinds among the constituent components of the Bosnian-Herzegovinian inter-literary community in all its multiple aspects and complexities. One of the key tasks of the Bosnistics in a wider sense in this respect would be to define both the Bosnian-Herzegovinian inter-literary community and its singular specificities within the context of Bosnia and Herzegovina, but also to tackle some wider comparative relations and ties with the issues of Croatian, Serbian and Montenegrin literary studies, or of Croatistics, Serbistics and Montenegristics. In the more varied sense, Bosnistics should also cover comparable issues of South Slavic Studies or Slavistics in general, as well as other things, including the congruent issues of European or Orientologist studies.

In another, more focused or narrower kind of research and studies, Bosnistics seems to be closer tied to the Bosniak literature as such. In this context, it is equivalent to Croatian Studies or Croatistics, and to Serbian Studies or Serbistics (whereas the case of Montenegrin Studies or Montenegristics is, though, closer to the case of Bosnistics in a wider perspective). If one is to understand Bosnistics in such a way, by nature of things, Bosnistics does take, primarily, just the Bosniak literature for its main topic of research; but, even in the cases when it does focus its attention mostly to the Bosniak literature, it cannot exclude relations and connections between the Bosniak literary practice with the literatures produced within the remainder of the Bosnian-Herzegovinian inter-literary community. It can neither exclude from the scope of its studies a variety of other and wider inter-literary issues, due to the especially inter-literary character of

the Bosniak literary history. That is why the Bosnistics in a narrower sense is always necessarily tied to the Bosnistics in a wider sense and vice versa.

However, in both cases, Bosnistics is closely related with larger cultural issues. The complex cultural nature of the Bosnian-Herzegovinian inter-literary community must necessarily lead the research within the scope of Bosnistics towards culturally oriented studies. In other words, due to the Bosnian-Herzegovinian cultural complexity, which has been realised in the complex nature of literary production activities in Bosnia and Herzegovina, Bosnistics is almost quite necessarily assumed to be the cultural Bosnistics, where the cultural aspect can be understood as immanent to Bosnistics. Moreover, it is exactly in this culturally oriented manner that Bosnistics can reconcile within itself the need to continue with the usual, traditional literary-historical kind of research where it has been necessary to do so, as well as, of course, the need for that kind of research having been founded on contemporary literary-theoretical and, particularly, cultural-historical experiences. Such studies mark the contemporary context today, and they have already proved to be useful and usable in the research of Bosniak and Bosnian-Herzegovinian literature. This approach opens up a number of new literary-historical and literary-theoretical issues of the history of the Bosniak and Bosnian-Herzegovinian literature, issues which had been not been studied at all, or to a very small degree.

This book has emerged based on these and such literary-theoretical and literary-historical assumptions and deliberations. The book functions, at the same time, as the review of different research possibilities which could be subsumed today under the interest of a specialised cultural Bosnistics, as a kind of illustration of my approach towards studying of literature, in particular in the case of doing the studies of the Bosniak and Bosnian-Herzegovinian literature. Naturally, several separate studies contained in the book can be taken just as potential examples in this sense, and not as the only possibility that can be offered by the wholly realised notion of cultural Bosnistics. What is more, a diversity of issues covered by these separate studies I happen to present in the book, as well as different more focused methodological perspectives from which they had duly emerged, should have suggested the wide spectrum of subject-matter and topical-problematic issues, but also some narrower methodological horizons of the cultural Bosnistics. It is by no means understood as the final or even finite scope of interests, since, ultimately, I understand the cultural Bosnistics to be conceived as the largest possible framework for doing the studies of Bosniak and Bosnian-Herzegovinian literature today. In this way, it is also

the framework that can include and, in a rather specific way, reconcile the majority of issues that happen to be connected both to the traditional or the contemporary interests in the field of literary studies.

The first study in the book – *Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća* (*The Status and Identity of the Bosniak Literature and the Oral Literature of Bosniaks until the End of 19th century*) – deals, in a new and different way, with a relatively old and very important question of the literary-historical status and identity of the Bosniak literature, which has not been analysed enough in the Bosnian-Herzegovinian literary research and studies. However, in contrast to some previous research, this issue has been treated in both of its literary-theoretical and literary-historical aspects. It has been posed within the context of possibilities having been offered by oral literary tradition, or the oral literary archive as understood in the cultural sense. The study focuses itself particularly on the forms of cultural and literary self-reflection in the sphere the Bosniak oral heritage till the end of 19th century, as the indicators which refer to what has been recognised today as the issue of literary-historical status and identity of the Bosniak literary, including the first literary or external news about this kind of literary production in the same perspective.

The study *Preporod prije preporoda? (Pjesma "Pozdrav" "gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije" i počeci novije bošnjačke književnosti)* (= *Rebirth before the Rebirth: The poem "Salute" by a Gentleman Imam Mehmed-Emin Effendi and the Beginnings of the Newer Bosniak Literature*) has been the first out of two studies that deal with the questions and problems of literary-historical systematisation, as some of the quintessential points of interest in the traditional history of literature, but it also involves other kinds of interests that must not be neglected in the contemporary literary-academic perspective, although such interests may be, mostly, less attractive or drawn from the majority of contemporary literary and cultural theories. It is the research paper that deals with the first known poem by a Bosniak which has been written in Bosnian language and in "a Western script", or, in this case, by Cyrillic alphabet after the reform by Vuk Stefanović Karadžić. However, this question overgrows its initial framework and becomes the issues about the problem of demarcation between the older and newer Bosniak literary practice. It challenges, in the most imperative sense, the claim in the literary historiography that the Austro-Hungarian occupation of Bosnia in 1878 had been the key year that separated the older from the newer literary Bosniak production output. It has been one of the

most outstanding issues, especially for the history of the Bosniak literature, but it is, at the same time, the issue that is related to the wider history of Bosnia and Bosniaks. Since this problem cannot be resolved if exclusively perceived from a narrow perspective of literary studies, this study suggests concurrently, among other things, the importance of widening the perspective of literary-historical types of research towards a wider cultural context. On the other hand, it emphasises the importance of the renewal of interests for the archive research in literary-historical studies nowadays by connecting different “textual residues or traces of the past” into a single and rather specific “textual continuum”.

The study entitled *Rukopisna ostavština i “Kameni spavač” Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)* (=The Manuscript Legacy and “The Stone Sleeper” by Mak Dizdar (On the History of the Text and the Textological Reading in an Historical-Critical Manner) is another study that deals with the issues and problems of literary-historical systematisation. This study focuses on yet another aspect related to the theoretical issues and practical possibilities of the history of literature today – on the necessary connection between the literary historiography and the literary textology. Bearing this in mind, this study treats the manuscript legacy of Mak Dizdar, both in terms of mostly unknown variants of the works by this author, but also about some wider, previously unknown aspects of Dizdar’s literary work having been revealed by his manuscript legacy. I have focused in particular on the collection of poetry *Kameni spavač* (=The Stone Sleeper, 1966) as the most important book by this author, but also the book where such kind of research has proved to be especially productive. All this indicates the dire need to revive the interest for the literary textology in the studies of Bosnian-Herzegovinian literary past, even more so because such kind of research has been rather rare, and they happen to be necessary for the overall understanding of the literary past, on one hand, whereas, on the other one, it can be combined quite successfully with more recent, contemporary literary-theoretical interests.

Two studies entitled *Bard za sva vremena? (Pjesničko djelo Alekse Šantića i njegova poetika i politika kulture)* (=The Bard for All Times: Poetical Works by Aleksa Šantić and his Poetics and the Politics of Culture) and “Zanos i stradanje”: *Sarajevski atentat i njegovi odjeci u književnom djelu Ive Andrića* (=“Enthusiasm and Suffering:” The Sarajevo Assassination and its Echoes in the Literary Opus of Ivo Andrić) are the works related to the cultural history and poetics. They cover the issues quite characteristic for the contemporary literary-theoretical and cultural-theoretical moment.

They have also inherited some important experiences from the older literary studies' paradigm, primarily in the sense of interest for objective data about the literary past. The first of the two studies deals with the place and role of the poetical opus by Aleksa Šantić in the literary canons within different literary and cultural contexts. A special attention has been paid to the early reception of Šantić's poetical works, emphasising the incongruity between the local and wider understanding of the character and values of the author's poetical accomplishment. It is indicative of the complex process having been geared towards the canonisation of Aleksa Šantić's poetical work, but also about possibilities of understanding of his opus today, in particular in regard to respecting what it used to be the poetics and politics of culture in the times of the author. Within the context of Bosnistics, or the cultural Bosnistics, the study suggests the need to recognise and respect different literary, but, concurrently, the cultural contexts as the factors of modelling the understanding of the literary past in general. In the similar sense, the single auctorial opuses, their meanings and the places in the literary history could have been duly analysed.

The second study deals with the Assassination of Sarajevo in 1914 and what had been its "echoes" in Ivo Andrić's literary work, speaking from the viewpoints of the traditional history of literature. Namely, the Assassination of Sarajevo, including what it had preceded it and what came afterwards, has been repeatedly textualized and memorized in the literary work by Ivo Andrić, the Nobel-prize winner for Literature in 1961. Andrić was the writer whose literary work has been dominantly related to the topic about the past of Bosnia, but also the writer who has been associated with the Young Bosnia movement and, in this way, closely connected with a circle of assassins from Sarajevo. Alongside other segments of the Andrić's literary opus, the Sarajevo Assassination has been more or less explicitly textualized and memorized especially in the author's novel *Na Drini ćuprija* (= *The Bridge on the Drina*, 1945), which has been narrated from the perspective directly connected to 1914. It is not only an important aspect of Andrić's opus as a whole, but also very important element in the literary representation and memorialisation of the Sarajevo Assassination, and it is precisely in this sense that I have analysed the literary work by Ivo Andrić. This study suggests yet another important idea – the history of literature, by the nature of things, should become more open to wider cultural interests, which should have been inherent in them; so, it might be helpful in the process of understanding of meaning of different cultural phenomena. In this way, the Sarajevo Assassination can be seen as a particularly complex

sign and the phenomenon of memory in the Yugoslav literary and cultural context from already bygone times.

The studies contained in this book are different either in the scope of issues they have treated, but also in their narrow methodological focus. Nevertheless, they must be seen as the whole when representing some possibilities of such an approach to the Bosniak and Bosnian-Herzegovinian literary past that I have proposed under the label of the cultural Bosnistics. Some of these studies have been published elsewhere, but they appear here in their changed and enlarged form. This takes place, above all, in a different context, which assign them essentially a distinctive nature and character. In the end, they should be understood as yet another kind of motivation for new, always different types of research in the multiple facets of the complex yet not so well-known Bosniak and Bosnian-Herzegovinian past, having reaffirmed once again the credo that “as historical disciplines become more cultural ones, and as the cultural studies become more historical, the better for both of them”. It refers also to Bosnistics, or the need that Bosnistics becomes also constituted as cultural Bosnistics. The sooner it manages to become aware of what has been its immanent cultural aspect, the overall studies of Bosnistics will also fare much better than before, or even today.

Резюме:

К культуральной боснистике

Данная книга – появилась в результате двух моих ключевых, постоянных и параллельных интересов – интереса к конкретным литературно-историческим вопросам истории бошняцкой и боснийско-герцеговинской литературы, с одной стороны, а также из интереса к вопросам литературных и культуральной теорий, прежде всего, к вопросам теории истории литературы – с другой стороны. Речь идет, значит, о вопросах, являющихся нераздельными в рамках подхода, который я отстаиваю и практикую; к тому же, даже и в тех случаях, когда я занимаюсь конкретными литературно-историческими исследованиями, я к этим вопросам подхожу осознанно, с литературоведческой и точки зрения теории литературы, особенно в контексте изучения возможности применения различных литературно-теоретических концепций в изучении бошняцкого и боснийско-герцеговинского литературного прошлого. Вместе с тем, эти два моих интереса и вопроса, рассматривающиеся в данной книге, можно объединить в вопросе *Что такое боснистика?*, особенно в вопросе *Что такое культуральная боснистика?*, или, что должна собой представлять культуральная боснистика.

Как и сама Босния и Герцеговина, и литературное творчество в Боснии и Герцеговине чрезвычайно сложное. Рассматриваемое как одно целое, а также и в историческом развитии, оно, прежде всего, не осуществляется в рамках только одной нации, одной этно-национальной общности, особенно если вышеприведенное рассматривать с осознанием реальности сложных процессов этно-национальных идентификаций, интенсивно происходящих в Боснии и Герцеговине, начиная с середины 19-го века вплоть до сегодняшнего дня, благодаря которыми раньше относительно гомогенный боснийский народ со временем превратился, по меньшей мере, в три отдельные этно-национальные общности, следуя прежде всего их предшествующим вероисповедным и конфессиональным идентификациям и отношениям в более широком южнославянском контексте. Этой характерной ново-

вековой и современной боснийскогерцеговинской национально-этнической ситуации необходимо добавить и факт существования других народов в Боснии и Герцеговине, из которых некоторые имеют свои собственные литературные традиции. Среди других меньшинств, самым известным примером являются боснийскогерцеговинские евреи и их собственная, еврейская литературная традиция в Боснии и Герцеговине. В этом смысле, таким образом, в Боснии и Герцеговине, реально и фактически, существуют параллельные литературные практики не менее трех, т. е. четырех, в основном ясно обозначенных и легко узнаваемых национально-этнических общностей, наряду с пониманием более широкой боснийско-герцеговинской структуры, что – все вместе – в конечном итоге, литературу в Боснии и Герцеговине делает особенно сложной именно и в культуральном смысле.

Данная литературно-историческая и культурально-историческая реальность представляют собой основу, исходя из которой сегодня можно говорить об уникальной, единственной *литературе Боснии и Герцеговины*, другими словами, о *боснийско-герцеговинской литературе* и, в то же самое время, о параллельных, плюралистически взаимосопоставимых *литературах Боснии и Герцеговины* – о бошняцкой, хорватской и сербской литературах в Боснии и Герцеговине, наряду с литературными традициями боснийскогерцеговинских меньшинств, таких как еврейского и других. В конечном счете, сегодня можно говорить о феномене, которого, исходя из его собственной внутренней динамики исторического развития и отношений, вероятно, лучше всего обозначает понятие *боснийско-герцеговинское межлитературное сообщество*. Разумеется, вышеприведенное, конечно, отражается и на определении боснистики, особенно на определении культуральной боснистики. Боснистику, и особенно культуральную боснистику невозможно определить по принципу один язык – одна литература – одна нация – одна культура, даже в рамках только одного государства, потому что этот принцип не соответствует тому, что является исторической реальностью литературного творчества, а также не соответствует тому, что представляет собой современная реальность литературной практики в Боснии и Герцеговине. Кроме того, учитывая, что отдельные составляющие боснийско-герцеговинского межлитературного сообщества связаны и с другими южнославянскими литературами, в первую очередь с хорватской и сербской, а затем и с черногорской, в определении боснистики необходимо при-

нять и этот факт. Следственно, это означает, что боснистику необходимо определить по крайней мере двойственно, в двух смыслах.

В первом, более широком смысле, боснистика в качестве своего предмета изучения охватывает полностью литературное творчество в рамках боснийско-герцеговинского межлитературного сообщества. В этом отношении она касается всего литературного творчества в Боснии и Герцеговине, но также и литературного творчества, связанного с Боснией и Герцеговиной и ее литературно-культуральным контекстом, так что, следовательно, включает в себя не только бошняцкую, хорватскую и сербскую литературы в Боснии и Герцеговине и литературную практику меньшинств Боснии и Герцеговины, но включает в себя и, например, санджацко-бошняцкую литературу, а также литературу авторов диаспоры, как из установленной диаспоры, наподобие диаспоры в Хорватии, так и диаспоры в других странах, и т. п. В предметном смысле и смысле проблематики исследования, учитывая именно межлитературный характер боснийско-герцеговинского межлитературного сообщества, более широко понимаемая боснистика особенно должна заниматься вопросами межлитературных отношений и связей внутри так понимаемой боснийско-герцеговинской литературной (под)системы, т. е. вопросами отношений и связей самых различных типов между составляющими боснийско-герцеговинского межлитературного сообщества во всей его множественности и сложности. Определить в этом смысле и боснийско-герцеговинское литературное единство и внутрибоснийскогерцеговинские отдельные специфичности – одна из фундаментальных задач более широко понимаемой боснистики, и все это – в взаимосвязи с еще более широкими межлитературно-сравнительными вопросами хорватистики и сербистики, также и монтенегристики, и вообще южнославистики и славистики, и еще шире, включая например вопросы европеистики или, напр. ориентологии (востоковедения) и т. д.

Во втором, более узком смысле, боснистика связана с бошняцкой литературой как таковой, и в этом контексте она эквивалентна хорватистике или сербистике (что касается монтенегристики, то она ближе случае боснистики в более широком смысле этого слова). Следственно, так воспринятая боснистика, предметно в основном сосредоточена на бошняцкой литературе, но, даже и в этом случае, изучения бошняцкой литературы не могут исключить связи и отношения бошняцкой литературной практики с литературой других составля-

ющих боснийско-герцеговинского межлитературного сообщества, а также более широкие межлитературные вопросы, благодаря подчеркнuto межлитературном характере бошняцкой литературной истории. Таким образом, боснистика в узком смысле всегда обязательно связана с боснистикой в более широком смысле, и наоборот.

Но, и более широкое и более узкое понимания боснистики тесно связаны и с более широкими культурологическими вопросами. Литература – это не только часть культуры; она является одним из ключевых культуральных дискурсов, и сама культурально обусловлена. Вместе с тем, сложность боснийско-герцеговинского межлитературного сообщества является преимущественно сложностью именно в культуральном смысле, что, следовательно, боснистские исследования обязательно ведет в направлении культурально-ориентированных исследований. Другими словами, из-за боснийскогерцеговинской культуральной сложности, проявляющейся и в сложности литературного творчества в Боснии и Герцеговине, боснистика почти обязательно и одновременно является культуральной боснистикой, соответственно чему этот культуральный аспект каким-то образом имманентен боснистике. Более того, именно благодаря культуральном подходу, современная боснистика может примирить в себе и необходимость продолжения классических, традиционных литературно-исторических исследований, где это необходимо и важно, а также, конечно, и необходимость исследований литературы, основывающихся на современном литературно-теоретическом и, особенно, культурально-теоретическом опыте, нужно определяющем современный литературоведческий контекст, так как в изучении бошняцкой и боснийско-герцеговинской литературы этот подход оказался очень используемым и полезным. Приведенное открывает и множество новых, часто очень слабо изученных или вообще неизученных литературно-исторических и литературно-теоретических вопросов истории бошняцкой и боснийско-герцеговинской литературы, но, в любом случае, обеспечивает более полное возвращение к фактам о литературной, и с ней тесно связанной культуральной истории Боснии.

На основании этих и подобных литературно-теоретических и литературно-исторических пониманий была создана данная книга. Следственно, книга функционирует и как воплощение различных исследовательских возможностей, представляющих сегодня интерес конкретной культуральной боснистики, и как своего рода иллюстра-

ция подхода к литературе, который я отстаиваю, когда речь заходит о изучении бошняцкого и боснийско-герцеговинского литературного прошлого. Конечно, отдельные научные исследования, содержащиеся в этой книге, являются лишь некоторыми из возможных примеров в этом отношении, и никоим образом не представляют собой единственные возможности, которых предлагает или бы могла предложить полностью осуществленная идея культуральной боснистики. Более того, разнообразие вопросов, которыми я занимаюсь в этих исследованиях, а также различные более узкие методологические перспективы, из которых они произошли, подразумевают собой широту, как предметно-проблемных, так и более узких методологических аспектов культуральной боснистики, хотя этим, конечно, ни в коем случае не исчерпываются все возможности, потому что в конечном итоге культуральную боснистику я понимаю как самую широкую основу для изучения бошняцкой и боснийско-герцеговинской литературы сегодня, а также как основу, которая может в себя включить и особым способом примирить большинство из того, что является как традиционным, так и современным интересом литературоведения.

Таким образом, первое исследование в книге – *Статус и идентичность бошняцкой литературы и устная литература бошняков до конца XIX века* – по-новому и совершенно иным образом занимается относительно старым и чрезвычайно важным, но все еще недостаточно изученным, вопросом боснийско-герцеговинского литературоведения – вопросом литературно-исторического статуса и идентичности бошняцкой литературы. Но в отличие от предыдущих исследований, в этой книге данный вопрос литературно-теоретически и литературно-исторически освещен, и устанавливается в контексте возможностей, которых, в этом смысле может предложить устная литературная традиция, то есть культурально понимаемый архив устной литературы. В связи с этим в данном исследовании особое внимание уделяется формам литературно-культурального автоотражения (саморефлексии) в области бошняцкого устного наследия вплоть до конца XIX века. В этой части книги исследованы эти и другие близкие показатели, указывающие на то, что в настоящее время является признанным в качестве проблемы литературно-исторического статуса и идентичности бошняцкой литературы, включая и первые внелитературные, внешние, известия о данном литературном творчестве в той же самой перспективе.

Исследование под заглавием *Возрождение до возрождения? (Стихотворение “Приветствие” “господина ходжи Мехмета-Эмина-эфенди” и начала более новой бошняцкой литературы)* является первой из двух работ, посвященных вопросам и проблемам литературно-исторической систематизации в качестве некоторых из ключевых интересов традиционной истории литературы, но также и интересов, которые не должны быть пренебрегнуты в современной литературоведческой перспективе, несмотря на то, что многие из этих интересов в основном менее привлекательны для большинства современных литературных и культуральных теорий. Кроме того, речь идет о работе, касающейся первого известного стихотворения одного бошняка, написанного на боснийском языке “западным шрифтом”, в данном случае кириллицей Вука Караджича. Однако этот вопрос превышает свои первоначальные рамки и становится вопросом о проблеме разграничения более старой и более новой бошняцкой литературной практики, пересматривающим в историографии литературы установленный тезис об австро-венгерской оккупации Боснии и о 1878 году, как промежуточном между более старым и более новым бошняцким литературным творчеством. Речь идет, значит, о очень важном вопросе, особенно для истории бошняцкой литературы, но и для о более широкой культурной истории Боснии и бошняков. В этом смысле, поскольку эта проблема не может быть полностью решена только в узком литературоведческом ракурсе, данное исследование, среди прочего, одновременно указывает на важность расширения перспективы литературно-исторических исследований в направлении к более широкому культуральном контексту, а также важность восстановления интереса к архивным исследованиям в рамках литературно-исторических исследований, но, в данный момент, путем связывания различных “текстуальных следов прошлого” в своеобразный “текстуальный континуум”.

Рукописное наследие и “Каменный спящий” Мака Диздара (Об истории текста и текстологическом историко-критическом чтении) – второе исследование, посвященное вопросам и проблемам литературно-исторической систематизации, к тому же, данное исследование сосредоточивается на другом аспекте, связанном с теоретическими вопросами и практическими возможностями истории литературы сегодня – на необходимую связь между литературной историографией и литературной текстологией. С этим осознанием, в этой статье, кроме прочего, я занимаюсь рукописным наследием

Мака Диздара, то есть, до сегодняшнего дня шире неизвестными вариантами авторских текстов, а также, до сегодняшнего дня шире неизвестными аспектами литературной практики и работы Диздара, которых раскрывает его рукописное наследие, и в этом смысле, особое внимание я уделяю сборнику стихов *Каменный спящий* (1966), как наиболее значительной поэтической книге автора, и как книге, в случае которой эти исследования показали особенно плодотворными. Все это показывает, что в исследованиях бошняцкого и боснийско-герцеговинского литературного прошлого существует потребность в новом интересе и к литературной текстологии, особенно потому, что такие исследования бошняцкой и боснийско-герцеговинской литературы были редкими, а являются необходимыми для полного понимания литературной истории, с одной стороны, в то время как, с другой стороны, они могут успешно сочетаться с современными литературно-теоретическими интересами.

Исследования *Бард на все времена? (Поэтическое творчество Алексы Шантича и его поэтика и политика культуры)* и *“Восторг и страдание”: Сараевское покушение и его отголоски в литературном творчестве Ива Андрича* – это работы, касающиеся культуральной истории и поэтики, то есть, теперь уже вопросов, совсем характерных для современного литературно-теоретического и культурально-теоретического момента, учитывая при этом, что и они унаследовали тот важный опыт более старой литературоведческой парадигмы, прежде всего в смысле интереса к объективным фактам литературного прошлого. Первая из этих двух работ посвящена месту и роли поэтического творчества Алексы Шантича в литературных канонах разных литературных контекстов, а именно боснийско-герцеговинской и сербской литератур в Боснии и Герцеговине, с одной стороны, и сербской литературы как целого и югославской литературы, с другой стороны. В связи с этим особое внимание уделяется раннему восприятию поэтической работы Шантича, подчеркивая несоответствие между местным и более широким пониманием характера и ценности поэтического творчества автора, что указывает на сложный процесс канонизации поэтической работы Алексы Шантича, а также на возможность понимания его произведений сегодня, особенно в смысле уважения того, что представляют собой поэтика и политика культуры эпохи, которой писатель принадлежал. Кроме того, в контексте вопросов боснистики, то есть культуральной боснистики, данное исследование также побуждает к учитыванию и уважению именно раз-

личных литературных и культуральных контекстов в качестве фактора, моделирующего понимание литературного прошлого вообще, тем самым и творчества отдельных авторов и его значения и места в литературной истории.

Вторая из этих двух работ касается Сараевского покушения и того, что, говоря на языке традиционной истории литературы, является его “отголосками” в литературном творчестве Ивы Андрича. Сараевское убийство 1914 года, в том числе и то, что предшествовало ему и то, что последовало, было многократно текстуализировано и запечатлено в литературном творчестве лауреата Нобелевской премии Ивы Андрича, писателя, литературная работа которого главным образом связана с темой прошлого Боснии, но и писателя, который в свое время как молодобосниец (член революционной организации “Молодая Босния”), был связан с кругом сараевских покушающихся. Наряду с различными другими сегментами литературного творчества Андрича, то, что собой представляло Сараевское покушение, более или менее явно текстуализировано и запечатлено особенно в его романе *Мост на Дрине* (1945), который рассказан из перспективы, связанной именно с 1914 годом. При этом, приведенное является не только важным аспектом литературного произведения Андрича в целом, но, одновременно, является очень важным элементом в том, что представляют собой литературное представление и мемориализация Сараевского покушения. Именно в этом смысле, в данной работе я исследую литературное произведение Андрича, учитывая, что, в более широком смысле, это исследование выдвигает по крайней мере еще одну важную идею – если она сама культурализуется, иными словами, если откроется для более широких культуральных интересов, в качестве интересов по природе вещей ей присущих, то и история литературы может помочь понимание значений различных культуральных явлений, таких, как Сараевское покушение, в качестве чрезвычайно сложного знака и феномена памяти в южнославянском литературном и культуральном контексте одного, теперь уже прошлого, времени.

Как уже упоминалось, исследования в этой книге различны, как с точки зрения вопросов, которые рассматриваются, так и по своему более узкому методологическому сосредоточению, но они также представляют собой одно целое в смысле предоставления некоторых возможностей того подхода к бошняцкому и боснийско-герцеговинскому литературному прошлому, которого я отстаиваю под названием

культуральной боснистики. Некоторые из этих исследований были опубликованы ранее, но здесь они в основном модифицированы и расширены и, прежде всего, находятся в другом контексте, в котором они получают существенно иной характер. Они, в конце концов, всегда являются открытым толчком для новых, всегда разных исследований сложного и мало известного бошняцкого и боснийско-герцеговинского литературного прошлого, еще раз подтверждая, что “чем культурнее становятся исторические науки и чем более историчны становятся культурные, то лучше за тех и за других”. Это также относится к боснистике, то есть к необходимости образования боснистики и как культуральной боснистики, и чем скорее она осознает то, что каким-то образом является ее особенно выделенным имманентным культуральным аспектом – то лучше и для боснистики.

Indeks važnijih imena i književnih naslova

A

Abdulaziz I 126, 135
Ademović, Fadil 144, 148
Adni, Mahmud-paša Abogović 121
Agić, Nihad 25
Ah divojko bila nosa 57
Alačević, Ante 91
Alačević, Miroslav 91
Aličić, Ahmed S. 126, 134
Alić, Salih 99, 141
Alija Đerzelez / Ali-beg Mihaloğlu /
Gürz Ilyas 44, 45, 51, 83
Andrić, Ivo 17, 18, 193-209
Aranitović, Dobrilo 53
Arapović, Hasan-aga 70
Asbóth, János / Johann von Asbóth 37
Avdagić, Anisa 26

B

Baba Alija 61, 62
*Badac / O Nespini / Zapis o Nespini / Zapis
o nespini* (Mak Dizdar) 170, 174, 175
BBBB (Mak Dizdar) 175
Bajezidagić, Derviš-paša 99
Bajramović, Muris 26
Barjaktar djevojka 75
Bašagić, Ibrahim-beg 38, 121
Bašagić, Safvet-beg 38, 39, 99, 102-106,
115, 116, 118, 121, 122, 141, 146
Bašeskija, Mula Mustafa Ševki 57, 59-
62
Bavčić, Uzeir 25
Begić, Midhat 25-27, 29-35
Begović-Sokolija, Ena 26
Behar 71, 101, 123

Bela žena (Branko V. Radičević) 160
Berbić, Ibrahim 125
Bešker, Inoslav 63, 65
Bihalji-Merin, Oto 70
Bijedna Mara (Luka Botić) 47
Biljeg (Mak Dizdar) 164
Biserje (Alija Isaković) 30, 31
Blago / Slovo o ljubavi jednog pastira
(Mak Dizdar) 175
Blagajić, Kamilo 93
Blagojević, Slobodan 33
Blažević, Zrinka 85, 86
Bogišić, Baltazar (Valtazar, Baldo) 56
Bogišićev zbornik (Baltazar Bogišić) 56
Boj na Kosovo 82
Boj Turaka i Moskova po Klobukom 81
Boktulija, Franjo 48
Bosančice (Avdo Karabegović Hasa-
nbegov) 106
Bosančić, Ljubomir / Dionizije, mitro-
polit dabrobosanski 142
Bosanska i hercegovačka književnost
(fra Grgo Martić) 37, 38
Bosanska vila 185
Bosanski prijatelj 38, 87, 88, 93, 126, 127
Bosanski turski učitelj (Ibrahim Berbić)
125
Bosanski vjestnik 126
Bosna (Ivan Franjo Jukić) 88, 89
Bosna 127, 129, 132, 136-140, 142
Bosni (Musa Ćazim Ćatić) 106
*Bosniaken und Hercegovcen auf dem
Gebiete der orientalischen Literatur*
(Safvet-beg Bašagić) 39, 104, 115
Bossna captiva (Pavao Ritter Vitezović)
85

*Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj knji-
ževnosti* (Safvet-beg Bašagić) 39, 104,
115

Bošnjak, Abdulah-efendija 99

Bošnjak Adil 47, 49, 50

Bošnjak 102, 105

*Bošnjaku / Od Trebinja do Brodskih
vrata* (Safvet-beg Bašagić) 102

Botić, Luka 47, 49, 50

Braun, Maximilian 117

Brodziński, Kazimierz 66

Brotnjice (Mak Dizdar) 175

Browing, John 66

Bruère Desrivaux, Marco René / Mar-
ko Bruerović 62

Bruerović, Marko / Marco René Bruère
Desrivaux 62

*Budućnost ili napredak muhamedovaca
u Bosni i Hercegovini* (Mehmed-beg
Kapetanović Ljubušak) 114, 145

Busiri, Šerefuddin Ebu Abdullah ibn
Se'id 124

Buturović, Đenana, 25, 44-47, 51-56,
78, 81, 82, 87, 91, 92, 94, 112

Buturović, Lada 71

C

*Canzone dolente della nobile sposa
d'Asan-Aga / Xalostna pjesanza ple-
menite Asan-Aghinize* 64

Çelebi, Evliya 51

Çelebi, Süleyman 125

“Crna knjiga“ (Ivo Andrić) 196

Croatia rediviva (Pavao Ritter Vitezo-
vić) 85

Cuvaj, Slavko 196, 201

Cvijić, Jovan 190

Č

Čengić, Almedina 26

Čeono i potonje (Mak Dizdar) 175

Četvrti jahač (Mak Dizdar) 179

Čolaković, Enver 118, 119, 157

Ć

Ćatić, Musa Ćazim 99, 106, 141, 149

Ćatović, Alena 26

Ćehajić, Džemal 104, 115, 116

Ćimić, Esad 84

Ćišić, Husaga 70

Ćorić, Boris 25, 38, 86, 88, 89

Ćorović, Vladimir 103

Ćurčin, Milan 67-69

D

Dautović, Ibrahim 71

Davison, Roderic H. 126, 134

Davno li... / Zapis o vremenu (Mak Diz-
dar) 170

Dažd (Mak Dizdar) 178

Dedijer, Vladimir 201

Delić, Zlatan 156

Delo 168

Denić-Grabić, Alma 26

Derviš i smrt (Meša Selimović) 30, 31

Dervišević, Amira 26

Divjanović, Ilija 81

Dizdar, Gorčin 155-157, 160, 177

Dizdar, Hamid 107, 164

Dizdar, Ibrahim 117, 184

Dizdar, Majo 154, 157, 160, 166

Dizdar, Mak 17, 107, 141, 149-180

Dizdar, Senada 144, 148, 154

Dizdarević-Krnjević, Hatidža / Hati-
dža Krnjević 25, 54

*Dizertacija iliti razgovor darovan gospo-
di poklisarom* (Janko Drašković) 85

Dnevnik (Mak Dizdar) 161, 162

Drašković, Janko 85

Drkić, Munir 128

Držić, Marin 99

Duboko (Mak Dizdar) 175

- Dučić, Jovan 184, 189
 Duraković, Enes 25, 32-35, 106, 111, 152-155
 Duraković, Esad 25, 34, 111, 120-122, 131
 Durić, Rašid 147
Dva na deseto / Dvanaesto (Mak Dizdar) 177
Dvadeset i drugo (Mak Dizdar) 175
Dvanaesto / Dva na deseto (Mak Dizdar) 177
 Dvorović, Njegoslav / Dragutin Hofbauer 94
- Dž**
 Džafić, Šeherzada 26
 Džanko, Muhidin 26, 102, 105, 106, 114, 115, 119, 120, 145-147, 157, 165
- Đ**
 Đerzelez *Alija i Vuk Jajčanin* 82
 Đozić, Adib 100
 Đukić Perišić, Žaneta 194, 195, 198, 200, 202, 203, 206, 208
Dulistan (Muslihuiddin Sa'adi Širazi) 125
 Đuričković, Dejan 25
 Đurić, Vojislav 184, 185
 Đuvić, Mevlida 26
- E**
 Efendić, Nirha 26
 Ejubović, Mustafa – Šejh Jujo 99
Erlangenski rukopis 52-56, 62, 70-72
Ex Ponto (Ivo Andrić) 197, 199, 203
- F**
Farma srebrenih lisica (Mak Dizdar) 160
 Faurie, Claude 66
 Fehratović, Jahja 26
 Ferdinand, Franz 46, 193, 196
 Ferić, Đuro 66
 Filan, Kerima 26, 57
 Filandra, Šaćir 24
 Filipović, Josip 86
 Fišer, Ernest 32
 Fortis, Alberto 62-67, 69-72, 75, 76
 Fürst-Bjeliš, Borna 64
- G**
 Gaćinović, Vladimir 194
 Gaj, Ljudevit 87
 Gajević, Dragomir 25
Galan prosi gždavu divojku 57
 Garašanin, Ilija 77, 78, 80
 Gašević, Salih 125
 Gazić, Lejla 25, 38
 Gelez, Philippe 102
 Gesemann, Gerhard 52, 53, 67
 Giordano, Christian 199
Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa) (Mak Dizdar) 164, 165
Glasovi naroda u pjesmama / Stimmen der Völker in Liedern (Johann Gottfried von Herder) 66, 67, 72
 Glavić, Baldo Melkov 92
 Goethe, Johann Wolfgang von 66, 67, 72, 97
Gorčin (Mak Dizdar) 167-171, 175, 176, 179
 “Gospodin hodža Mehmed-Emin-efendija” / Mehmed Emin-efendija Šehovć / “hafiz Muhamed Emin-efendija Pazarac” 16, 111, 129-148
Gospođica (Ivo Andrić) 197
 Gradašćević, Husein-kapetan / Zmaj od Bosne 134
 Grčević, Franjo 32
 Greenshields, John Boyd 66
 Grgec, Petar 98, 99
 Grijak, Zoran 86
 Grimm, Jacob 97
 Gross, Mirjana 85

Gundulić, Ivan 99, 147

Gusle / La Guzla (Prosper Mérimé) 65

H

Hadžijahić, Muhamed 24, 103, 104, 118, 119

Hadžiosmanović, Lamija 25, 38-39, 115, 130

Hadžizukić, Dijana 26

Hafiz Mostari / Mehmed-Dželaluddin Kurt 101

“Hafiz Muhamed Emin-efendija Pazarać” / “gospodin hodža Mehmed-Emin-efendija” / Mehmed Emin-efendija Šehovć 16, 111, 129-148

Hajdarević, Hadžem 71, 130, 141

Handžić, Mehmed 120-122, 124, 131

Hasanaginica 30, 31, 55, 62-72, 75, 76, 98

Hasanbegović, Fatma 25

Hasanbegović, Zlatko 101

Hedžić, Suada 117

Hektorović, Petar 99

Herceg-Bosna i istočna prosvjeta (Safvet-beg Bašagić) 39

Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju) (Vuk Vrčević) 83

Hercegovke i Bosanke: Sto najradije pjevanih ženskih pjesama (Ivan Zovko) 94

Herder, Johann Gottfried von 66, 67, 72, 76

Himna Nj. C. V. Sultanu Abdul-Hamidu Hasanu gaziji II (Avdo Karabegović Hasanbegov) 106

Hiža u Milama (Mak Dizdar) 179

Hofbauer, Dragutin / Njegoslav Dvorović 94

Hörmann, Kosta 37, 54, 95

Hrle, Halil 125

Hrvatske narodne pjesme (Luka Marjanović) 95

Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne (Nikola Tordinac) 93

Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne (Kamilo Blagajić) 93

Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju po Gornjoj Hrvatskoj krajini i u Turskoj Hrvatskoj (Luka Marjanović) 95

Hrvatske narodne ženske pjesme (Muslimanske) (Mehmed-Dželaluddin Kurt / Hafiz Mostari) 101

Hrvatsko narodno blago (Dragutin Hofbauer / Njegoslav Dvorović) 94

Huković, Muhamed 25, 112

Humo, Omer 127, 128

Hunt, Lynn 19

I

Ibrahimović, Nedžad 26

Ilahije i kaside bosanskih derviša (Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak) 39

Ilhamija Žepčak, Abdulvehab 99, 145

Ilić, Vojislav 184

Ilić Mlađi, Vojislav 201

Isaković, Alija 24, 25, 30-32, 34, 35, 55, 65, 66, 68, 71, 73, 118, 144, 148

Iskušnje u ćeliji broj 38 (Ivo Andrić) 197

Istočno blago (Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak) 38, 114, 115

Ivanić, Dušan 155

Izabrana djela (Mak Dizdar) 152-155

J

Ja sam Bošnjak (Musa Ćazim Ćatić) 105

Jabuka (Mak Dizdar) 159

Jabukov cvijet (Mak Dizdar) 175

Jacob, Therese von / Talvj 66, 97

Jandrić, Ljubo 195, 206

Jedan na deseto / Jedanaesto (Mak Dizdar) 177

Jedanaesto / Jedan na deseto (Mak Dizdar) 177

- Jevtić, Borivoje 194
 Jukić, fra Ivan Franjo, 23, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 126
 Jukić, Luka 196
 Jukić-Martićeva zbirka 87-91
Junačke hercegovačke pjesme (koje samo Srbi turskoga zakona pjevaju) (Vuk Vrčević) 81
Junaštvo Mehmeda Smailbegovića 82
 Jurić-Kappel, Jagoda 42
 Jurišić, Hrvatinić Gabrijel 85
- K**
- K slovu o slovu* (Mak Dizdar) 173
 Kačić Miošić, fra Andrija 56, 99
Kad će doći Kraljeva vojska / Prva proljetna pjesma (Ivo Andrić) 199, 200, 208
 Kadić, Muhamed Enveri 121, 130-132
 Kadrić, Adnan 26, 123, 124, 132, 139, 148
 Kafija Pruščak, Hasan 99, 104
 Kaimija, Hasan 99, 145
Kako je nastajao „Kameni spavač“ (Mak Dizdar i Velimir Milošević) 167
Kako svom izvoru da se vratim / Zapis o izvoru (Mak Dizdar) 173
 Kalajdžija, Alen 124, 128, 139, 148
 Kamberović, Isma 118
Kameni spavač (Mak Dizdar) 17, 107, 149-180
 Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg / Muhibi Ljubušak / Mehmed Muhibi beg / Mehmed Muhibi beg Ljubušaklija, 38, 39, 113-116, 118-122, 137, 145-147
 Kapetanović, Riza-beg 146
 Kapidžić-Osmanagić, Hanifa 25
 Karabegović Hasanbegov, Avdo 106
 Karadžić, Vuk St. 16, 67, 68, 71-81, 83, 84, 87, 88, 94, 96, 97, 127, 129, 131, 139, 141
 Karadžević, Petar I 200
 Karaulac, Miroslav 194
Kasīde-i burda / Pjesma o časnom ogrtaču (Šerefuddin Ebu Abdullah ibn Se'īd Busiri) 124
Kaursko piće (Mak Dizdar) 161
 Kazaz, Enver 26
 Kazinczy, Ferenc 66
(Kaža) o kokoški (koju priča Sretan) (Mak Dizdar) 170
 Kemura, Sejfudin 103, 122
 Kico, Mehmed 120
 Kilibarda, Novak 78-81
 Kisić Kolanović, Nada 85
Klopka (Mak Dizdar) 161
Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga / Tužbalica o plemenitoj gospi Asan Aginjoj (Johann Wolfgang von Goethe) 67
 Ključanin, Zilhad 26, 141
 Knežević, fra Anto 126, 129
 Knežević, Milivoje V. 185
Knjižestvo ilirsko (fra Ivan Franjo Jukić) 38
Književnost bosanska (fra Ivan Franjo Jukić) 38
 Kočić, Petar 194
 Kodrić, Sanjin 11, 15, 39, 71, 99, 101, 108, 114, 120, 123, 136, 138, 141, 144, 147, 148, 155, 220
 Kodrić Zaimović, Lejla 144
 Kohen Toska, Isak 142
Kolo (Mak Dizdar) 175, 179
Kolo djevojaka (Mak Dizdar) 161
Kolo mrtvačko (Mak Dizdar) 169
Kolumbo (Mak Dizdar) 160, 161
Koljena za Madonu (Mak Dizdar) 150, 151, 154, 158, 173
 Koljević, Svetozar 97
 Kopitar, Jernej 97
 Kos, Dženan 26
 Kosanović, Sava 142, 143

Kosara (Mak Dizdar) 171, 176, 179
 Kostić, Dragutin 53
*Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba
 sva tri zakona* (Vuk St. Karadžić) 73
Krajina (Mak Dizdar) 155, 179
Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine
 (Safvet-beg Bašagić) 39
 Kreševljaković, Hamdija 103, 116, 118,
 144, 148
Krik (Mak Dizdar) 179
Krinovi (Mak Dizdar) 155, 175
 Krklec, Gustav 171
 Krleža, Miroslav 196
 Krmpotić, Vesna 168
 Krnjević, Hatidža / Dizdarević, Krnjević,
 Hatidža 25, 54
 Kruševac, Todor 144, 148
Krvolok (Mak Dizdar) 157
 Kuba, Ludvík 58
Kuća Konakovića (Mak Dizdar) 157
 Kujović, Asmir 141
 Kukić, Đana 156
 Kukuljević Sakcinski, Ivan 59
 Kulenović, Skender 141, 149, 159, 173
 Kuna, Herta 40
 Kunić, Mirsad 26
 Kur'an Časni (prev. Mićo Ljubibratić)
 128
 Kuripešić, Benedikt 46
 Kurt, Mehmed-Dželaluddin / Hafiz
 Mostari 101
 Kurtćehajić, Mehmed Šakir 115, 116,
 127, 139
 Kuvačić-Ižepa, Mate 70

L

La Guzla / Gusle (Prosper Mérimée) 65
Labud djevojka (Mak Dizdar) 154, 176
 Latić, Džemaludin 130
 Lešić, Josip 25
 Lešić, Zdenko 25

Letić, Branko 38
Lirika sputanih ruku (Mak Dizdar) 158
 Lovrenović, Ivan 25, 33
Loza / Loza i njene rozge (Mak Dizdar)
 178, 179
Loza i njene rozge / Loza (Mak Dizdar)
 178, 179
 Lubarda, Vojislav 166

LJ

Ljeljeni (Mak Dizdar) 175, 178, 179
Ljetopis (Mula Mustafa Ševki Bašeskija)
 56-62
 Ljubibratić, Mićo 129
 Ljubović, Amir 104, 115, 116

M

MacPherson, James 64, 65
 Maglajlić, Medhija 156
 Maglajlić, Munib 25, 47, 49, 57, 59, 62,
 65, 70, 75, 80, 84, 92-94, 112, 147
 Mahmutćehajić, Rusmir 69
Majka (Mak Dizdar) 158, 159
 Maksimović, Vojislav 33
*Mala prostonarodna slaveno-serbska
 pjesnarica* (Vuk St. Karadžić) 72, 74
 Malkošić / Malkočević ("Malkosthitz")
 46
 Mandić, Miloš 139, 141
 Maretić, Toma 46
Marginalije o jeziku i oko njega (Mak
 Dizdar) 153, 165, 166
 Marić, Irma 26
 Marjanović, Luka 94-96
 Marko Kraljević 83
 Marković, Svetozar 165
 Martić, fra Grgo 38, 79, 87-91, 93, 142
 Marulić, Marko 99
 Matoš, Antun Gustav 202
 Mayhew, Tea 63
 Mažuranić, Ivan 147

- Medenica, Radoslav 52, 53
 Međedović, Avdo 82
 Mehmed el-Fatih 121
 Memija, Emina 25, 122, 123, 127-130, 133, 137, 142-144, 148
Memorandum (mitropolit Stevan Stratimirović) 76
 Mérimée, Prosper 65, 66
 Meštrović, Ivan 67, 69
Mevlud a'lānī'ālā lisān-i bosnevī („Jasni i uzvišeni mevlud na bosanskom jeziku“, Süleyman Çelebi, hafiz Salih Gašević) 125
 Mickiewicz, Adam 66, 71, 97, 98
 Milas, Mijo 70
 Milutinović Sarajlija, Sima 78, 87
Minijature (Mak Dizdar) 150, 151, 158, 170
 Mitrinović, Dimitrije 194
Mjesec (Mak Dizdar) 175, 178, 179
Mlada Bosna 194, 195, 197
Modra rijeka (Mak Dizdar) 149, 152, 154, 158, 175, 177-179
Molitva (Mak Dizdar) 159, 179
 Momčinović, fra Frano / Pritucalo Smetenović 127
Monopol i mišljenje (Mak Dizdar) 165
More (Mak Dizdar) 159
 Mønnesland, Svein 139
 Mujezinović, Mehmed 57, 60, 61
 Mulabdić, Edhem 99
 Muradbegović, Ahmed 99
 Murić, Erna 26
 Murtić, Edina 26
 Muzaferija, Gordana 25
- N**
- Na Drini ćuprija* (Ivo Andrić), 18, 197, 203-209
Na sramotu Begi, i Mus-agi 75
Na starim ognjištima (Aleksa Šantić) 186
- Na sunčanoj strani* (Ivo Andrić) 197, 206
Načertanije (Ilija Garašanin) 77, 78
Nada 96
 Nakaš, Lejla 111
 Nametak, Abdurahman 25, 112, 118, 119
 Nametak, Alija 99
 Nametak, Fehim 25, 111, 137
 Napotnik, Mihael 37
Narodne ilirske pjesme, koje se pievaju po Bosni (fra Ivan Franjo Jukić i fra Grgo Martić) 88
Narodne pjesme / Volkslieder (Johann Gottfried von Herder) 66, 67, 72
Narodne pjesme bosanske i hercegovačke (fra Ivan Franjo Jukić i fra Grgo Martić) 87-91
Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini (Kosta Hörmann) 37
Narodne ženske pjesme iz Hercegovine (Jovan P. Mutić) 84
Narodno blago (Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak) 113, 147
 Nazibegović, Sead 26
 Nedić, fra Martin 86
Nemiri (Ivo Andrić) 197, 203
Neretva 127
 Nerkesi Sarajlija, Muhamed 99
 Nerval, Gérard de 66
Nevoljni vojno (Mak Dizdar) 179
 Nezirović, Muhamed 111
 Nodier, Charles 66
Nova Evropa 67
Novac (Mak Dizdar) 157
 Nurudinović, Bisera 38, 144, 148
- NJ**
- Njegoš, Petar II Petrović 147, 163, 209
Njegoš kao tragični junak kosovske misli (Ivo Andrić) 209

O

O našijem pjesnicima i književnicima (Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak) 38, 114, 115

O Nespini / Badac / Zapis o Nespini / Zapis o nespini (Mak Dizdar) 170, 174, 175

O starim bosanskim tekstovima (Mak Dizdar) 162

O vratima / Vrata (Mak Dizdar) 178, 179

Običnih 10 slika sa lirskim krajolicima, koje su mi nanizale đerdan oko srca (Mak Dizdar) 157-158

Obrenović, Mihailo 79

Očekivanje (Mak Dizdar) 158

Oči / Zapis o očima (Mak Dizdar) 173, 176

Od Trebinja do Brodskih vrata / Bošnjaku (Safvet-beg Bašagić) 102

Odjek 27, 28, 32, 33, 155

Odysseus (Mak Dizdar) 167

Okić, Mehmed Teufik 38

Okrutnosti kruga (Mak Dizdar) 150, 151, 154, 158, 173

Okuka, Miloš 138, 139

Onemuštio (Mak Dizdar) 154, 175, 176

Osamnaesto (Mak Dizdar) 175

Osman Šerif Topal-paša 126

Osmanbegović, Naida 26

Ostrva (Mak Dizdar) 150, 151

Osveta Smail-age Čengića 82

Otkivanje / Zapis o otkivanju (Mak Dizdar) 175, 178, 179

Ovčina, Habiba 137, 138

Ovčina, Ismet 86

Ö

Österling, Anders 204

P

Palavestra, Predrag 165, 194, 198

Palunko, Vinko 92

Pannonius, Janus 99

Panorama savremene bosansko-hercegovačke proze (Mak Dizdar) 152

Pašić, Ibrahim 40

Pašić Kodrić, Mirzana 26

Pavlinović, Mihovil 92

Pavlović, Cvijeta 47

Peco, Asim 139

Pečatom zlatnim pečaćeno (Mak Dizdar) 162

Pečenković, Vildana 26

Pečevi, Ibrahim-beg Alajbegović 51

Pejanović, Đorđe 127, 144, 148

Pennanen, Risto Pekka 58

Pesme (Aleksa Šantić) 186, 187

Petorica / Zapis o petorici (Mak Dizdar) 155, 168-170, 179

Pešić, Radmila 70

Petranović, Bogoljub (Teofil) 78-81, 83, 142

Pieniążek-Marković, Krystyna 86

Pintorović, Fatima 70

Pjesma o časnom ogrtaču / Kasīde-i burda (Šerefuddin Ebu Abdullah ibn Se'id Busiri) 124

Pjesme (Aleksa Šantić) 183, 186

Pjevanija crnogorska i hercegovačka (Sima Milutinović Sarajlija) 78

Plivačica (Mak Dizdar) 150, 154, 158, 159, 179

Počitelj (Mak Dizdar) 171

Poezija (Mak Dizdar) 151

Pogled s Buska na Bunu (Safvet-beg Bašagić) 104

Popa, Vasko 168

Popadić, Milosav 144, 148

Popović, Bogdan 84, 187, 188, 191

Popović, Pavle 187-191

Popović, Radovan 194

Poruka (Mak Dizdar) 174, 176-179

Poruka u mramorje prispjelom (Mak Dizdar) 155

- Postružnikovo carstvo* (Ivo Andrić) 197, 206
- Povijest o Tvrdošu* (Mak Dizdar) 171
- Povratak* (Mak Dizdar) 150, 159
- Pozdrav* ("gospodin hodža Mehmed-Emin-efendija") 16, 111, 123, 129-148
- Pozor* 129
- Prašak* (Mak Dizdar) 161
- Prelog, Milan 116, 117
- Pridjite / Priđite mi bratja i neviste* (Mak Dizdar) 171
- Priđite mi bratja i neviste / Pridjite* (Mak Dizdar) 171
- Prijestolje / Slovo o prijestolju / Zapis o prijestolju* (Mak Dizdar) 175
- Princip, Gavrilo 193, 195, 199, 202, 208
- Prohaska, Dragutin 52-54
- Prohić, Kasim 25, 33
- Proljeće* (Aleksa Šantić) 183
- Proslov* (Mak Dizdar) 175
- Prva proljetna pjesma / Kad će doći Kraljeva vojska* (Ivo Andrić) 199, 200, 208
- Prvi dan u splitskoj tavnici* (Ivo Andrić) 197
- Puškin, Aleksandar S. 66
- Put po Dalmaciji / Viaggio in Dalmazia* (Alberto Fortis) 62, 64, 71, 72
- Putevi / Putovi / Putovi od tebe do mene* (Mak Dizdar) 174, 176
- Putnik* (Mak Dizdar) 169
- Putovanje po Bosni* (Ivan Kukuljević Sakcinski) 59
- R**
- Radić, Stjepan 105
- Radimlja* (Mak Dizdar) 175, 178, 180
- Radimlja / Susret sa Radimljom* (Mak Dizdar) 164
- Ramo i Saliha* 57
- Ranke, Leopold von 97
- Razbojište* (Mak Dizdar) 175
- Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (fra Andrija Kačić Miošić) 56
- Razmirje* (Mak Dizdar) 179
- Rebihić, Nehrudin 26, 118
- Rehder, Peter 62
- Reljković, Matija Antun 99
- Rihtman-Auguštin, Dunja 76
- Riječ Hodže bosanskoga Hadži Mue Megoviča* 128
- Ritter Vitezović, Pavao 85
- Rizvanbegović, Ali-paša 82, 92, 121, 163, 177
- Rizvanbegović, Arif Hikmet-beg 121
- Rizvanbegović, Fahrudin 25
- Rizvanbegović, Habiba 121
- Rizvić, Muhsin 11, 25, 28-35, 50, 68, 111-114, 116-122, 124, 129, 130, 133, 136, 147, 186
- Rousseau, Jean-Jacques 63
- Rožnay, Samuel 66
- Ruka* (Mak Dizdar) 175, 178, 179, 180
- Runeberg, Johan Ludvig 66
- S**
- S podignutom rukom* (Mak Dizdar) 175, 178, 179
- Sa'adi Širazi, Muslihuddin 125
- Sadašnji trenutak književnih časopisa u Sarajevu* (Mak Dizdar) 165
- Sâlnâme-i Vilâyet-i Bosna* 131, 132
- San* (Mak Dizdar) 175
- Sarajevski cvjetnik* 127, 139, 144, 148
- Sarajke – Srpske narodne ženske pjesme* (Milan Bugarinović) 84
- Savić, Milan 185, 189
- Schmaus, Alois 97
- Scott, Sir Walter 66
- Sedamnaesto* (Mak Dizdar) 175
- Sehletul-vusul* (Omer Humo) 128
- Selimović, Meša 30, 31

- Sidran, Abdulah 141
Sjaj i bijeda jedne klevete (Mak Dizdar) 166
 Skarić, Vladislav 79
 Skenderova, Staka 142
 Skerlić, Jovan 184, 188, 191
 Slijepčević, Pero 187-191
Slike grada od jučer i danas (Mak Dizdar) 158
Slojevito (Mak Dizdar) 175
Slova Mušana Drenovine (Mak Dizdar) 161
Slovo Makovo (Mak Dizdar) 154
Slovo o bolesti (Mak Dizdar) 175
Slovo o čovjeku (Mak Dizdar) 174, 175
Slovo o ljubavi jednog pastira / Blago (Mak Dizdar) 175
Slovo o nebu (Mak Dizdar) 154, 174-176
Slovo o prijestolju / Prijestolje / Zapis o prijestolju (Mak Dizdar) 175
Slovo o sinu (Mak Dizdar) 175
Slovo o slovu (Mak Dizdar) 154, 173-179
Slovo o smijehu / Zapis o smijehu (Mak Dizdar) 175, 176
Slovo o štitu / Štit / Zapis o štitu (Mak Dizdar) 175, 179
Slovo o vitezu / Zapis o vitezu (Mak Dizdar) 175
Slovo o zemlji (Mak Dizdar) 154, 174-176
Slovo pravednika (Mak Dizdar) 177
Slovo slavlje (Mak Dizdar) 175
Smrt (Mak Dizdar) 157
Smrt (Mak Dizdar) 178, 179
Smrt Ali-paše Rizvanbegovića 82
Smrt Smail-age Čengića 82
 Softić, Aiša 26
 Sokolović, Mehmed-paša 104, 204
 Solak, Edina 102
 Sopron, Ignjat 126, 140
 Sotirović, Vladislav B. 76-78
 Spahić, Vedad 26, 120
Spavač pod kamenom (Mak Dizdar) 159, 168-172
Splitski rukopis 64, 67
Srbi svi i svuda (Vuk St. Karadžić) 73
Srpske narodne pjesme (Vuk St. Karadžić) 75
Srpske narodne pjesme (gerzovske i djevojačke) iz Bosne (Petar Mirković) 84
Srpske narodne pjesme iz Bosne (Bogoljub Petranović) 80
Srpske narodne pjesme iz Bosne (Ženske) (Bogoljub Petranović) 79
Srpske narodne pjesme iz Bosne (ženske) (Stevan N. Davidović) 84
Srpske narodne pjesme pokupljene po Bosni (Kosta H. Ristić) 84
Srpske narodne umotvorine – Srpske sevdalinke (Marko S. Popović-Rodoljub) 84
Srpske narodne umotvorine – Ženske muhamedanske pjesme (Savo Miladinović) 84
Srpski ponos (Musa Ćazim Ćatić) 106
 Stančić, Ljiljana 138, 139
 Stančić, Nikša 77
 Starčević, Ante 84, 85, 91, 98, 101
Stari bosanski epitafi (Mak Dizdar) 152, 164
Stari bosanski rukopisi (Mak Dizdar) 163
Stari bosanski tekstovi (Mak Dizdar) 107, 152, 162-164
Stari hercegovački epitafi (Mak Dizdar) 164
 Stav 149
 Stećak (Skender Kulenović) 173
Stimmen der Völker in Liedern / Glasovi naroda u pjesmama (Johann Gottfried von Herder) 66, 67, 72

- Stojanka majka Knežopoljka* (Skender Kulenović) 159
 Stovro, Junus Remzi 125
Student 166
Sunce (Ivo Andrić) 197
Sunce (Mak Dizdar) 175, 178, 179
Sunčani Hristos (Mak Dizdar) 179
Susret sa Radimljom / Radimlja (Mak Dizdar) 164
Svatovska (Mak Dizdar) 178, 179
- Š
- Šabanović, Hazim 25, 131
 Šahinović Ekrem, Hamid 118
 Šantić, Aleksa 17, 18, 183-191
 Šator, Muhamed 138, 148
 Šehabović, Šejla 156
 Šehovć, Mehmed Emin-efendija / “gospodin hodža Mehmed-Emin-efendija” / “hafiz Muhamed Emin-efendija Pazarac” 16, 111, 129-148
 Šemsović, Sead 26, 82
 Šeremet, Vahida 70
 Šerifović, Fadil-paša 137
 Šešelj, Marko 90, 91
 Šiljak-Jesenković, Amina 26, 130
 Šindić, Miljko 166
Šta sanjam i šta mi se događa (Ivo Andrić) 201
Štit / Slovo o štitu / Zapis o štitu (Mak Dizdar) 175, 179
 Šunjić, fra Marijan 87
- T
- Talvj / Therese von Jacob 66, 97
Tarih-i al-i Osman (Anonim) 44
Tārīḥ-i Enverī (Muhamed Enveri Kadı) 131, 132
 Tayyar, Cafer 125
 Tinódi, Sebastian 46
 Todorov, Tzvetan 199
- Tomić-Kovač, Ljubica 25
 Tommaseo, Nikola 91
 Topić, Martina 85
 Tordinac, Nikola 93
 Traljić, Mahmud 121
Tri na deseto / Trideseto (Mak Dizdar) 177
Trideseto / Tri na deseto (Mak Dizdar) 177
 Trifković, Risto 33
 Tutnjević, Staniša 106, 127, 137, 142, 144, 148
Tužbalica o plemenitoj gospi Asan Aginjoj / Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga (Johann Wolfgang von Goethe) 67
- U
- U ćeliji broj 115* (Ivo Andrić) 197
U oči Vidova (Avdo Karabegović Hasانبegov) 106
 Uskufi, Muhamed Hevai 99
Uspavanka (Mak Dizdar) 154, 159, 168, 176
 Ustamujić, Elbisa 25
- V
- Vaillant, André 55
 Vajzović, Hanka 139
 Varešanin, Marijan 202
Vatan 38
 Vešović, Radonja 168
Viaggio in Dalmazia / Put po Dalmaciji (Alberto Fortis) 62, 64, 71, 72
 Vidaković, Miloš 194
Vidovopoljska noć (Mak Dizdar) 150, 154, 157, 158
Vihor 199, 202
Vijenac (Mak Dizdar) 179
 Višnjić, Filip 88
Vlaga (Mak Dizdar) 159

Volklied / *Narodne pjesme* (Johann Gottfried von Herder) 66, 67, 72

Vornić, Marija 47

Vostokov, Aleksandar H. 66

Vrata / *O vratima* (Mak Dizdar) 178, 179

Vrčević, Vuk 78, 81-83, 94, 96

Vrhovac, Maksimilijan 87

Vučković, Radovan 25, 33

Vuković, Jovan 62

W

Werthes, Clemens 66

Wolf, Larry 63, 65, 72

X

Xalostna pjesanza plemenite Asan-Aghinize / *Canzone dolente della nobile sposa d'Asan-Aga* 62, 64

Z

Zanos i stradanje Tome Galusa (Ivo Andrić) 197, 203, 207

Zapis o izvoru / *Kako svom izvoru da se vratim* (Mak Dizdar) 173

Zapis o jednom zapisu / *Zapis o zapisu* (Mak Dizdar) 175, 178

Zapis o lovu (Mak Dizdar) 178, 179

Zapis o nespini / *Badac* / *O Nespini* / *Zapis o nespini* (Mak Dizdar) 170, 174, 175

Zapis o očima / *Oči* (Mak Dizdar) 173, 176

Zapis o otkivanju / *Otkivanje* (Mak Dizdar) 175, 178, 179

Zapis o petorici / *Petorica* (Mak Dizdar) 155, 168-170, 179

Zapis o prijestolju / *Prijestolje* / *Slovo o prijestolju* (Mak Dizdar) 175

Zapis o rijeci (Mak Dizdar) 154, 176

Zapis o smijehu / *Slovo o smijehu* (Mak Dizdar) 175, 176

Zapis o štitu / *Štit* / *Slovo o štitu* (Mak Dizdar) 175, 179

Zapis o vitezu / *Slovo o vitezu* (Mak Dizdar) 175

Zapis o vremenu / *Davno li...* (Mak Dizdar) 170

Zapis o zapisu / *Zapis o jednom zapisu* (Mak Dizdar) 175, 178

Zapisi (Mak Dizdar) 179

Zbirka Maka Dizdara (Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine) 156-180

Zlatna mladost (Mak Dizdar), 157

Zmaj od Bosne / *Husein-kapetan Gradašević* 134

Znakovi (Mak Dizdar) 179

Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini (Safvet-beg Bašagić) 39, 103

Znamenja drevne Bosne (Mak Dizdar) 164

Zora 186

Zovko, Ivan 94

Zupan, Jakob 66

Ž

Ženidba Smailagić Meha 82

Žerajić, Bogdan 202

Život 150, 152, 153, 158, 159, 162, 164-166, 168, 170, 171

Žujo-Marić, Lejla 26

O autoru

Prof. dr. Sanjin Kodrić (Sarajevo, 1978) profesor je bošnjačke književnosti i teorije književnosti na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, dok je kao gostujući profesor ili po pozivu predavao na diplomskim, magistarskim i doktorskim studijima na više univerziteta u Bosni i Hercegovini i inostranstvu.

Posebno se bavi novijom bošnjačkom i bosanskohercegovačkom književnošću (19. i 20. st.), naročito u kulturalnoj perspektivi te u vezi s pitanjima interliterarnosti i interkulturalnosti, kao i teorijom historije književnosti i savremenim književnim i kulturalnim teorijama. Uz nove u pripremi, prethodno je objavio dvije naučne knjige – *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)* (2010) i *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti* (2012), a uredio je i/ili priredio više od 20 knjiga i zbornika radova, među kojima je i autentično i definitivno izdanje pjesničke zbirke *Kameni spavač* Maka Dizdara (2017) te izdanje pripovjedačke zbirke *Pobune* Derviša Sušića (2017) u reprezentativnoj ediciji *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* Bošnjačke zajednice kulture “Preporod”. Autor je i oko 100 naučnih i brojnih stručnih radova objavljenih u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, učesnik je ili voditelj dvadesetak domaćih i međunarodnih naučnoistraživačkih projekata, a organizirao je ili učestvovao u organizaciji također dvadesetak domaćih i međunarodnih naučnih skupova, sve to uz učešće na blizu 100 naučnih skupova u zemlji i, prije svega, u inostranstvu.

Uz različite druge domaće i inostrane naučne, akademske i profesionalne aktivnosti, predsjednik je Matičnog odbora Bošnjačke zajednice kulture “Preporod”, gdje je i izvršni urednik te član Redakcionog odbora edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*, jedan od osnivača i zamjenik predsjednika Slavističkog komiteta u Bosni i Hercegovini, gdje je i rukovodilac Odjeljenja za književnost i kulturalne studije te urednik biblioteke *Bosnistika* i kongresnih zbornika *Bosanskohercegovački slavistički kongres* za

oblast književnosti i kulture, kao i član rukovodstva Bosanskog filološkog društva, gdje je urednik za oblast književnosti u Redakciji časopisa *Pismo* i konferencijskih zbornika *Sarajevski filološki susreti*. Između ostalog, član je i Komisije za komparativno proučavanje slavenskih književnosti pri Međunarodnom komitetu slavista, kao i član uredništava, redakcija i/ili naučnih odbora više naučnih časopisa u Bosni i Hercegovini i inostranstvu: *Radovi* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i *Bosnistika plus* Instituta za bosanski jezik i književnost u Tuzli, odnosno *Philological Studies*, *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe*, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, *Slavica Lodziensia* i *Univerzitetska misao*.

SANJIN KODRIĆ

STUDIJE IZ KULTURALNE BOSNISTIKE
(Književnoteorijske i književnohistorijske teme)

Slavistički komitet, Biblioteka *Bosnistika*, Monografije, knjiga 20

Za izdavača

Senahid Halilović

Korektura

Nihada Ibrišimović

Prijevod

Srebren Dizdar (engleski)

Adijata Ibrišimović-Šabić (ruski)

Indeks

Nihada Ibrišimović

Sanjin Kodrić

Dizajn korica

Tarik Jasenković

Prijelom

TDP, Sarajevo

Štampa

Dobra knjiga, Sarajevo

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6).09
821.163.4(497.6)(091)

KODRIĆ, Sanjin

Studije iz kulturalne bosnistike : (književnoteo-
rijske i književnohistorijske teme) / Sanjin Kodrić. -
Sarajevo : Slavistički komitet, 2018. - 256 str. ; 25 cm.
- (Biblioteka Bosnistika. Monografije ; knj. 20)

O autoru: str. [257-258]. - Bibliografija: str. [211]-
226 i uz tekst. - Summary ; Rezjume. - Registar.

ISBN 978-9958-648-22-9

COBISS.BH-ID 26073350